

АНТОН СТРАШИМИРОВ

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

В СЕДЕМ ТОМА

Под редакцията на:
Д. Б. Митов, Жельо Авджиев, Илия Волен,
Мицко Николов и Пенчо Пенев

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София • 1962

АНТОН СТРАШИМИРОВ

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

ТОМ ПЪРВИ

РАЗКАЗИ

Предговор
от
Д. Б. Митов

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София • 1962

СЪЧИНЕНИЯ

АНТОН
СТРАШИ
МИРОВ

1

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

АНТОН
СТРАШИМИРОВ

т о м п ъ р в и

Цена 1,19 лв.

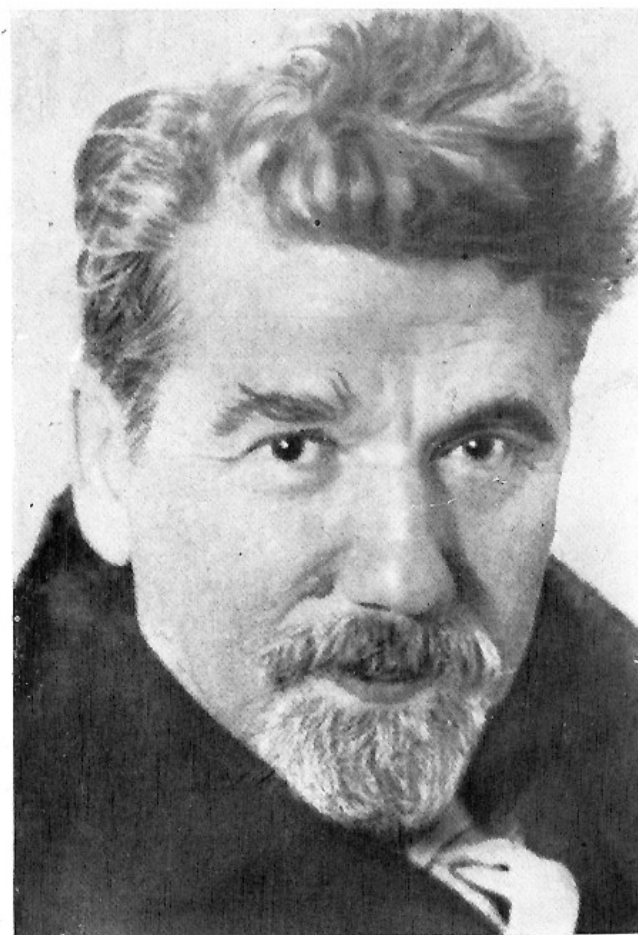
Български писател

АНТОН
СТРАШИМИРОВ

НОТНА
ВОДНОСТА
РЕДКА

Редакция — Илия Волен
Бележки — Милко Николов

А. С. Гривин

АНТОН СТРАШИМИРОВ

През деветдесетте години на миналия век в най-добрите тогавашни списания се появиха първите разкази на Антон Страшимиров. Те направиха силно впечатление, защото отразяваха цялата мъка на бедното българско селячество в една епоха, когато лихварството и политическото безправие вземаха своите жертви преди всичко от селската среда. В разказите бяха дадени и редица образи на представители на новата интелигенция, формирана под влиянието на руската революционна мисъл и заветите на нашите революционери преди Освобождението. Когато излизаха първите работи на младия писател, не бяха минали дори и двадесет години от епохата на робството, чиито тъмни сенки той бе усетил върху детското си чело.

Първите учители на Страшимиров са руските класически писатели и произведенията на българските художници-реалисти като Каравелов и Вазов, отразили близкото окървавено минало и надеждите на нашия народ. В началото на деветдесетте години литературната обстановка отговаря на големите обществени разслоения, на кипежа на острите противоречия, при които се формира нашата интелигенция. Промените в общественния живот намериха отражение в произведенията на най-видните разказвачи и романисти, преки наследници на предосвободителната наша белетристика с нейните най-видни представители Васил Друмев и Любен Каравелов. Нашата художествена проза белёжеше вече забележителни успехи на такива майстори като Иван Вазов, Алеко Константинов и Т. Г. Влайков. Под тяхното крило започна развитието на редица млади талантиливи разказвачи, които отразиха живота на българина в новата обстановка непо-

средствено след Освобождението. Между тези разказвачи блесна с особена сила Антон Страшимиров. Той разкри непознати дотогава страни на нашия живот, особено на «тъмните» за мнозина селски маси.

Още с първите си стъпки на литературното поле Антон Страшимиров застава решително на демократични позиции и със средствата на реалист показва безотрадната българска действителност. С художествените си произведения, с редица статии и изказвания, с винаги смелия си и безкомпромисен протест срещу насилническите правителства той подпомогна развитието на демократическата, реалистична линия в нашата литература.

Огромното литературно наследство на Антон Страшимиров е и до тоя момент разпръснато. Приживе бележитият писател сътрудничеса почти във всички български периодични издания и вестници. Името му се среща и в най-значителните за времето си списания, и в най-дребните и мимолетни издания. Неговата неспокойна натура не му позволяваше да се задържи дълго време в органа на която и да било литературна групировка. Често пъти той без особени причини се прехвърляше от един литературен лагер в друг. Сам той е основател на ред литературни издания, които също така траят кратко време и спират главно защото редакторът мъчно се сработва със сътрудниците. И в своите списания той е принуден често да подписва работите си с псевдоним и с инициали, което доста затруднява литературно-историческото изследване.

Поради тези причини много от трудовете му и до днес остават непознати за читателите, а дори са забравени и от специалистите. Приживе Антон Страшимиров на няколко пъти се опита да събере своето дело в едно по-пълно издание, но направи това все тъй небрежно, без да доведе докрай начинанието си. Необходим е критичен разбор на всичко онова, което той ни е оставил. А то е извънредно много, заслужава нашето внимание и ще представлява винаги интерес за подрастващите поколения. Защото Антон Страшимиров се прояви не само като художник-реалист въпреки някоя негови залитания към модния за времето символизъм, но се очерта и като един от първите и най-доблестни прогресивни писатели. С някои свои статии, с художествени произведения като «Хоро» той застава смело като малцина от своите събратя на позициите на въстаналите народни маси.

* * *

Антон Страшимиров е роден на 15/27 юни 1872 г. във Варна. Произхожда от Разлог, откъдето баща му забягнал, подгонен от турците. Твърде тежки са били детските години на бъдещия писател. Останал още на деветгодишна възраст сирак, той расте без «майчина ласка и бащина грижа». Едва завършил втори прогимназиален клас, тринайсетгодишен хлапак той се откъсва от родното си място и започва скитнически живот из Добруджа, изкарва прехраната си в Кюстенджа, Силистра, Тутракан, Русе като слуга по кафенета и кръчми, книговец, словослагател, бояджия, оръжеен чистач, ратай по манастирски ниви и пр. През 1888 г. се прибира във Варна при сестра си и учи в трети клас. Още тогава Антон Страшимиров разкрива една своя характерна черта — интерес към пътуването, жажда да опознае родната земя. Токму-що завършил трети клас, той предприема пешком обиколка на една част от България с маршрут: Варна — Бургас — Айтос — Карнобат — Сливен — Нова Загора — Стара Загора — Казанлък — Габрово — Дряново — Търново — Кесарево — Ески Джумая¹ — Шумен — Провадия — Варна. Благодарение грижите на по-големия му брат д-р Димитър Страшимиров, известен по-късно като историк на нашето Априлско въстание и като театрален деец, Антон Страшимиров прекратява скитанията си и завършва при брат си, тогава учител в Разград, четвърти и пети клас. След заминаването на баща му бъдещият писател се озовава ученик в прочутото на времето Садовско земеделско училище, но само след два месеца се откъсва от него и започва наново скитничеството си като учител и чиновник в различни краища на България — с. Аязлар² (Поповско), с. Яйла³ (Варненско), Бургас, Анхяло, с. Турско-Алагюн⁴ на турската граница в Странджа, с. Дюлгерлий⁵ и с. Акезлий⁶ (Бургаско). Трябва да отбележа, че почти навред, където Антон Страшимиров учителствувал или чиновническувал, службата му завършва с уволнение или наказание. Буен, непреклонен, неукротим се очертава той още в

¹ Сега Търговище.

² Сега Светлен.

³ Сега Горен близък.

⁴ Сега Богданци.

⁵ Сега Зидари.

⁶ Сега Дебелт.

най-младите си години. Той е непокорен пред всякакво насилие, организатор на учителите, борец против неправдите, изобличител на корупцията, противник на педагогическата закостенялост. Преследван, наказван и уволняван от висши и низши начальства, Антон Страшимиров е любимец на простия народ в ония затънати краища, където учителствува. И когато властите, за да се отърват от него, го натикват в казармата (въпреки тогавашните военни привилегии за учителството), цялото с. Акезлий се вдига и налага да го освободят от военна служба, за да учи децата. Времето, през което Антон Страшимиров учителствува, е време на Стамболовата черна тирания, която особено се чувства в тия сякаш забравени от света далечни български села.

Годишите на селското учителствуване на Антон Страшимиров съвпадат и с неговите първи стъпки в литературата. През 1889 г. в шуменското голямо списание «Искра» се появяват неговите първи стихове, отпечатани с псевдонима Мирйо. Следват други произведения, печатани в списание «Лъча» на Велчо Велчев, «Българска сбирка» на С. С. Бобчев, «Ново време» на Д. Благоев, «Ден» на Янко Сакъзов, «Мисъл», «Български преглед». Своето име Антон Страшимиров утвърждава особено с публикуването на големия разказ «Кочаловската крамола» в значителното списание «Български преглед», около редакцията на което са групирани професорите от младия тогава наш университет. С публикуването на всяка нова работа младият писател става все по-популярен и дори обикновено сдържаният в похвалите си Димитър Благоев пише за него: «А. Страшимиров днес е най-модният белетрист и неговото сътрудничество търсят различните редакции.»

През 1896 г. Антон Страшимиров заминава за Швейцария, където слуша лекции в Бернския университет по история на литературата, по политическа икономика и география. Животът му в Швейцария (той прекарва там до 1898 г.), макар и в голяма мизерия и при тежки болести, е доста плодотворен за неговата литературна дейност. Там той написва редица работи, публикувани своевременно в българския печат. Освен това разширява своята култура и както сам отбелязва, «чете вече Ибсен». Тук трябва да подирим и началото на засилилия се у Страшимиров интерес към драматическото творчество, проявен почти веднага след завръщането му в България. Тежките условия на следване не му позволяват да завърши. Назначен за учител в гимназията във Ви-

дин, той редактира списание «Праг». И във Видин Антон Страшимиров не се задържа дълго. «Есента (1899 г.) имаше избори — пише той, — а аз бях още с швейцарски настроения, та една нощ разгоних с оръжие правителствена шайка, която нападна някакъв селски първенец, дошел от Акчар. На заранта бях телеграфически преместен в Бургас. Отказах. Слязох в Русе и се услових за коректор в Роглевата печатница. Но моят батю, д-р Страшимиров, се разтичал из София и когато аз се върнах във Видин да си прибера нещата, заварих министерска телеграма: предлагаше ми се Казанлък. Да бъда в Розовата долина! Това ме подкупи.»

По това време Педагогическото училище в Казанлък се слави със своя преподавателски кадър, който организира първия народен университет у нас в читалище «Искра», издава литературно-научно списание, участва в културния живот на страната и формира редица бъдещи писатели, педагози, художници, артисти, научни работници. Антон Страшимиров се включва веднага в този кръг на благородни и честни служители на българската просвета и твърде скоро става любимец на ученици, колеги и граждани. Скоро обаче той влиза в конфликт с местните партизани и бива принуден «да се прости винаги със службашеството». Учителството на Страшимиров в Казанлък съвпада с периода на най-големите преследвания на учители и прогресивни младежи от страна на местни тузове и партизани. «Ропотът и негодуването на граждани, чиновници и учители не можеше да не намери отклик в отзывчивото сърце на Страшимиров — пише един съвременник. — Един ден на най-многолюдното място, на големия площад сред града, в разгара на една разпра с кмета, възмутеният и развълнуван писател лепна плесница на безскрупулния низък партизанин. Тази му постъпка се посрещна добре от страна на всички честни хора и той още повече се издигна в очите на гражданството» (виж: Борис Митов. Учителството на Антон Страшимиров в Казанлък, в. «Литературен глас», бр. 129 от 15 ноем. 1931 г.).

В Казанлък Антон Страшимиров оставя много хубави спомени особено между учениците си. Сред тях са и бъдещите писатели Илия Иванов-Черен и Ботьо Савов. Самият той е влюбен в своите ученици, които го чувствуват не само учител, но и истински другар. За това негово отношение е запазен и един документ, публикуван в сп. «Звезда» от 1900 година. Това е посланието «На моите ученици», в което писателят говори: «Хубав е живо-

тът, о младеж, а дважд е той по-хубав за нас — синове на тих, непоковарен и мъченически народ. Пътят на живота ни е оросен със сълзи от всенароден копнеж за обич, добро и негасими лъчи! О, въоръжете се с това и всяка стъпка от живота ви натам ще бъде само едно благатно шествие.»

При такива обстоятелства за Антон Страшимиров се затварят вратите на държавната служба. Отсега нататък той живее в София и прекарва тежкия живот на независим писател в мъчителните условия за българската интелигенция преди освобождението ни от капиталистическата робия. Основната му работа в столицата е творческа, но писателят не може да се ограничи само с нея, а участва активно в македонското революционно движение, близък до групата на народния войвода Яне Сандански. На македонското движение той отдава много сили. Редактор е на македонския революционен лист «Реформи», а след хуриета — на сп. «Културно единство», което излиза в Солун. По заръка на санданисткия революционен център публикува политически анкети за Македония, пише проникновената си биография за Кръстю Асенов, брошурите «Македонски войводи», «Истината по положението в Македония» и пр. Писателят участва и в пряката революционна борба за освобождението на Македония като четник на Сандански. Това участие в македонското революционно движение му дава обилен материал за редица художествени произведения, на първо място между които стои бележитият му роман «Роби».

Преди Балканската война Антон Страшимиров е избран за депутат от групата на Найчо Цанов. Участва енергично в печата с политически статии. През този период писателят се увлича твърде много от идеите на радикализма, като участва заедно с Т. Г. Влайков и Илия Георгов в сп. «Демократически преглед», орган на младите демократи, а по-късно радикали. В своите бележки за този период от дейността на Страшимиров писателят Т. Г. Влайков пише: «Той редовно пишеше върху македонския въпрос, който тогава беше твърде актуален. Между другото в обстойна статия Страшимиров обоснова възгледа, поддържан от Вътрешната революционна организация — Македония за македонците. Написа и вдъхновен некролог за Гоце Делчев. В статията «Престъпление ли?» той твърде убедително обясни и оправда солунските атентати. Написа и няколко пропити с жлъч и възмущение фейлетони, с които силно бичуваше тогавашния

насилнически режим и твърде неприкрито жигосваше и самия княз Фердинанд, властния представител на личния режим. Такива бяха фейлетоните му «Днес и утре», «Култивираните глупци» и «Бай Ганьо е мазник». Малко по-късно Страшимиров печата в новооснования в. «Ден» остра статия против Фердинанд, за която го осъждат и той се принуждава да се приюти за втори път в Швейцария, където усилено се занимава с творческа работа, като написва редица значителни свои произведения.

Увлечен от буйния патриотичен възторг, избухнал след обявяването на Балканската война, Антон Страшимиров се записва доброволец и като прост редник преживява всичките ужаси на сраженията, вижда лице в лице смъртта, болестите и лишенията на фронта. По-късно тези свои впечатления и преживявания той ще отрази в прекрасния си роман-хроника «Вихър — с шопите към Цариград». След злополучния край на Балканската война Антон Страшимиров обикаля българския юг, влиза в досег с изтерзания от войната народ, събира материали, проучва възможности за откриване на минни богатства и по-късно публикува книгата си «В южните земи».

През време на Първата империалистическа война Страшимиров е военен кореспондент, печата много кореспонденции, очерци, разкази във военните издания, някои от които стават основа на книгите му «Войни и освобождение» и «Червени стражници». След войната с разбити надежди и с покрусено съзнание на представител на честната българска интелигенция, която почваше да разбира заблужденията си, писателят се отдава пак на своите творчески занимания, мъчи се да събере отново някои от бившите си сътрудници, като основава през 1921 г. списание «Нашидни» и през 1922 г. — «Българска общедостъпна библиотека», просъществували твърде кратко време.

Когато настъпиха страшните за българския народ дни след кървавия 9 юни 1923 година, Антон Страшимиров се активизира извънредно много. Тази негова активност го очерта особено след Септемврийското въстание като смел борец срещу тиранията. Още в началото на октомври той написа своя знаменит позив към Съюза на учителите, Съюза на писателите и към Дома на изкуствата в родния му град Варна да бъде осеяна България с комитети за подпомагане жертвите на Цанковите палачи. Този позив е не само зов за помощ, но и огнен протест срещу «страшното бедст-

вие», виснало над България, причинено от полицейските глутници, които «клаха народа си, както и турчин не го е клал». И даде личен пример към ония, които ще се притекат на помощ на пострадалите — предложи собствената си библиотека и издадените от него с цената на големи материални жертви книги.

Убийствата на верните синове на българския народ следваха едно след друго. През февруари 1924 г. бе убит и по-малкият брат на писателя Тодор Страшимиров, известен комунистически деец, народен представител и един от водачите на варненското работническо. Така писателят беше вече и лично засегнат от палачите. Спомням си с каква велика скръб и в същото време законна ярост той написа семейния некролог и ми го даде за печат в редактирания тогава от мен седмичник «Развигор». Този некролог съобщаваше: «Убиха и нашия съпруг, и баща, и брат Тодор Страшимиров», и заключаваше със следния пропит с народен дух завет: «Бог да пази познати и непознати.» С тези клетвени думи озлобеният заедно с толкова други български семейства писател образно рисуваше оня кървав ураган, който се развихри над България след деветоюнския преврат. И Антон Страшимиров започна да се ориентира все по-наляво и наляво.

В годините 1923—1926 Антон Страшимиров сътрудничи в редица прогресивни издания и органи на партията. А от 15 октомври 1926 г. започва да издава и собствения седмичник «Ведрина», орган на групата «Ведрина», чиято цел е да урежда сказки, литературни вечери, сборници и пр. Във «Ведрина» А. Страшимиров със свойствената си плодовитост и работоспособност печата политически статии, очерци, разкази, бележки, критики. В първата своя статия в седмичника той описва с ярки бои ужасите, които е видял в страната след деветоюнския преврат, когато «дете в майка пропищяло», когато има градове, в които «всеки е минал през подземията на участъците». Всички свои обвинения Антон Страшимиров гради върху лични наблюдения и в статията си влага своето дълбоко чувство на отдавнашен верен приятел на народа, с когото винаги близко е живял. Чрез «Ведрина» писателят-трибун влиза в близка връзка с международните прогресивни среди: получава покана да посети Москва, световно известният велик писател, революционер и борец против фашизма Анри Барбюс му изпраща свои книги с хубави посвещения.

«Ведрина» излиза до 16 ноември 1927 г. Още преди да прекрати нейното излизане, Антон Страшимиров влиза в спорове с

партийните издания. Непоследователността на Страшимиров, разногласията му с комунистическата партия, възглавяваща цялата антифашистка борба в страната, в края на краищата го довеждат до пълен разрыв с нея. При това трябва да се има предвид, че печалният край на тъй плодотворното сътрудничество настъпва не без вината на някои партийни дейци, които със своите левичарски сектантски уклони попречи да бъде запазен Страшимиров в редицата на «съюзниците на работническата класа»¹.

След спирането на «Ведрина» Страшимиров сътрудничи в «Литературен глас» и други прогресивни и демократични издания. През 1931 г. стана всенародно чествуване на неговия шейсетгодишен юбилей. По това време проф. д-р Асен Златаров произнесе своята паметна реч за живота, дейността и гражданския подвиг на писателя, която пробуди отново страстите на политическите бандити и на слугите на реакцията в писателските среди. В десетилетието след спирането на «Ведрина» до смъртта си, последвала след тежко боледуване през 1937 г., Антон Страшимиров написа много работи и изнесе много сказки в цялата страна.

Животът на Страшимиров е изпълнен с най-разнообразни събития, неговата биография е извънредно богата и чака своя изследовател. Отбелязахме някои важни моменти от нея, и то само в едри линии.

Надарен с изключителна работоспособност, Антон Страшимиров прекара живота си в бури и мизерия. Характерът му беше доста остър и пряк, но в известни случаи той беше сам виновен за враговете, които го окръжаваха. От близката ми дружба с него, от по-продължителното наблюдение на проявите му в по-ново време и от проучването на действията му в миналото разбрах, че често пъти той смяташе за врагове и лица, които никога не са имали лошо чувство към него.

Наистина, животът на Антон Страшимиров е крайно разхвърлян. За проучването на този живот ще бъде необходима крайната обективност на учения, защото всички лица, които са имали връзки с него като приятели или врагове, не всякога могат да се освободят от субективността при своето отношение към него. И затова една биография на Антон Страшимиров може да бъде екскурзия между неговите художествени произведения и целия низ

¹ Вж. Очерки истории болгарской литературы XIX—XX веков. Изд. Академии наук СССР, Москва, 1959 г., стр. 278.

от обществени проявлени, в които той е отразявал иден и главно настроения от своя жизнен път. Тази задача е твърде трудна за литературния историк, който просто ще се загуби в хаоса от преживелици и противоречия между живот и художествени прозрения. Може би поради тази трудност и самият Антон Страшимиров в своите автобиографични страници пристъпи към изясняване на собствения си живот не по обикновен път, а чрез описание на някои от своите произведения и обстоятелствата, при които те са били създадени.

* * *

Антон Страшимиров започна своята литературна дейност, когато в културния и донякъде и в политическия живот се забелязваше едно желание да се потърси вече жива връзка със селото и се заработи за него. Затова и първите негови работи са предимно из селския живот, носят повече битови черти. Тук Страшимиров се очертава като автор, който търпи народническо-социалистическо влияние. И при наблюденията над селския народ, и при обрисовката на героите той цито за момент не изпада в тона на идилията, а напротив — рисува преди всичко страданията и неволята, взема страна, обявява се открито против селските чорбаджии и градските лихвари. Сам писателят пише в сборника си «Смях и сълзи»: «Предлаганите тук разкази, писани през шестгодишното ми живеене из затънтени кътове всред народа, не са възникнали под напева на меден кавал — последният отдавна е прогонен от катадневния живот у нас. Прогонен от тежките през векове несподни. . . Тук са смесени личните смях и сълзи на млад, задета от идеи и илюзии душа с ония на народната маса, днес разнебитена от настъпилите нови условия за живота и все пак още неподвижна, както си е била от векове.»

Разказите в сборника «Смях и сълзи» са съвсем далеч от идеализацията на селския бит, тъй любима за много писатели-народници от тази епоха. Антон Страшимиров вижда ясно жестоката действителност, произволите на властта, тежкото положение на народа, експлоатиран от лихвари и бирници, изпаднал до просяшка тояга от бързото развитие на капитализма в нашата страна. Със силни художествени средства той даде образите на всички ония хищници — от селските лихвари до увълчените предста-

вители на властта, — които вече показваха истинската си природа, покровителствувани щедро от двореца.

В «Смях и сълзи» Антон Страшимиров пресъздава художествено живота в българското село през годините, когато започва развитието на капитализма, когато настъпва разорението на бедните селяни. Със средствата на критически реалист той рисува нашата действителност, дава ярка картина на страданията на бедствувачите селяни. В редица разкази като «Кочаловската крамола», «Анатема», «Косю» и др. писателят е обрисувал правдиво и задълбочено типичните образи на селския изедник, на жестокия експлоататор — селския лихвар, който чрез неконтролираната от никого висока лихва постепенно, но сигурно заграбва имотите на бедните селяни. Тези селяни от дребни собственици постепенно се превръщат в обезправени ратаи, плячка в ръцете на селските чорбаджии и на изпълнителите на тяхната воля — местните административни власти в лицето на селския кмет и отъпелия от пианство полицейски стражар. Антон Страшимиров е изобразил конкретно наблюдаваните непосредствено от него образи от действителността, каквито са селските чорбаджии Тасю, Григор, Камен, ненаситният за богатства поп, загубил всякакъв човешки образ. От друга страна, с много емоционалност и любов писателят е дал редица образи на хора от бедствувачия народ, обезправени девойки, дъщери на бедни селяни, изложени на гаврите на богатите ергени и техните майки — зли кулашки свекърви, — или измъчени младежи, жертва на тежките условия в казармата, какъвто е нещастният Косю, и пр. Благодарение на своя сигурен и реалистичен метод и на личните си богати непосредствени наблюдения в «Смях и сълзи» писателят е успял да отрази много правдиво един момент от историческото развитие, когато започваха първите сълъкновения между засилващия се капитализъм на село и бързо пролетаризиращите се бедни селяни.

Тази социалност в творчеството на Антон Страшимиров личи още от най-ранните му работи, за да бъде подчертана енергично в «Кочаловската крамола», където авторът дава характеристика на селското тегло, на борбите срещу лихварството и тежките данъци, рисува безнадеждната селска сиромашия. Основна черта на всички негови битови разкази е именно тази социалност. Разбира се, в първите работи на Страшимиров има още доста неопитност, липса на писателска техника и много лиризм, който сму-

щава законите на епическото творчество. Не бива да се забравя обаче, че още в ранните години има стремеж лиризмът да бъде осмислен, което сочи развитието на бъдещия идейник. Ето например началото на разказа «Данил»; «Тъга и чернило вее сега в това тихо дворче със спретната градинка, свито сякаш гнездо, под моя прозорец; като застаряла и грохнала изглежда малката селска къщица. Човешкият живот, каква непрестанна върволица е той от любов и вяра, надежда и измама, радост и сълзи, сълзи...» Вижда се, че дори и тогава, когато се отдава на своето чувство, когато изпада в лирически отстъпления, Антон Страшимиров е винаги нащрек, неговата мисъл е бодра и не се задоволява само да бъде понесена от унесите на чувствата. Още в първите свои работи той слага проблеми за разрешение, голяма част от които ще легнат по-късно в основата на неговите социални и политически повести и романи.

В «Смях и сълзи» писателят взема нашироко образите си от живота, от богатия си, макар и краткотраен опит. Сам той посочва, че героят на разказа «На широк път» Димитър Бързака е «снимка от истинския бае Димитър Мутата от Турско-Алагюн». В този разказ, както и в «На нивата», Антон Страшимиров е постигнал много от картината на страшната селска трагедия в първите години след Освобождението. Радостта от свободата е покрусена, идеалите на революционерите, чийто първи помощник беше селото, са измамени. Стражари и бирници са плъзнали по селата и оголват хората подобно на кърджалии и еничари. Какво съчувствие и каква близост към селската мъка лъхат от следните думи в очерка «На широк път»: «Беше по Коледа и люта виелица гонеше всичко живо под стряха. На Бъдни вечер у Миленово пристигна стражар — вцепенен, оскрежен. Донесе той грозна вест: да се премери десетъкът и за три дни да се отнесе в града... В тия свети празници и по таз грозна зима ли? Тъй заповядано: . . И наведоха глави селяните, пълният кръчмата, а никой нищо си не поръчва — още са само изпоплашени, недоверяват на грозната вест.»

Не всички разкази, написани и публикувани от Антон Страшимиров в периодичния печат, влизат в сборника «Смях и сълзи». Между тези работи трябва да отбележим особено големия разказ «Освобождение», печатан през 1895 г. в «Български преглед» и преработен по-късно със заглавие «Целина». Разказът «Освобождение», вторият голям разказ на Страшимиров след «Кочаловска-

та крамола», е из политическия живот на България — борбата срещу Стамболов и падането от власт на всемогъщия диктатор. Дадена е потресна картина на политическите нрави през тази епоха, пропита с твърде голямо разочарование. И след сгромолясването на Стамболов настъпват не по-добри дни за утруденото селячество. До известна степен тук е изразено и разочарованието на народа от борческата някога интелигенция, започнала да се нагажда към новите власти; някогашният учител на селячеството Странджев е станал в града инспектор, «задоми се за богато момиче в града и си гледа кефа».

През периода между 1895 и 1903 г. Антон Страшимиров особено се интересува от проблемите за престъпността. Той следи литературата по този въпрос и слуша в Швейцария лекции върху «душата на убийството». Своите занимания по въпроса той свързва с известни случаи от българската криминална хроника. През 1896 г. излиза големият разказ «Какво му сториха», преработван по-късно под заглавията «Баща и син» и «Убиец». В основата на разказа лежи историята на едно престъпление, извършено някога от известен столичен богаташ, който убил през време на Освободителната руско-турска война една туркиня. Намерението на автора е било, както сам той пише, да проанализира душевното състояние на сина на такъв убиец. Страшимиров ни е обрисувал психологията на убиеца и преживяванията на неговия нравствено чист син, но преди всичко той е дал извънредно сполучливо образа на алчния собственик. Този човек е заслепен дотам от своите хищнически инстинкти, че смята всичко около себе си за свое притежание. Той не може да свикне с мисълта, че неговият син е нещо съвсем отделно от него, че съвсем не му принадлежи като вещ. И затова, когато синът, неиздържал душевните си терзания, се разболява и умира, все още за бащата не е ясна трагедията на сина и той сякаш се пита: «Какво му сторих?»

През 1899 г. Антон Страшимиров печата друг разказ за убийство, «Черню», който носи вече съдържателното подзаглавие «Социален етюд». С него писателят продължава своите психологически изследвания на престъпността пак поради хищническата жажда за собственост. Тук авторът разширява социалната основа на разказа и подчертава първите конфликти между собственици и работници във връзка с напускането на работата на 1 май.

В трети също така голям разказ «В града на мъртвите» Антон Страшимиров третира въпроса на прелюбодеянието — любов-

та между непознати помежду си брат и сестра. Написан под очевидното влияние на Леонид Андреев и писателите с известни мистични наеи, разказът е ценен с твърде реалистичната картина на тъпотата и озлоблението, което цари в средата на известна част от дребната чиновническа армия.

Буен по темперамент, със склонност да вижда и чувствава преди всичко драматическите положения в живота, Антон Страшимиров, както сам признава, в своята дълбока същност носеше и чисто романтични настроения. Поради склонността си да търси непрекъснато проблеми преди всичко от социален характер, той често потиска тия свои романтични чувства, за да ги вложи само в някои произведения при изобразяване на героичното. Романтизмът на Страшимиров и неговата безгранична фантазия го водят често към създаване на невероятни на пръв поглед образи, подчинени на крайно субективното виждане на своя създател.

Още през 1897 г. Страшимиров публикува своята поетична източна легенда «Ашик — багдадски певец», разработена покъсно на два пъти като драматическа поема. Но романтичната му природа проявява истински в «Рамаданбегови сарай» и «Сура бир». Тези две работи са и най-поетичните на писателя.

Антон Страшимиров бележи, че «Рамаданбегови сарай» е написана от него за овладяване на българския език. Прекарал детинството си във Варна, където по онова време се е говорило почти само турски и гръцки, писателят е имал големи затруднения с езика. И той се залавя да овладее българския език, да проникне във всичките негови тайни, да създаде чрез този език и свой индивидуален стил. Трябва да си признаем, че наистина след «Рамаданбегови сарай» Антон Страшимиров по отношение на стил и език постигна резултати, но езикът му все пак си остана доста тромав. И това съвсем не се дължеше на обстоятелството, че писателят не бе овладял разнообразието и силата на българската реч, а преди всичко на неговата склонност да маниерничи и позира понякога.

Доказателство за това, че Антон Страшимиров чувствуваше българския език и можеше да си служи с него, са неговите «Рамаданбегови сарай». В тях той показва силно поетично чувство и в същото време доказва способността си за стилово изящество.

«Рамаданбегови сарай» сочи за езикови и стилни възмож-

ности, които Антон Страшимиров, за жалост, съзнателно и от маниерност пренебрегва в голяма част от книгите си, и което е най-лошото, тъкмо в ония свои произведения, които са най-важни по своята проблематика.

На много места Страшимиров дава твърде сполучливо българския пейзаж, но най-голямо съвършенство той е постигнал пак в «Рамаданбегови сарай». Описанието тук е издържано в особен ритъм, обляхано с топло романтично чувство, което другаде Страшимиров се мъчи да потуши и унищожи. Силата на писателя в това отношение се проявява с голям драматизъм, защото той намесва в пейзажа и трагедията на своите герои. Драматичният устрем, тъй характерен въобще за произведенията на всички романтични писатели, изпълня страниците на «Рамаданбегови сарай» и прави от тази малка новела една наситена с напрежение драма.

Макар и да звучи като легенда, сюжетът на «Сура бир» в основата си е взет от действителността. Описанието на суровите нрави на турското население от нашето Лудогорие, техните борби с казълбашите се преплитат с романтичните чувства на най-примитивните разбойници. Романтиката на сюжета води към преувеличения, към невероятни събития и преживявания, но в същото време основното чувство за реализъм на големия писател свързва романтиката не само с реалния бит, но дори и с политически събития от епохата. Трагичният край на «Сура бир» се тълкува от автора по следния начин: «Индивидуализмът е ценен, докато е в рамките на обществеността. Погази ли се обаче социалното чувство, увълчи ли се човек, ще има възмездие, ще има казън.»

Сюжетите на тези две произведения са чисто български, но писателят е съумял да влее в тях много екзотика, която придава още повече романтичност на изложението.

Антон Страшимиров смяташе, че след известно овладяване на езика можеше да си позволява лукса и да маниерничи със своя стил. Това е неговата основна грешка, която му пречеше извънредно много. Защото ако имаше моменти в нашия живот, когато идеите на писателя се разнасяха с ентузиазъм, съчиненията му все пак си оставаха за малцина интелигенти и популярността му като художник не доби всенародност. А това се дължеше и на отблъскващата често пъти неговата маниерност.

Картините от българския бит са развити на още по-широк план в повестите на Антон Страшимиров. Той обхваща главно измененията, настъпили в нашия живот и отразени в образите на синовете и дъщерите на цъфтящото някога наше старо еснафство.

Първата своя повест Антон Страшимиров печата през 1900 г. в сп. «Български преглед» под заглавие «Щастието на един век». По-късно той променя на няколко пъти това заглавие — «Габровка», «Еснафка», — за да се върне на края пак на първото, наистина най-съдържателно заглавие. Героинята на повестта баба Лалка е художествено обобщен образ от българската действителност, характер, оформен при условията отпреди Освобождението, волев тип на българка с нейната почти примитивна привързаност към челядта. Посрещнала твърдо катастрофата, която грежи в ва мъжът ѝ, забогатял еснаф, тя успява да настани всичките си синове. В нейния образ са дадени основните еснафски добродетели, създали «щастието на един век».

Втората повест на Страшимиров «Змей» започва с една хубава поетична картина, пропита с онова тъжно настроение, което е лайт-мотив на цялата повест. «Омайни са кристалните лунни нощи по високите брегове на тихий бял Дунав! Магьосни са бездънните очи на дългоските девойки по сенчестите поли на стария Балкан! Когато нощ настане, та поднебните върхове настръхнат, тъмните гори задишат и звездите затрептят, а огнената луна залее синевия кръгзор на равна Румъния, та посребри далеч навъсеното чело на Стара планина: тогава кавалът на овчарите, смехът на девойките, песните и въздишките на невестите се понисат над задрямалата земя и необятният дъх на нощта примамва навън из реки, извори и пещери тайния безплътен мир.»

В такава поетична обстановка се развива животът в село Пейково, чиито жители тънат в мизерия и невежество, използвайки хитро, за да се внедряват у населението суеверни предразсъдъци и вярвания. Повестта е потресна картина на жестоки селски порядки, на злобата на селската свекърва, на примитивни страсти и доста разпуснати нрави.

Между произведенията из живота на българското село стои и забележителната повест «Кръстопът», наградена от Книжовното дружество.

Извънредно отзивчив към страданията на българския народ, Антон Страшимиров винаги въставаше срещу неговите потисници и отразяваше огненото си възмущение в статии и художествени произведения. В «Кръстопът» той дава картина на селския бунт, подет стихийно срещу десетъка на правителството на Радославов и завършил с кървавите изстъпления на властта в Дуранкулак и Шабла. Цялата повест е пропита с дълбока любов към изстрадалия български селянин, на когото налагат новия данък «десетък», подобен на тежките данъци от турско време. В редица моменти писателят е представил нашия оголял от грабителството на селските чорбаджии и лихвари селянин. С голяма изобразителна сила Страшимиров е нарисувал мрачната картина на потушаването на селския бунт чрез полицейски пълчища и войска. Той е пресъздал майсторски народните сцени, в които звучи и протест, и безкрайно страдание, и трогателна наивност, и воля за отмъщение. Селяните в повестта са обрисувани с голяма любов, преливаща в истинска нежност, особено към обезправената селска девойка и към старците, носещи в себе си вековната народна мъдрост и страдание. С омраза са изпълнени страниците, в които авторът е дал образите на народните изедници, представителите на властта.

Действието в «Кръстопът», както и в повечето работи на Страшимиров, се развива стремително. Макар и да се отклонява понякога от основната линия на повестта, авторът не изменя на жизнената правда. Народът се явява като единен герой със свое лице и със свои цели въпреки стихийността на селск те движения въобще по онова време. И в тази повест Антон Страшимиров не се проявява като безстрастен наблюдател, като регистратор на фактите, а участва с целия си огнен темперамент, с цялото си сърце на страната на разбунтуваните и изстрадалите селяци, по снагите на които се сипят удари от стражарските бичове преди още да са заздравели раните, нанасяни от пандури, заптиета, кърджалии и еничари. С особена любов авторът е нарисувал юначния Желяз, чиято душа е жадна за знания, чието сърце тупти от най-нежна любов и преданост. Забележителен по своята колоритност е и образът на стария народен любимец Бимбала. Има известна несполука в образите от средата на интелигенцията — например главния герой на повестта Балашев. Във всеки случай и в негово лице писателят е изразил острите противоречия, настъпили у част от българската интелигенция след Осво-

бождението, у «отпръсците» от старото еснафство, както обича да се изразява Страшимиров.

В битовата белетристика на Страшимиров най-предно място заема повестта «Есенни дни», наречена по-късно роман от самия автор. Това е една от най-жубавите работи въобще в българската литература. Още на времето тя е достойно оценена и изтъкната с особено внимание от критиката. «Есенни дни» е също така в целия дух на Страшимировото творчество от началото на неговата писателска кариера. Това е една широка обобщаваща картина на българския селски живот и най-издържаната негова работа в композиционно отношение. Ценността на «Есенни дни» е особено в дълбоката идейност, която характеризира цялото творчество на Антон Страшимиров, на някои места с по-голяма, на други с по-малка сила, но винаги с една благородна и честна настойчивост. Романът е изпъстрен с много лирични места. Лиричните отстъпления, идилличността на сюжета, трептящите от дълбока искреност и чистота на любовните чувства отношения между Джонко и Ангелина са преплетени с мрачните картини на селското тегло, на селската немотия, на варварското суеверие. Образите в романа са почерпени от живота, някои дори са взети направо от наблюдаваната от автора действителност по време на учителствуването му из българските села.

В «Есенни дни» нашироко личат качествата на дълбок познавач на народния бит, както и Страшимировото силно чувство към драматизъм. С майсторство и голямо напрежение авторът е навлязъл в любовната драма на героинята Ангелина. С особена симпатия той рисува образите на волните хора, които са строшили веригите на селските предразсъдъци. Тук писателят показва колко добре познава душата на бунтовния български селяк и особено енергичната и волева българска селянка.

С много вътрешен патос и убеждение Антон Страшимиров защитава правата на сърцето в конфликт с околната действителност. Трябва да отбележа във връзка с това, че тази негова защита е изградена не върху външни, чисто литературни навен, а само въз основа на дълбоки наблюдения на българската действителност и особеностите на българското село.

Антон Страшимиров създаде великолепни произведения из живота на българското село, особено по времето, когато в него навлизаха капиталистическите отношения с бурните промени в селското стопанство. Но големият писател написа извънредно ценни работи и из градския живот. Той засегна в така наречената своя градска белетристика опасни за времето политически теми. Тъкмо тук е най-ценното качество на Страшимиров, че той искаше преди всичко да бъде изразител на своето време и да отрази живота в цялата му съвкупност, да очертае развитието на страната ни, да изобличи отрицателните черти на интелигенцията и да проследи нейния път.

Основната и характерна черта на Страшимировата белетристика из градския живот е чувството му за съвременност. През целия си творчески път той правеше най-разнобразни зигзаги и се увеличаваше ту от теориите на реализма, ту от отвлеченостите на неоромантизма. Неговите лутания в областта на романа се изразяват в едно непрекъснато търсене на нови проблеми, обаче все пак в основата си той остана чист изследвач на българското, по-специално на ония преображения на българския селянин и малоградски еснаф, превъплътيل се в нов капиталист, в нов държавник, бюрократ, военен, учител, писател, общественик.

Още в самото начало на своята литературна кариера Антон Страшимиров се вълнува покрай социалните проблеми и от проблемите на българската политика. Затова в първия негов роман «Смутно време» се рисува политическият живот в България след бурната 1886 година, когато поради външни и вътрешни причини бе свален княз Александър Батенберг и бе установено регентство. Романът «Смутно време» е отпечатан през 1889 година, не е излизал във второ издание, навярно защото Страшимиров сам не го харесва. В предговора към второто издание на романа «Есенни дни» той казва: «Когато пристъпих да обхвана със същата такава концепсия града, не успях» («Смутно време» и «Среща»).

Преценката на самия автор за романа е повлияна в голяма степен и от отрицателната критика, която посреща излизането му от печат. Във всеки случай със «Смутно време» още в началото на кариерата си Антон Страшимиров доказва актуалността на своите теми, засягайки един момент от нашата политическа действи-

телност. Макар че не разрешава сложния литературен проблем сполучливо, той все пак се очертава като писател, отзивчив към политическия живот и народните движения.

Основоположникът на българския марксизъм Д. Благоев е написал подробен отзив, в който разглежда романа «Смутно време» от социално, политическо и литературно гледище, като почти изцяло отрича каквито и да било качества на Страшимиров като романист. В този обстоен критически разбор Д. Благоев изтъква обстоятелството, че Антон Страшимиров се спира почти винаги на актуални сюжети и че своята популярност дължи изключително на демократическото направление. С особена сила на аргументацията Д. Благоев показва, че Страшимиров твърде повърхностно е разгледал отношенията на някогашните русофили и русофоби, враждата между които има и други причини освен щедрото пръскане на руски рубли и австрийски крони.

Вторият роман на Антон Страшимиров «Среща» е много по-добър. В него са поставени въпроси, които живо са вълнували автора. Той живееше отблизо с проблемата на освобождението на Македония и имаше тесен контакт с македонските революционери. «Среща» е една илюстрация на живота в България и по-специално в София през периода на националния подем, когато се подготвяше Балканската война. И този свой роман Антон Страшимиров смята за слаб и по тези причини не го пусна във второ издание.

В «Среща» са намерили отражение доста от политическите събития, разиграли се по това време при управлението на коалиционния кабинет Каравелов — Данев и хомогенния на прогресивно-либералите с министър-председател д-р Стоян Данев. Антон Страшимиров е депутат от Видинската избирателна колегия, от която са избрани и видните бъдещи водачи на радикалната партия Найчо Цанов и Илия Георгов. В «Среща» има страници, в които писателят показва острото си отношение към двореца и дворцовата камарила и не скрива симпатии си към македонските революционери от крилото на Яне Сандански.

През 1919 година Антон Страшимиров публикува третия си роман «Без път». Той е първият от един голям цикъл романи за съвременната българска действителност. В тази серия от пет романа, от които успя да напише само два, Антон Страшимиров направи нов опит да навлезе в градския живот. Но и този опит не излезе особено сполучлив. Наистина, Антон Страшимиров беше

свързан с действителността, реагираше чувствително на много обществено-политически събития, беше наблюдателен, умееше да засяга горещи проблеми, но му липсваше установен и ясен миоглед, за да може да отрази правилно събитията. Той чувствуваше измененията, които стават в българския социален, политически и икономически живот, но отношението му към тези изменения беше много стихийно и заключенията му в повечето случаи при обрисовката на градския живот — произволни и съвсем индивидуалистически. Освен това тук той не търси типичното, а дава отделни образи, взети от живота (той изтъква постоянно това като голяма заслуга) и допълнени само с излишъци от самонаблюдения.

Романът «Бена» е вторият от серията «Висящ мост». Героинята на романа, Бена Тушева, не е вече патриархалната българка отпреди Освобождението и непосредствено след него. Тя иска да се изяви като личност и без да бъде теоретик на равнопоставеността, манифестира някакво изравняване с мъжа, преплетено с много истерични изстъпления.

Както за «Висящ мост», така и за «Бена» критиката се изказа, общо взето, отрицателно. Усилията на Антон Страшимиров да теоретизира новите обществени, политически и икономически условия в България и да ги отрази художествено не успяха с тези романи.

Все пак въпреки неуспехите при отразяване на градския живот Антон Страшимиров има заслугата, че умееше да улавя проблеми; не се боеше от актуалността и на места дори, макар и много стихийно, слагаше пръста си точно в раната. Това не е малко при съществуващото тогава силно и опустошително влияние на декадентството и индивидуализма, които заливаха почти цялата българска литература и на които и той плащаше немалък данък.

Реализмът е основен творчески метод на Антон Страшимиров въпреки някои негови временни увлечения от символизма, въпреки крайно капризния негов темперамент и нередки индивидуалистически избухвания, достигащи неведнъж до своенравие. Винаги отзивчив към живота на масите, бележитият писател не измени никога на народа, макар че понякога правеше политически грешки, остро и справедливо критикувани от демократическите среди у нас.

Между многобройните заслуги, които има Антон Страшимиров в развитието на българската литература, трябва специал-

но да отбележим едно рядко негово качество: той пишеше почти всичките си произведения само въз основа на непосредствени наблюдения и изучавания. Едва ли има друг български писател, който като него да е преброял всички кътища на нашата родина. Той не пътуваше като турист, любител на природата, а при своите пътувания винаги влизаше в най-близък контакт с народа, беседваше, изучаваше, натрупваше впечатления, вземаше героите си направо от живота. Този творчески метод утвърди Страшимиров като един от най-задълбочените реалисти в нашата литература. Автор на девет романа и на голямо количество повести и разкази, той почти винаги в своите книги слагаше за разрешение някой едър проблем, вълнуващ българската общественост, макар че не всякога този проблем беше осветляван от всички страни. Важното е, като преценяваме неговото литературно наследство, да не се отнасяме към него талмудистки, а да го разглеждаме винаги във връзка с историческия момент, който то отразява. При едно творческо разглеждане на неговите произведения ще видим, че във всичките си почти работи, дори и в най-отричаните като «Смутно време», «Среща», «Без път» или «Бена», той остро критикуваше, напипваше болните места в живота на нашата интелигенция разобличаваше нейните пороци. Силата на реализма му особено се проявява в неговите разкази, в политически заострените романи «Вихър», «Роби» и «Хоро» и в повестта «Под облак».

Верен на своя творчески метод да черпи материали за художественото си творчество изключително от непосредствените свои наблюдения на действителността, след обявяването на Балканската война Антон Страшимиров постъпва доброволец във войската и като прост редник взема участие в боевете за Люле Бургас. Плод на преживяванията му през този военен поход е неговият роман «Вихър», който се реди между най-хубавите му произведения. Романът, подобно на други романи от този род, като «Огънят» на Андри Барбюс, няма централен герой. Герой тук е войнишката маса, изобразена като колективно цяло с голяма художествена простота и в същото време с дълбок анализ на мисли, чувства и идеи. Най-ценното в тази книга е, че писателят изобразява българския войник като високо хуманен, но в същото време съзнаващ ясно задачите си в борбата срещу турските поробители. Наситени с искрен и дълбок патриотизъм, страниците от «Вихър» са много добра художествена илюстрация на Ленинова-

та мисъл, че с Балканската война бе извършена голяма крачка напред по пътя на разрушаване остатъците на средновековието в цяла източна Европа.

Част от тези бележки са печатани още през 1916 г. в книгата «Войни и освобождение». Повечето от героите на романа са безимени обобщени образи от войнишките маси, тръгнали с ентузиазъм да освобождават братята «отвъд Рила и Родопите». Има и отделни лица, дадени с истинските им имена. Голяма част от тези герои са от личното окръжение на писателя, а други са познати лица от тогавашната всекидневна хроника из живота на нашата столица. Чрез тези действително съществували лица и чрез безименните си образи Антон Страшимиров сполучливо създава атмосферата на фронта и в тила. С жестока ирония и в същото време с дълбоко съчувствие към оголените и гладни български войници, удивили света със своя висок патриотизъм и храброст, Страшимиров обрисова цялата порочност на военното управление, разбойническите инстинкти на разните интенданти, жестокостта на дворцовите офицери.

Разгромът на България през Първата империалистическа война намери най-типично художествено отражение в повестта на Страшимиров «Под облак». Герои на повестта са току-що върнали се от фронта представители на българската интелигенция, които са видели ужаса на сраженията, жестокостта на известна част на офицерството. Пред тях се разкрива картината на общата стопанска разруха на страната, потъналото в мизерия население, обезверената интелигенция, възмутена в голямата си част от всички ония мошеничества, които вършеше буржоазията в тила. Писателят е обрисувал майсторски патриотизма на интелигенцията и оная вълна от негодувание, която скоро ще залее страната, ще вдигне масите на протест, вдъхновявани от примера на Великата октомврийска социалистическа революция. Един от героите изразява смътното предчувствие на колебаещата се интелигенция, че «ще рухне строй, изграден през две хиляди години».

Но най-крупното проявление на Антон Страшимиров като гражданин е по времето на жестоките събития в България през септември 1923 г. Неговата енергична намеса в защита на жертвите на едно кърваво и зловещо насилие го издигна в съзнанието на българския народ до онази висота, на която стоят най-великите писатели-граждани. Със статии, със сказки, с протести, с участието си в общия Помощен комитет Страшимиров показва без-

примерна самоотверженост, която възхити целия изтерзан български народ. По това време той беше станал знаме за всички честно мислещи в България, сказките му из провинцията бяха истински триумф за идеите на свободата и правдата, името му се носеше от уста на уста като легенда.

След жестоките събития на изстреблението, които разтърсиха и потресоха цяла България, Антон Страшимиров публикува романа си «Хоро». Романът засяга кървавите септемврийски събития през 1923 година. Плод на всички негови наб. юдения и изжив. вания, този роман е една от най-хубавите работи на писателя. Цялата тази дейност на Страшимиров се посреща с възторг от народ и прогресивна интелигенция, романът «Хоро» се превежда на чужди езици, реакцията в България надава вой срещу писателя. По нареждане на прокурорския паркет при Софийския окръжен съд книгата бива конфискувана.

«Хоро» е обвинителен акт срещу всички, които издевателствуваха с народа. Бъдещите поколения ще ценят «Хоро» като една протестна книга, като зловеща фреска, подобна на фреските от Дантевия «Ад». За нашето поколение, което преживя всички ужаси, тази книга е истински «човешки документ», предаден чрез темпераментното перо на една разбунтувана съвест. Авторът запазва известна обективност и взема героите си от всички среди. Неговото участие в романа се изразява в протеста, даден тъй огнено в почти всеки ред.

В «Хоро» често пъти авторът прибегва до чисто битови картини, за да подчертае характер, за да изтъкне невероятната жестокост на някои представители на властта, които зад европейската си шлифовка крият примитивната жестокост на подивели от пролятата кръв варвари.

Стилът на тази наистина зловеща книга е неравен, композицията е твърде разпокъсана, героите — доста прилични един на друг. По отношение на формата и тя е не съвсем издържана, защото носи всичката разхвърляност на своя автор. Самият идеен център е забулен в голяма мъгла на противоречиви отношения, които отслабват на доста места този трагичен документ на човешкото страдание.

Но какво значение имат посочените недостатъци, когато «Хоро» беше на времето едно от най-ярките проявления на възмутения честен български писател! И при това по своя мироглед Антон Страшимиров до септемврийските събития съвсем не

беше човек на левицата, напротив, и като публицист, и като депутат той принадлежеше към умерените демократи, а понякога и към крайната десница. Трябваше да настъпят кървавите дни в България, трябваше да бъде убит собственият му брат, за да загърми писателят със своите обвинителни слова.

Безпощадно бележитият писател-патриот приковава на позорния стълб всички ония изверги от средата на военните, на полицейските власти, на шпицкомандите и македонските автономисти, които съставляваха ударната сила на двореца и правителството срещу въстаналия народ. В «Хоро» Страшимиров е очертал с остри изрази средства редица отрицателни образи на преките оръдия на фашисткото правителство. Такъв е на първо място полковник Гнойнишки, типичен представител на ония офицери, които по фронтовете с всички средства се измъкнаха от опасните места, а след победите ограбнаха населението. Той е от хората, които не се спираха пред нищо, лишени от всякакво човешко чувство, изпълнители на жестоката воля на превратаджиите от 9 юни и на потушителите на Септемврийското въстание. Представителят на полицейската власт, околийският началник Сотир Иванов, е развратник и убиец. В романа е представена и административната власт в лицето на кмета Нако и така наречените леви сътрудници на властта, какъвто е широкият социалист Дечко.

Макар че романът «Хоро» има редица недостатъци, най-главен от които е, че липсват образите на комунистите — ръководители на Септемврийското въстание, — тази книга, наред със «Септември» на Гео Милев и «Село Борово» на Крум Велков, е прекрасно художествено отражение на един момент от нашата история, когато подивели варвари в офицерски и полицейски униформи избиваха безпощадно българския народ.

По времето след септември 1923 г. дейността на Страшимиров предизвикваше възторга на всички прогресивни кръгове не само у нас, но и в чужбина, където се печатат негови произведения и името му прониква заедно с имената на най-прославените по това време световни писатели-антифашисти, като Максим Горки, Анатол Франс, Мартин Андерсен-Нексъо, Ромен Ролан, Анри Барбюс.

Без да бъде комунист, през този период от своята дейност Антон Страшимиров свърши огромна работа и неговата антифашистка борба разяри цялата българска реакция, която не му прости до края на живота пламенната му единофронтowska агита-

ция. Агентите на монархо-фашистите се нахвърлиха срещу него дори и по юбилея му през 1931 г., когато той беше се отдръпнал доста от предишните си позиции.

Разривът на Антон Страшимиров с неговите сътрудници-комунисти от «Ведрина» и с ръководни партийни другари настъпва през 1927 година. Основната причина за този разрив е преди всичко индивидуализмът на писателя, но не е без значение и обстоятелството, че по същото време левосектантството пречеше много за обединението на всички демократични и антифашистки сили. Въпреки това обаче съвсем неправилно е да се смята, че след този период бележитият писател е напуснал своите антифашистки позиции.

Антон Страшимиров изостави проблемите на политическия живот от съвременността, за да се върне пак към своите стари сюжети, и през 1929 г. публикува първия си том от романа на македонската революция «Роби». През 1930 г. излезе вторият том на «Роби». Романът остана недовършен. След 1930 г. авторът проявява интереси в по-друга насока — пише доста статии, заема се с ново подреждане на съчиненията си и написва нов роман — «Пропаст». Такива явления се срещат често у Антон Страшимиров, който обикновено нямаше особена система в работата. А освен това трябва да предположим и някои други причини защо не бе дописано продължението на «Роби». Годишите след 1930 отбелязват у нас все по-засилващия се реакционен курс на двореца и българските правителства, които доведоха направо до по-късната германска окупация. Естествено, при такъв курс на официалната българска власт се засили извънредно много и великобългарският шовинизъм, като най-реакционното крило на македонската организация — крилото на ванчевистите, беше покровителствувано официално и терористичните действия, които то предприемаше, бяха прикривани и насърчавани почти открито от дирекцията на полицията. При това положение на нещата всяко споменаване на прогресивната дейност на Яне Сандански и неговите сподвижници, дори и най-малките обективни справки в тази насока се таксуваха като предателство и често пъти се заплащаха с цената на човешки живот.

Както е известно, Антон Страшимиров принадлежеше към крилото на Яне Сандански. Проявил известна твърдост в тази насока на младини, през време на публикуването на «Роби» Страшимиров не можа да вземе един много твърд курс към теро-

ризма на ванчевистите, макар че написа и някои статии, в които показва своето доблестно държане по отношение на убийците. Тази слабост, която все пак прояви Страшимиров, сигурно ще да го е спряла да продължи довършването на «Роби», още повече че в издадените два тома той явно, като доста искрен художник, изтъква преди всичко прогресивното крило на македонското движение и ясно напада Фердинанд и неговите оръдия за превръщането на революционната организация в инструмент на завоевателните цели на двореца и на българската великошовинистична буржоазия.

Сюжетът на «Роби» е почерпен от борбите на македонската революционна организация, като авторът умело е използвал две крупни събития — отвличането на американската мисионерка мис Стоун от четата на Сандански и солунските атентати в навечерието на Илинденското въстание. Тези събития с различно политическо значение са описани от автора по лични впечатления и наблюдения на участниците. Оттук е и богатата документация в романа. Разработването на този сюжет вълнува отдавна Антон Страшимиров. В известно отношение той го е използвал в романа «Среща», в очерка за Кръстю Асенов и в други свои работи.

До каква степен е бил увлечен и пленен Антон Страшимиров от македонското революционно движение се вижда от следните негови думи, казани в едно интервю: «Не знам как се докараха работите тъй, че през едно цяло десетилетие къщата ми беше свърталище на нелегални македонски войводи (че и на цели чети). Прегръщах ги и ги целувах, когато ги посрещах и докато ги изпращах. Отиваха те, връщаха се, пак отиваха — и вече не се връщаха. Гинеха един след друг, като ми оставяха само прощалните си целувки. . . така през цяло десетилетие аз бях очи на очи с почти безименната саможертва на редица наистина светли мъже (между които имаше и такива могъщи фигури, че аз се чувствах малък и се изпълвах цял с благоговение). Не е ли ясно, че заживял в такава атмосфера, аз неусетно започнах да се освобождавам от присъщата на всички артистични натури суета и скоро се издигнах над практичността и над кариеристичните подбуди? Няма защо да скромнича: бях по моему волна птица, бях буюга. Но нали? Кого не е укротявал животът? А ако аз попаднах между изключенията, т. е., ако и до днес не се чувствам «укротен от живота», дължа го навярно на щастливото мое душевно преливане към чудната беззаветност сред малки и големи на македон-

ското дело» (вж. Антон Страшимиров, «Личност и дело», Сборник по случай юбилей на писателя, стр. 108, София, 1931 г.)

Героят на «Роби» Асен Дъмбев е известният и неустрашим македо ски революционер Кръстю Асенов, внук на легендарния Хаджи Димитър. Разбира се, голяма грешка би било, ако вземем образа на Асенов от романа и търсим непременно да го покрием с истинския образ на славния комита. Реалният портрет на Асенов Страшимиров е дал в специална биография, посветена на него и издадена още през 1906 г., наскоро след трагичната смърт на героя.

Действието на романа става в София, Солун и на македонските планини. То е разказано така увлекателно и с такова чувство за драматическо движение, че смаяното въображение на читателя едва успява да следи развитието му. Още от самото начало Страшимиров ни въвежда в средата на интригата. Читателят не вижда още главния герой. Дава се само едно почти вестникарско съобщение за извършено убийство, но с такава сила е описано то, че ясно проличава характерът на героя особено ако читателят е поне отчасти запознат с македонската революционна борба и образите на тия корави революционери не му са съвсем чужди.

Любовната история в романа отговаря извънредно много на политическата страст на момента. За героиня Страшимиров не е избрал някоя девойка, която обича с чистия идеализъм на своята младост, а една още съвсем рано узряла жена, която заради страстта си се хвърля в активна дейност. Тук му е мястото да подчертая особено, че Страшимиров почти навред в произведенията си от градския живот рисува жената подчинена на своята първична полова стихия.

В романите си «Хоро» и «Роби» Антон Страшимиров се очерта най-силно и безспорно като писател, който не се бои да черпи сюжети от животрептящата политическа действителност, от подвизите на хора, значението на които дълго е било оспорвано и делата им фалшифицирани от фашистката историческа наука.

По постройка «Роби» е извънредно жив роман. В езиково и стилово отношение той превъзхожда другите романи на писателя, защото тук в много отношения той се е освободил от своята неясност, маниерност и желание да оригинални.

Женската душа е любимо поле за наблюдение на писателя. В своята лебедова песен — романа «Пропаст» — той рисува образа на жена, изтерзана от противоречия в своя характер. С това

свое произведение Антон Страшимиров се връща към психологическите си наблюдения и построения, характерни въобще за неговото творчество, в което народничество и индивидуализъм често си дават среща, подхранвани от неизменния негов своеобразен анархистичен дух.

* * *

Ако човек не познава развитието на българската литература и ако е прочел само едно-едничко произведение от Страшимиров, веднага ще потърси дали няма от същия автор и драми. Това е така, защото всички книги на писателя са наситени с толкова драматизъм, диалозите са тъй богати и сочни, че веднага сочат за неговия драматургичен талант. Сам той имаше ясна представа за своите възможности в тази област и затова твърде отрано почна да пише драми и драматически етюди.

Но при какви обстоятелства започва да работи за театъра Антон Страшимиров! Още театралното изкуство в България едва стъпило на краката си, още пред очите на писателите стояха примерите само на Войников и Друмев, още нямаше никаква българска реч, изработена на сцената. Въпреки всичко той се отдава на своето творческо предразположение и за едно късо време написва цяла редица от драми и комедии.

Връзката на Антон Страшимиров с театъра е постоянна. Едва петнайсетгодишен хлапак, той пише първото си драматическо произведение. Неговата по-късна близост с редица театрални дейци, участието му в театрални трупи като драматург или директор безспорно подпомагат пряко писателя за овладяването на драматургическата техника, за свързването на теорията с практиката. Но най-важното в случая е неговият голям усет за драматическите положения, изразен в почти всички негови произведения, в някои от които (като «Хоро») «сюжетът се развива с темпа на шекспировска драма» (вж. Г. Караславов, Едно писмо от Антон Страшимиров, «Работническо дело» от 8. XII. 1957 г.).

Драматургията на Страшимиров е една от най-високите точки в развитието на нашия национален театър. За голямо съжаление, и в тази област той прояви своята разхвърляност и несистемност и наред със забележителни произведения написа и немалко пиеси маниерни и чужди на нашата действителност, ма-

кар че в някои от тях сред хаоса на декадентския жаргон има про-
блясъци от критика именно на декадентстващата интелигенция
от времето преди Балканската война. Реалистичните драми на
Антон Страшимиров се отделят ярко от битовизма и отразяват
живототрепещата българска действителност, запазвайки чертите
на националното своеобразие. Въз основа на своите наблюдения
над тази действителност Антон Страшимиров успява да създаде
драматически картини и образи, свързани завинаги с развитието
на българския театър. Тези образи са правдиви, те носят ярките
белези на български драматически стълкновения или комедийни
контрасти. В най-хубавите свои драми Антон Страшимиров е
успял да възплъти в тези образи и общочовешки черти. Чрез свои-
те драматически произведения Антон Страшимиров събуди ин-
терес към българската драма и в чужбина, като някои от тях се
преведоха и се изучават в чуждестранните учебни заведения по
театрално изкуство.

Драматическото наследство на Страшимиров не е много го-
лямо по обем, като се има пред вид, че при неговата придобита
драматургическа виртуозност той можеше да напише извънредно
много. При това голяма част от това наследство е писано инци-
дентно, за да бъде задоволена моментната нужда на някой театрал-
ен колектив, или пък необходимостта да се запълни някоя праз-
нота от тъй прочутите на времето самодейни «вечеринки и утра». Твърде често пак за такива чисто временни цели Антон Страши-
миров променяше текстове, сменяше заглавия, прекрояваше цели
сцени. И трябва да отбележим, че не винаги тези промени и
купюри, диктувани от временни нужди, имаха своето художест-
вено оправдание.

Основната група пиеси, които дават характеристика на ця-
лото драматургическо наследство на Страшимиров са драмите и
комедиите, в които той следва почти неотклонно своята реали-
стична писателска линия. Те отразяват българския живот без
модни повей, писани са под натиска на непосредственото наблюде-
ние върху нашата действителност. В тях Страшимиров е последо-
вателен ученик на най-големите световни драматически писа-
тели Шекспир и Молиер, Гогол и Островски. Към тази група
драматически произведения спадат: «Прилепски светци» (1900),
«Мрак» (1901), «Сватбата в Болярово» (1901), «Вампир» (1901),
«Къща», известна и с името «Строители» (1906), «Свекрва»
(1906), «Отвъд» (1906), «Пред Влахернските врата» (1911).

Общопризнато сред всички театрални работници е, че «Вам-
пир» и «Свекрва» са не само най-хубавите драматически про-
изведения на Антон Страшимиров, но стоят въобще на първо
място в цялото наше драматургическо наследство. Това признание
е правилно, но то засенчва и до днес редица други забележителни
драми и комедии на писателя, които почти не се играят вече на
наша сцена. А между тях има истински театрални скъпоценности,
като «Къща», «Пред Влахернските врата», «Прилепски светци»,
«Отвъд», в които е отразена със забележително майсторство на-
шата действителност и са очертани трайни художествени образи.
Те представляват богат материал за съвременния актьор и режи-
сьор. Освен драмите и комедиите от тази група Антон Страши-
миров публикува и редица други драматургически произведе-
ния, в които плати немалък данък на интелигентското си увлече-
ние по модния някога символизъм и неоромантизъм на Морис
Метерлинк.

По дълбочина на идеята, по силата на драматическия кон-
фликт, по обрисовка на характерите между всички драматически
произведения на Антон Страшимиров на първо място трябва да
сложим «Вампир», една от най-хубавите драми в българската
литература. По своя сюжет, почерпен от Казацък, където, как-
то казахме, Страшимиров е бил учител в Педагогическото учи-
лище, «Вампир» има просто класическа основа със своята ясност
и простота. Техническата постройка също така е свършена и
това помага пиесата да се задържи на сцената и досега, макар че
обикновено мъчно могат да се намерят интерпретатори на трите
централни роли — Малама, Жельо и Динко.

«Вампир» е драма със силно драматическо действие, атмо-
сферата е наситена с напрежение, конфликтът е поставен май-
сторски и мотивиран отлично, героите са издържани напълно като
характери и действията им са добре обосновани. Цялата драма
въобще е една дълбока и разиграваща се в българска обстановка
човешка трагедия на душевни конфликти, развиващи се върху
битова основа. Всички герои в нея са живи образи, почерпени
от живота, пречупени през едно силно творческо съзнание, но
главният образ на героинята, Малама Ханджийка, е нещо стра-
хотно. Малама Ханджийка е универсален драматичен тип, кой-
то носи чисто български черти. Така както е обрисувал герои-
нята си, Антон Страшимиров надхвърля своето време на идеали-
зация на женските образи.

Образът на силната жена в лицето на героинята Малама Ханджийка е чисто български, колкото се отнася до неговата битова основа. Тази жена е енергична пазителка на българското огнище, която не търпи противоречия и се мъчи дори да преломи мъжката сила: «Бре, хей, аз-през цял живот не съм виждала ръце и нозе здрави бре! И на мъж не съм се радвала. Лют ми беше, а и той ме зачиташе, че работех и не се страхех ни от вълци, ни от турци, ни от мечки. . . Мъж ми се обояваше от мене, Добри се обояваше, кога му бях гневна, та тебе ли, дъртако, ще се оставя да ме гавриш, тебе ли?» Или при друг случай същата Малама Ханджийка се провиква чисто по нашенски: «Брей — камък да стисна, вода ще пусне!»

Характерите на другите действащи лица Вела, Динко и Жельо са очертани също така с голямо проникване и познаване на българската действителност. Във «Вампир» действията на всяко лице са мотивирани дълбоко, защото характерите са издържани напълно и контрастът, необходим за драматическия конфликт, е запазен. Общо взето, «Вампир» е най-издържаната българска драма и с реалистичното си съдържание, и с добре построено действие, и с индивидуализацията на всеки характер, и с театралния си нерв.

Освен в драмата, особено с «Вампир», Антон Страшимиров постигна отлични резултати и в комедията си «Свекърва». В нея има рядък комизъм, чужд на случайности и тривиалност, и това я прави една от малкото български комедии, които нямат нищо общо с фарса. И тук, както във «Вампир», най-добре е издържан образът на жената.

Върху основата на характерни черти от нашия бит Антон Страшимиров е построил твърде духовито един конфликт, при който се използва смешното положение на мъжа между две жени. Той е писал комедията си тъкмо преди Балканската война, когато противоречията между старото поколение и младото бяха почнали да се очертават, макар и да не приемаха още най-остра форма.

По постройка на действието и по винаги отлично мотивираните комични положения «Свекърва» е една от най-хубавите български комедии, която се играе с успех и до днес поради трайността на нейния основен социален конфликт и поради своите забележителни образи.

Антон Страшимиров е автор и на редица очерци, литературни студии и статии, събрани в книгите му «Палач и злодей», «Жени и мъже в живота и литературата», «Поп Кръстю пред народен съд», «Македонски войводи», «Вечеринки и утра» и пр. и пр. Това са издания най-разхвърляни, неугледни, в които авторът наистина съвсем произволно е събрал своите работи.

От неговите литературно-критически работи трябва да отбележим като пример за идейната му лутаница и постоянни противоречия работата «Трагизъм» в книгата «Палач и злодей», както и предговора му към превода на «Монна Ванна» от Морис Метерлинк, от чийто символизъм и войнстващ мистицизъм Антон Страшимиров особено се увличаше през последните години на своя живот.

Една от най-любимите области на науката за писателя беше народознанието. Своите главни приноси в това отношение той даде, разбира се, чрез художествените си произведения, но освен това посвети на изследванията си върху нашия бит, нрави и обичаи и редица отделни студии и монографии. Изучаванията на Антон Страшимиров не бяха строго научни. В тях винаги имаше много от неговия духовен анархизъм, от разхвърляността му, но благодарение на сигурния си опит и големи наблюдения той събра материали и направи заключения, които се цитират от учените специалисти, а за някои негови проучвания се написаха и специални студии. За художествените си работи той използваше и богато натрупания материал от своите многобройни пътувания из България. Учил някога в Швейцария география, той имаше доста познания из областта на тази наука, които използваше нашироко. Така той се прояви като географ и народовед.

По география и етнография Антон Страшимиров написа повече от петдесет труда. Всички те представляват голям интерес за неговото развитие и за българската наука. Между тях ще отбележим «Преселването на бесарабските българи според народните песни», «Грите български реки», «Гагаузи в Серско поле», «Българският черноморски бряг». Това са все оригинални произведения, за които материалът е почерпен от личните наблюдения и изучавания на самия автор. Някои от тях неща дават правото на научен приоритет, като първи по-сериозни опи-

сания или като потвърдени по-късно хрумвания на писател, комуто не са чужди едрите обобщения.

Интересен принос е книгата на Страшимиров «В южните земи», публикувана през 1918 г. Тук са дадени описания на Родопската област, Драмско и Беломорието. По времето, когато е събирал материали за тази книга, пък и до края на живота си, Антон Страшимиров се възмущава от мисълта за огромните подземни богатства в Родопската област, обект на днешните гео. ожки проучвания и открития. Всеки, който е имал случай да бъде в близка дружба с именития писател, ще си спомни с колко жар и убедителност той подчертаваше увереността си в наличието на тези подземни богатства. В такива случаи, а те съвсем не бяха редки, той приличаше на фантаст, или пък на ръководител на научни експедиции, който, за жалост, често пъти нямаше с какво да си плати кафето или цигарите. В редица студии Антон Страшимиров се занимава с Белградчик и белградчишките скали, с турските топографски имена и замяната им с български.

Интересни са наблюденията, които Страшимиров е направил върху помаците, свързани с неговите проучвания на Родопите и гибелното влияние на помохамеданчването върху тези чисти българи.

При своите многобройни обиколки из България, която познаваше основно, той се свързваше непосредствено с народа и натрупа много материал, послужил за неговите народоведски студии и за изграждането на теорията му за разделянето на нашия народ на пет етнически групи — шопи, мизийци, тракийци, македонци и рупци. Най-напред той писа по този въпрос в редактираното от него в Солун списание «Културно единство», после използва материала в книгата си «Войни и освобождение», разшири го в «Книга за българския народ» и най-после с редица допълнения публикува книгата «Нашият народ».

«Нашият народ» е синтез на всичките му проучвания и наблюдения. В тази си голяма народоведска работа Антон Страшимиров е доста субективен наблюдател. Но както бележи един български учен, макар и написани без особен метод, народоведските работи на писателя представляват голям научен интерес.¹ Ние смятаме, че дейността на Страшимиров в тази област

¹ Вж. Г. Гунчев — А. Страшимиров като географ и народовед. Юбилеен сборник А. Страшимиров, стр. 26.

е от изключително значение не само за него, понеже му е дала основния материал за неговите поетически построения, но и за българската наука като богат извор на наблюдения, макар и понякога твърде субективно изтълкувани. Тъкмо тук вече, при богато събраните наблюдения, ще трябва да дойде научният метод, за да изхвърли ненужното, за да обясни загатнатото и допълни събраното.

Проучванията, които Страшимиров направи на нашия народ, му помогнаха извънредно много не само в белетристиката, но и в неговите драматически произведения. Макар че в повечето случаи сюжетите на неговите драми и комедии да са чисто универсални, той съумя в тях да вложи ясен български драматизъм и комизъм. С пълни шепи той черпеше наблюдения върху конфликтите между отделни представители на българската интелигенция и търсеше дълбоката тяхна основа в различията между отделните народностни групи и класи. При липсата на исторически документи за ония народностни и племенни влияния, които са се преплитали на българска територия, книгата «Нашият народ», както и всички народоведски изследвания и наблюдения на Антон Страшимиров, са от голямо значение.

* * *

Антон Страшимиров написа и няколко монографии за първите представители на българската културна и политическа мисъл — книга за Христо Ботев под заглавие «Народ и поет», биография на македонския революционер Кръстю Асенов, отделни психологични етюди върху Петко Каравелов (Реформаторът), Стефан Стамболов (Диктаторът) и пр. При тези характеристики Антон Страшимиров не пристъпва като учен-биограф, а като писател. Той се интересува преди всичко доколко известният човек е в коренна връзка с българския народ и доколко неговите действия са брънка от общото развитие на българския политически или културен живот.

В книгата си «Народ и поет» Антон Страшимиров разглежда да най-големия български поет Христо Ботев като най-пълната и най-цялостната проява на българския народ. За писателя личността на поета не може да се отдели от неговите стихове, както не може да се отдели революционерът Ботев от основните черти на българския народ.

Покрай много ценни съпоставяния и известни хрумвания за личността на Ботев тук Антон Страшимиров подхвърли идеята, че Ботевата социалност не се дължи на чужди влияния, а е почерпена от основни положения въобще в революционното ни движение, което смята преди всичко за дълбоко социално, а после за политическо. Всичко това обаче съвсем не бива и не може да изключи очевидните факти за влиянието върху Ботев на големите руски мислители и революционери от XIX век. По този въпрос Антон Страшимиров се увлича в желанието си да покаже самотното, българското. И сега той се движи не толкова по пътя на обективните научни доводи, колкото по извивите на своята темпераментна и капризна мисъл. Затова и книгата му «Народ и поет» ще си остане повече като едно лично отношение, като една изповед на писателя пред творчеството на гениалния поет, отколкото като научна характеристика на Ботев.

При характеристиката на българските буржоазни политици и държавници — Петко Каравелов и Стефан Стамболов — Антон Страшимиров очертава политическите строители на съвременна България по един крайно субективен начин, ръководен не от факти и документи, а в повечето случаи от обикновените данни на политическата клюка. Освен това в тези свои книги за лишен път той даде израз и на голямата си политическа наивност и неосведоменост.

* * *

През време на целия свой бурен политически живот Антон Страшимиров не долюбваше българската литературна критика и водеше непрекъсната борба с литературните историци. Трябва да признаем, че до известна степен именитият писател имаше право. Критиката не разбра значителното в неговото творчество и от омраза към житейските му проявления отричаше дори такива негови произведения като «Свекърва», завладели сцените на всички наши театри.

Макар че към по-голямата част от своите събратя-писатели той се отнасяше също враждебно, трябва да се радваме, че тъкмо те направиха по-вярна преценка на творчеството му. Известна е оценката и на Асен Златаров в станалата вече историческа негова реч по юбилея на писателя. А именитият негов съвременник

Елин Пелин пише следните пропити с любов и уважение думи за неговото творчество: «Вечно горящ, вечно зает от хрумвани идеи, лесно увличаш се от легендарното, от народното и народническото, трескаво работлив, той успя да натрупа една грамадна литература с един възбуден, неспокоен и остро начупен стил. Тая литература остана като че ли неразбрана и нашият интелегент като че ли не можа достатъчно да я поеме и асимилира. Страшимиров не е още изучен, не е обяснен, не е изтъкнат. Неговото голямо литературно дело чака своя тълкувател, който да ни открие скъпия метал, безценната и дълбока рудница на неговото творчество.»

Друг един от майсторите на българската белетристика, Георги Райчев, дава следната висока оценка на огромното литературно наследство на Страшимиров: «Но нека оставим Антона — човека и общественика. Остава огромното дело на писателя. Огромно по количество, по идеи, по неразривна връзка със съдбата на народа ни. Но, за жалост, ние имаме твърде къса памет. Не говоря за обществото и читателите: трудно е да се отгадае колко са и как тачат те един писател. Думата е за онези, които съдят, отсъждат и присъждат в литературата. Когато се изброяват имена, когато се крещи за нашите «най-видни», «първи писатели», Антон никога не е пръв между първите, най-често е съвсем забравен или споменат някак гузно, прилепен покрай славословените «първи». . . Да соча ли примери? . . . Ето войните. Антон участва, живя, горя в тях: писа с кръв и сълзи, с дълбоко проникване в събитията и народната съдба. А когато стана дума за писател на тези войни. . . никой няма да ви посочи «Вихър», «Войни и освобождение», «Червени страници» или онова дивно описание на подвига и приключенията на двамата летци с тяхната стоманена птица «Албатрос». . . Бит, битови писатели и произведения. . . Прочели ли сте някъде като първи най-дълбоката ни битова повест «Змей» или чудния образ на «Габровката», «На кръстопът», «Есенни дни», «Кочаловската крамола» и чак тогава да дойде ред и на втора ръка писатели и произведения? От двайсет години се славословят романи, все «втори» подир «Под игото». Чули ли сте някой да спомене «Роби», найстина единствената по значение и дарба книга подир «Под игото»? . .

Антон Страшимиров живя и работи в най-бурните за България дни. И в моменти на обезверяване, и в моменти на безправие, той застава смело на страната на истината, за да окуражи с примера си и за да покаже на всички, които обичат да се самозабравят, че духът на българския народ е винаги жив и буден и че той ще сломи всяка неправда, всяко насилие. Какво е преживял сам писателят, каква е била мъката му и неговата страшна самотност личи от хилядите страници, които той ни е завещал. Вълните на неговата душа се отекват в слова като следните: «Преди години в зората на младостта, която ни мамеше към незнайни далечини, ний — синове на освободената част от родината — вървахме шумно, мечтите земайки за идеен, идеите — за мечти. После, дълго после, някакво сияние в хоризонта на неизвестното бъдеще ни измами пак и мамеше ни тихо все напред и ние мълком кретахме, хранейки се вече само с необяснима надежда, като жажда за мечта. . . Но то беше последното сияние на гаснещия наш ден. Черна нощ се издигаше в далечините, пристъпваше, сковаваше ни — и покри хоризонтите. Останахме ние с разбитите си мечти, останахме с безсилни горчиви усмивки — сенки от нашите мечти. . .»

В своята писателска и обществена дейност Антон Страшимиров гореше от дълбока любов към нашия народ и омраза към потисниците. Пътят му беше опасен, оръжието на неговото слово — насочено срещу буржоазните правителства и монархията. Той беше преследван и арестуван, полицията конфискуваше книгите му, но неговите огнени думи отекваха в сърцата на трудещите се в села и градове и неговият боеви хуманизъм остана за вечни времена в страниците на нашата история.

Антон Страшимиров не доживя победата на 9 септември. Той не можа да види бликналата енергия от недрата на самия народ, който днес строи социализма в нашата страна. Бележитият писател прекара целия си живот в мизерия и несгоди и затова още по-голям е дългът на нашите литературни историци и критици към неговото литературно наследство, още неизследвано. Антон Страшимиров не можа да вкуси и от личното благополучие, на което се радва днес българският писател, но неговото пророчество, че ще настъпят по-добри и светли дни за нашата родина, се сбъдна. Цял живот той мечтаеше за това бъдеще,

радваше се на красотата на нашата земя, лично издирваше нейните подземни богатства. Днес по местата, където той бродеше пеш, в непристъпните планини, където се вслушваше в гласа на подземните богатства, се изигат комините на нашите заводи, а въоръжени с всички средства на науката, млади геолози всеки ден откриват все по-нови и нови скъпоценни залежи. Мечтите на бележития писател бяха мечти реални, защото почиваха на неговата изключителна вяра в силите и способностите на нашия народ. И тези мечти се сбъднаха.

Д. Б. Митов

РАЗКАЗИ

КОЧАЛОВСКАТА КРАМОЛА

I

Ех, къде е дядо поп Васил да стане от гроба, че да види! Право, човекът би закрил очи и би се повърнал пак в черната. Защото той и Тасю чорбаджи бяха двамина, да река, братя — малко е.

Дойдоха русите, прибраха си се селяните и засвъртяха отнесено, изгорено, сручено. . . А те — дядо поп и Тасю чорбаджи — ни бягаха, нито се криха. Дядо поп само постоя в града, а Тасю и не мръдна — пригодлив човек: и с турци, и с руси — все му едно.

И изгубил, кой изгубил, но на Тася и на поп Васила бе охолно. Щом се запродаде турското имане, те закупиха по наполовина Хюсеинбеговите къщи, воденица, ниви. Хората тичат по каси и лихвари, а те се хилят и току бъркат в пълните си джебове. Ако бог поживеше дядо попа, право, Тасювият кеф не би бил дотам днес, току не би имало и крамола в Кочалово. Но свят! Килна се дядо поп — умря и остана попадията със свой Григорча. А дядо Камен, братът на попадията, сякаш това е и чакал. Присви се човекът край тях, въртя тук, сука там и нагласи я: Григорча Попов дадох на праматарин¹ в града «да се окърши»; Тасю даде, що даде Камену, и зае цели Хюсеинбеговите къща и воденица, а попадията се прибра при Камена, та тоя заработи нивите и всичко потръгна, както се сещате. . . Григорчо Попов расна-порасна, изслужи във войската,

¹ Търговец на дребно (гр.).

та се завърна — цял левент. А през това време какво ли не стана в Кочалово! Дядо Митко се помина, като остави три хиляди грошове дълг и лихва на земеделската каса, та синовете му Петър и Дако мислиха, мислиха, че току запустиха башиното си имане — не признаха дълга. Петър се оцени ратай на Тася чорбаджи, а Дако пристана селски кехая (старият кехая — дядо Миню циганинът — окуця). И когато от земеделската каса продадоха дядовите Миткови къща и ниви, чорбаджията закупи юртлука¹ му. Поминаха се после и Бързакът с Бързаковица; щерка им Мина дадоха слугинче в града, та Тасю залови и техния юртлук (казва, че това даже не посрещнало парите, които му дължал Бързакът!). Ето тъй оттук, оттам Тасю си разшири двора, речи, колкото четвъртината на селото. Сред тоя двор построи той каменна къща с широк пруст; пред нея, до пътя, преправи старото турско кафене — направи го дюген; зад къщата прилепи топъл обор за впрегатния добитък, а малко по-навътре издигна широк хамбар; на горния край на двора съгради плевня, а до нея дигна и сенник; пък към дола построи дълъг егрек за едрия добитък и до него изви широка кошара за овцете. Тъй се беше наредил Тасю. А и Григорчовият вуйка, дядо Камен, и той не беше останал назад. Със своите и дядовите попови ниви той в чифчилика² комай че надсмогваше чорбаджията. А когато Дойно кехая се омота, Камен му беше дал пари, пък те, пущини, въдят се. Помина се Дойно, запродаваха другите стоката му, а Камен се потайваше. Дойде си после Дойнов Стамо от войска и Камен дигна глас — направи си го аргат. . . Умори Камен Стама Дойнов млад и зелен — нека му е грях на душата: взе му къщичката за дълг. Човекът гледал да си спокъта местице за дюген. А тя, Дойновата къща, беше наистина за дюген: наред селото! И радваше се Григор Попов, на що се радваше, но най-вече му пълнеше очи Дойновата къща.

¹ Земя за стопанисване, имот (тур.).

² Земеделие (тур.).

— Харен дюген ще стане, вуйчо! — думаше той Камену: — Ще ударим крак на чорбаджията.

— Не знам, Григоре, на два ума съм: много, много ни е изпредил той! Заловил е цялото село и дължат му, всички му дължат. Па и осиромаше светът.

— Слушай ме ти, вуйчо, мен от това не ме е страх! Токо сам не ще мога, та ще трябва да туриш и ти. Двоица, ние ще сторим сила.

— А, така може. Двама, виж, смогваме — рече Камен и престорено се прозя, както си му беше навикът, когато скритом кроеше нещо.

И заловиха се те, преправиха Дойновата къща на дюген, че зашета Григор, запретнат с дълга престилка: градски кръчмар и толкоз! Потръгна им. Даже и Тасю чорбаджи ходеше на техния дюген да се черпи. Те поснеха на всичко по малко, та радваше им се селото.

Приказваме си един ден с Тася и оплака ми се той.

— Няма, каже, като изпреди: не се случваше ден да затворя дюгена с по-малко от 60—70 гроша. А сега цели недели пара не пада — все на вересия! Оголиха се хората, това е. Поминъкът по нашите балкани е съвсем празна работа. Чудя се какво да правя. Ката пролет събирам по 200—300 овни за соват¹, а после ги препродавам, но и тази работа е само за 2—3 месеца. Право, чудя се. През дене си в града се продаваше едно място тъкмо за хан — на края, хем на нашия път. Мислих, мислих, но се обоях. . .

— Добре, токо как ще си разчистиш тука сметките? — попитах аз.

— Тукашната е лесна — дума, — говедата и овцете — на касапина, а нивите ми са всички отбор, всеки ги земва. Селяните нямат пари, но нищо.

— Как тъй, нищо!?

— Ами че — ще им ги продам срещу записи. Така нивите ще си са мои, а ще ми носят и лихва, та и селяните ще ми са подръка. . .

— Да, но те нали и така ти дължат доста?

¹ Добитък, който се охранва за клане (тур.).

— Е, това са закачки със запис. . . Сега да река, ще си ги изтегля, само че ще завържа толкова ръце, та ще трябва да тръгнат по хорски врати и по чужди места. По-добре нека си работят на своя глава тук, та и аз да се ползувам.

— Е, то е тъй, но. . . само докато си ти тука.

— Че бил съм и в града! Ще ми спират на хана и ще пазаруват от мен; дърва и кересте¹ ще ми носят; храната ще им прибирам. . . А бе, добре съм премислил аз, токо — боя се. Смятам да ожена сина си, та него да оставя тук, пък аз — в града.

— Коста е опърничав, ще сторят нещо с Каменови — му казах.

— Хм, Камен! Та що е Камен? Няма ни пара! Един чифчилик и зинкьорството² им. Поснеха на виното, та да помаят селяните в дюгена си. А аз това си и думам — нека! Григор има някоя и друга пара, ще ги пропилее по вересии, пък тогава и аз ще обърна колата: ще посмънкам на селяните, че ще се местя в града, и токо виж, почнали да ми се огъват. . . Така след месец-два Григор ще затвори дюгена!

Тъй и стана. Минаха се месеци, Тасю «обърна колата». Тръгна той по вършитба от гумно на гумно.

— Селяни, изплащайте ми, каквото можете — казва, — аз ще подиря работа в града. Не мога вече тук: зер, два дюгена в едно селце, като нашето. . .

Сепнаха се хората. Ако чорбаджията наистина рече да се пресели в града, отде ще вземат да му се изплатят сиромасите?

И почнаха да му се огъват.

Месец пет, Григор затвори дюгена. И как? Заядоха се те с Камена — пази боже!

— Та само вересии ли? — вика Камен. — Ами на лице няма ли? Ха? Украде ме бре, кучи сине, украде ме като вуйка!

— Слушай ме ти, вуйчо — отвърща му Григор, — турил съм толкова, пък ти само толкова. Да си турил

¹ Дървета за градеж, градиво (тур.).

² Завист, измама (диал.).

наравно, че и ти да вземеш. Не съм ти крив! Давам ти половината вересии: благодари се и на тях. . . Ако пък искаш повече, да ме прощаваш, ей ти съд — върви се разправяй! Аз знам законите и не те лъжа! Пък ти, ако имаш излишни пари, върви!

А Тасю се смее, когато е насаме. Инак и той ходи да ги спогажда.

— Не ставайте — казва — таквиз. — Срамота е — рода сте!

— Ти, Тасю, се махай, че знаеш, притъмняло ми е! — оокори му се накрай Григорчо Попов.

— А бе, Григоре, мигар лошо ви думам!?

— Лошо, добро — махай се, ти казвам! Ти добро думаш, а отподир гроб копаеш.

— Гледай го, прогневил се е, та не знае и що хортува.

— Не знам ли що хортувам? Тъй ли? А бе, че ти да ми мислеше доброто, нали бе заместник, когато се помина татко? Защо не обади вътре, та да наредите настойник, както трябва по закон, че да не се прахоса нищо от бащините ми имоти? Кажи де! Ама окото ти беше да заловиш цялата Хюсеинагова къща, да простреш двор нашир и надлъж, че да ти е волно да заробиш цяло село. И тая крамола, и всичко лошо в Кочалово е от тебе! Чу ли? Все от тебе е! Зинал си над цяло село и не ще има живуване край тебе, за никого не ще има живуване!

Тасю изкриви уста:

— Е, е, не сърди се толкоз! Аз пък ще ви напусна селото, хайде!

— Добър ти час и по пръждомите!

— Де бе, Григоре, толкоз ли съм ти докривял?!

А на Григора се чак доплака. И зареди той:

— Ех бре, Тасю, просто ти всичко, токо дето залови цялата таткова къща, не ще ти простя никога, никога! Да ходя аз по чужди къщи и да нямам мира от крамоли. . . Ех!

— Григоре, ако ти е толкова мъчно, да ти я продам! Ха-ха, тъкмо купувач търся!

— Смей се ти, Тасю! Но чуй ме, казвам ти го: кога-кога, твоя петел ще онемее баре тук, в Кочалово!

Минаха недели, месеци, Григор и Камен все се карат, но пригоди ли им да турят крак на чорбаджията, те са пак заедно: «Да онемее Тасювият петел» — оживя на сърце и у Григора, и у Камена. А Тасю и нехае: «Лаят на аба» — дума.

Случи се по селските избори Тасю го нямаше — отишел в града за вино. Григор и Камен протриха ръце и — шушу тук, шушу там — па изкараха от кутията за съветници Григора и Късадимов Пеңю — нати-рен стражар. Мислеха, че Тасю ще се пука от яд. Пък то, дойде си човекът и почна да се смее.

— Тъй, тъй ги искам — казва.

Защо ли се радва — си мисля. Но къде ще проумея. Утвърдиха се изборите и аз пригодих уста. Казвам на Тася:

— Ти се гавриш с Григора, но ето, изборите се утвърдиха, той вече е член, а може да го изберат и за помощник-кмет.

— Аха, лесно е! Ами ако дигна селото да го не рачи?

— Но помощник-кметът се не пита от селото: него съди цялата община.

— Тъй ли?! Е, та що, нека е...

— Нека е, то се знае. Какво той може! Само ще направи да ти покачат дюгена на втори разред по патент... че и сегиз-тогиз ще те глобяват за нищо

След час Тасю пак ми заговори — зайло го е.

— Та тъй а, помощник-кмет ще бъде? Тъй ли? — пита ме и подмигва.

— Така слушам, та кой знае.

— Той тогава пак може да си отвори дюгения.

— Може, разбира се.

— Ба, не ще го огрее! Чуй ме — не ще го огрее! — съдвка Тасю, а, гледам, бърните му треперят.

Да му се не надяваш, май с човек! Има си, що се рекло, всичко от много повече. А виж какво сърце носел!

— Я слушай — подзе той, — хайде да идем до Аладжово!

Нямах работа, почерпихме се и яхнахме конете. Един час път през усои и скали. Красиви места, хубав край, но — пусти коне чорбаджийски, не вървят кротко: доде се огледам, ей ни в Аладжово, пред кметския дюген. А ето го и него.

— Добре дошли, добре дошли! — завика още отдалеч.

Слуга поведе конете и насядахме въвн, под чардака.

— Е, ромец ли, ракийка ли? — подканя бай Добри.

— Почакай да си отдъхнем! — хили му се Тасю.

— Ами, пребили сте се — цял чейрек¹ на коне. Затова ни идете като на хаджилък.

— Посем-сега ще ви идваме по-често. Като сторите наш Григора помощник-кмет, тогаз и Аладжово ще е като наше си — подзе Тасю.

— А че защо не, когато го искат съветниците.

— Слушам, за моя дюген сте писали да ми вземат патент от втори разред. И право е, един дюген в болярско Кочалово.

— А бе, брате, не сме писвали! Лъжа е!

— Така думал Григор... писали сте или ще пишете, нещо все имало...

— Гледай го ти! Нему може да му се ще, а то...

— Че нему се ще, то си е явно.

— Това ти е: «Не видял морето — запършил крачули!» Гледам го, бели зъб за помощник, а пък мене ми е все едно. Право, имам противна страна, та... Ама празна е... право!

— Та и прилика ли си е бе, Добре? Аладжово — село от 200 къщи — да вземе помощник от Кочалово!

— Недейте го вярва — сниши лукаво глас бае Добри.

— Сторете го него в село заместник — сниши глас и бае Тасю. — Мене ми вече омръзна. Той е тъкмо за тая работа, фудулин² е, нека се порадва.

¹ Четвъртина от нещо (тур.).

² Горделив, надут човек (араб.).

— Тъй, тъй, за заместник, виж, го бива. Младо е момчето, нека потича по селска работа.

— Аз — обърна се Тасю — дойдох за дяда Марка — закачка, знаеш, имаме.

Погледнах го, не лъже. Повикаха наистина дяда Марка. И замоли се тоя. Онова, което е навред: «По-чакай ме, чорбаджи, моля ти се!»

Е, гостиха ни и потеглихме.

— Хм, помощник-кмет! Гледай му ти ума! Ето тъй: кметът ще го стори заместник, селяните не ще го рачат, а пък ние ще си му дръпнем отгоре за помен черпня! — смънка Тасю злораден.

А Григор се върна след ден от кметския избор като от баня: над черните му вежди се търкалят градушки от пот. Струваше си да го погледа човек! Горкият, мамиха го тъй, че даже се беше похвалил тук-там, това и онова ще стори, когато стане помощник. . .

— Негова, Тасюва, работа е! — загълча открито дядо Камен.

— А че той бърка, то си е видно — викаше Григор. Но за заместник не ще ми побърка. Това ми го каза и кметът. Назначат ли ме, ще пошушна на коруджията¹, че хайде говедата му, конете му — всички всеки ден в капана! Всеки ден! Ще го науча!

След това сещате се вече с каква радост Григор пое кметското писмо, че го назначават заместник. Вечерта даде гощавка. Какво веселие, колко радост! Гайди, песни — осъмнаха!

А на заранта Тасю ми смигна:

— Мълчи и гледай, само гледай — дума.

«Какво ще му е? — мисля си. — Ща не ща, ще гледам. Токо какво може да има за гледане? Всеки си гони работата. Това ли е грижа на сиромашта, да не е Григор заместник? Даже се радват.»

— Той не заобикаля — думат, — ще заптъоса добитъка: не ще има повреди.

И ден, два, неделя — Григор е заместник: одялал си е тояга, купил броеници. . .

¹ Пъдар, пазач (тур.).

А на съботата капанът се изпълни с Тасювите свини. Тичам да видя чорбаджията. И си мисля: кой знае как пухти! Но той се хилеше — нехае! До вечерта даже и на мен домиля за клетия добитък — ами че стоят гладни в капана!

— Изкарай ги, му думам: грехота е!

— Моя стока е — казва, — не бери грижа!

Съмна се, света неделя, черкувахме се и хайде на дюгена. Ето го и новия чорбаджия — Григор с броениците в ръка. Направиха му място, седна. Глъч за изпасани посеви е на уста. Коруджият такъв-онакъв.

— А бе, стари чорбаджийо — обади се Григор, — в капана има свини и мяза ми да са твои.

— Може, жива стока е — отвърна Тасю.

— Е, виж да им платиш капана, та да ги пуснат, гладни са.

— Колкото за капан на добитъка си, аз все ще на-
меря, току да видим какъв капан е тоя капан?

— Там вече коруджият знае — смънка Григор.

— Зинкърство е това! — обади се Петър, Тасювият ратай. — Аз гледах от плета: свинарят отърча до къщи да си вземе туй-онуй, а коруджият това и дебнал: изско-
чи от дъбравата и ги подбра.

— Я го повикай! — отсече Тасю, взе газов сандък и седна сред дюгена.

Коруджият дойде.

— Иване — обърна се към него Тасю, — право да ми кажеш как ти рече Григор: да идеш как и как да подбереш свинете или да чакаш, когато влязат в нивите, че тогаз?

— А бе, чорбаджи. . . та ние ги гледахме от чешмата, па нà, рекохме да ги приберем, дорде не са сторили нещо. . . е зер. . .

— Ха тъй: ще каже, искате да ми земете капан и туй то!

— Йо. . . заместникът кай. . . аз рекох. . . тѐ, да ги запрем, та га дойде свинарят. . .

Тя се разбра. Бай Тасю се покашли в шепа и заговори:

— Чуй ме ти, Григоре: девет години чорбаджия съм бил аз само откак е българско; девет години уредвах Кочалово, но си бях селски човек, разбра ли? Пък ти вчера влезе и ей те! Защо си риташ честта бе, човек? Ама тъй си е то: пази боже сляпо да прогледне!

— Иване, върви да пуснеш свинете! Зарежи я, бай Тасю, не щем се кара сега за такива дребни работи — мигаше Григор.

— Каква ще ми е караницата като с вас бе? Дръж ми ти стоката два дни гладна, че. . . Я слушай, кой те е турил тебе заместник, а?

— Кой, та не селото — обади се възтежко дядо Камен.

— Така ли е, селяни? — запита Тасю.

— А бе то е все едно — селото ли го е избрало, или кметът го е турил, току трябва работата си да гледа, а не зинкѳорство да гони!

— Я ме слушайте вие мен, селяни: ние още от турско сами си избираме чорбаджия. Така ли е? Отгде-накъде сега кметът да ни туря такъв? Ха? Хайде да идем всички в черковния двор, че да видим кого рачи селото! Ние си искаме селски човек, а не куче да ни лае. Хайде в черковния двор! Ами че, дето ще се караме, най-чисто си е тъй.

След малко високо се носеше от бунището гласът на кехаята. И кочаловци препълниха черковния двор.

— Пъй че бил скопос тоя наш Григорчо Попов — казваше попът при Тася и Плашев Станко; тук се сука, там се блъска и ето ти го чорбаджия, че иска да разбърка и цялото село. Язык за хубавото му татково име!

— Остави се — отвърща Плашев Станко, — емнали са се с вуйка си Камена, та искат да препущат като в село без кучета.

— Ще им преседне! — отсече Тасю.

— Така е по закон — казваше по-настрани Късатимов Пеню на неколцина, — кметът назначава заместник едного от съветниците. Но когато го не рачи селото, кой може да се опре?

— Ама защо да го не рачи бе? — обади се бабин Калинин Иван. — Тъкмо човек за тая работа: знае писмо и нехае от кого да е.

— Ех, не знаеш ли, Тасю го не рачи.

— Тук селото се пита. Май с човек, все той да съди! Зинал е. . .

— Не ставай дете, Иване! — пресече го дядо Райчо. — Работа ли е пък Григор да тъпче чорбаджията?

— Ама какво му прави човекът бе, дядо Райчо? Като е богат Тасю, да не е бог! Ще му запира свинете я — да ги не пуца по чуждите ниви! Та и защо селото плаща за селски хора, ако не вървят по право?

— Момче си още, Иване: ти по-напред научи, а после говори. Григор пратил коруджията да подбере Тасювите свини ей тъй, от голата поляна — на инат.

— Аха, тъй отърва на Тася!

— Не инати се, Иване — намеси се Късатимов, — коруджият си каза сам.

— Ама каза ли?

— Каза бе, хем сред дюгеня.

— Е, тогаз сбъркал е той, Григор, сбъркал е.

— Пък и слушай, Иване — сниши глас дядо Райчо, — какво ще сториш, когато го не рачи чорбаджията? Всички сме му подръка! За всяко зло тичаме при него: при кого друг?

— Ех, тъй е, дядо Райчо, тъй е. Поврага му и селото!

Така се одумваха и другите селяни. Явно беше, че Григор губи. А и Тасю не искаше нещо противно.

— Трябва ни човек — викаше той, — дето по право да върви. Аз и не ща, стига ми. Нека сега младите потичат. На, лош ли е Късатимов Пеню? Него да сторим заместник! Аз него харесвам.

— Харен е Пеню. . . нека е той. . . нека — обаждаха се един по един селяните.

После препълниха кръчмата и удариха му отгоре черпня за помен. Тасю прати писмо на кмета и вечерта получи отговор — ухилен, засмян: наподобяваше лицето на бай Добря. «Е, щом искат селяните, нека той бъде» — казваше отговорът, а по-нататък: «Бай Тасю, молим ти

се, проводи ни малко раци, във вашето село по ги ловят.»

И черпиха се още в кръчмата и още... до среднощ!

* * *

Оттук и нарасна крамолата в Кочалово: не с дни, а с часове все по се ежеха двете партии.

От една страна бяха дядо Камен, баба попадия, Григор и Каменовият ерген — Недю.

Дядо Камен е висок, мургав. Големи черни очи, гъсти вежди и мустаки, тук-там само прошарени, а косата повече бяла. Върви малко приведен и ръцете държи всякога на кръста. Сега де седне, де стане — това и говори:

— Тасю зароби селото, бей! Бог да го убие! Ще стори да тръгне цяло село по чужди врати. Дано се бог смили над нас, братя!

Че току превие глас и се зашегува:

— А бе не ще заобиколи и нас оная, холерата, а то... Тя си знае работата: в Цариград, казват, премитала все абрашестите... Голям лов ще има тя по нас, голям! Писнали сме от абрашести... Пъплят цели черди и по градове, и по села, та че и в наше село.

Тасю беше «абрашест», както наричаше дядо Камен плешивите глави.

Баба попадия е възсуха, прегърбена, та изглежда много по-стара. Тя сега току снове из село. Чужди уста се не вържат! Думаха, беряла билки да умори с магия Тася. Жените пошущноваха даже, че е извършила вече, каквото трябва... Може. Клетата, ако е турила грях на душа, то е все за неин Григорча. Ами че Камен я взема под крак, а какъвто е стиснат, хем и работи нивята, хем пак не ѝ даваше нищо. А тя е майка, грижи се за своя Григорча. И години наред тичаше горката да свърти кое що, та когато той порасне, и не ѝ да е охолно. Ето така, грях не грях, тя се понаучи да бае, да врачува, та че — говореха — правела сега и магии.

Григор е личен мъж и твърдо върви във всяка работа: гледа да изскочи като масло над вода. Сега вратът му е превит, веждите склучени, а в ума му това се върти — какво да залови? Чифчилъкът в Кочалово е нищо!

А Недю — дядовият Каменов ерген — ех, рядко са момци като него! Висок, плещест, черноок, червендалест — левент и толкоз! Той току-що се върна от войска и морето му е още, дето се рекло, до колене. Работи, тича, а окоето му е на слънцето: гледа кога ще се смрачи, па хайде на извора, я по попрелки¹. На пояс му са китките — шарените китки на Чонтова Кина. И това знае цяло село, знае го и бай Лулю Чонтата, радва се скритом, та може би затуй сегиз-тогиз и той пуща някоя и друга противна дума по Тася.

От другата страна са Тасю, глухият му с едното ухо син Коста и новият наместник Късадимов Пеню.

Тасю е рус, та сочи младолик. Той е къс, тунтурест, с червено потно лице и под редките вежди лъщят сини хитри очички. Заварил е, казват, от баща си доста, но и сам се е тъй скопосал, че има готово даже и за внуците си. Сега той съвсем нехае от противните думи на Каменови, гледа си човекът печалбата. Напролет намира чираче за дюгеня, а сам тича по външна работа — чифчия, зайкоджия, лихвар. А чукне ли Димитровден, натирва си чирачето и сам си върти дюгена.

Коста, Тасювият син, е клетник: окайва го цялото село! Поради ухото не взеха го и войник, та как да река... съвсем е никакъв! Няма да се сдружи ни с момци, ни с моми. Рече някога и той, като момък, да се покаже, но я изкарва тъй, че го и понатупват ергените.

— Бащини си грехове изплаща той — дума Чонтата Камену: — Боже наказание! Клетвите на сиромашта по баща му тегнат на Коста. И ще тегнат на цял Тасюв род, ще тегнат до девето коляно! Опазил ни бог, Камене, опазил ни бог! И това момче ще се жени, и челяд ще свърти, и... Тежко му!

¹ Седянка, на която се преде.

— Не думай де! — отвърща Камен. — Момчето се усуква за твоя Кина. . .

— Я мълчи, Камене! Не ме ядосвай!

— Е пък ти, като зинеш да заговориш! Какво си му е на момчето? Нищо! Глухо било, та. . .

— Е, и ти, Камене! Една щерка имам аз. . .

— Една-две — я ми кажи ти де са кочаловските момци? Кой от тях ти е на сърце?

— Е, що? Най-подир на чуждо село ще я дам! — извърта думата бай Лулю, за да не се издаде, че му е присърце Недю.

А истина беше, че Коста току се навъртал по погрелките все край Кина. Но тя го гаврела, та гавреха му се и всички момци.

Пеню Късадимов е натирен стражар, има си волове и работи няколкото си ниви. Съсед е на Тася, върви му по водата, а откак по чудо се видя чорбаджия, стана му съвсем опашка и плещи всичко противно за Камена.

А селяните — ех, грозна несрета ги е заловила за гуша така, че не чужди крамоли да гонят, ами не смеят даже очи да дигнат пред хора. Чорбаджията, кметът, бирникът бръмчат над тях като мухи на мърша. Та че и болести по добитъка, болести в къщи. Поне стоката да чинеше пари, пък то. . .

* * *

Какви са чудни ясните есенни дни! Особено тия по нашите балкани — по сенчеста хайдушка Странджа! Гледаш, вехне около ти всичко, вехне, а все пак трепти като младо. Тъжна хубост, да ѝ се не нарадваш и не натъгуваш! Шириш очи, а подигне се в гърдите тъга и те влече, нейде на самост. Свива ти се сърце като на скиталец в далечна чужбина, когато остане насаме, та смисли за родна стряха — за баща и майка, за братя и сестри, за първо либе. И като него потегля те да фръкнеш и префръкнеш някъде далеч от черните неслоди, та да се на младост нарадваш и на свят насветуващ, докато не е настанала и твоята есен. . .

Излязох и аз въвн от село да подишам на воля. Залезът бе позлатен. Кривач лъчи още огряваха околните върхове, а замаяните по небето облачета бяха обагрени. Татък, из дола, се носеше проточно овчарска свирка. Гората поемаше тъжните извивки. А корийката над селския извор беше вече обвисла клоне. Въздухът е сякаш замрял, не мръдва ни едно листо. Скрит в гъстака кос чупеше мекия си глас. А доле, при извора, дрънкаха котли, шумяха моми и корийката бързо и вярно отгласяше кръшни смехове, ергенски глуми и лудории. Послушаш ги и мислиш: «Не чини дотам никакво глумене между моми и момци!» Но елате вие и погледайте бистрите искрови очи на тез тук момци левенти; взрете се в моминските лица, свежи и засмени, в техните говорливи погледи, скрити под вити вежди. . . И спомнете си, спомнете вашата младост, вашите ергенски лудории!

Спрях и гледах. Всичко живо припка, бърза да си довърши деня. Ей и Чонтова Кина, окъсняла, крачи ситно-ситно, а менците ѝ не мръдват. Върви тя, кърши стройна снага и мята очи, търси. . . кого ли? Ех, знае се кого: тя не е като други моми, цяло село я говори. Та и защо да крие? Еднаж е първа любов! И не смее ѝ се никой. А старите думат:

— Блазе на Недя, па и Камену! Рядко се отгледва щерка като Чонтова Кина!

Из дола се зададе Тасюв Коста, яхнал кон и подбрал към село бащината си ергеля. Видя го Кина, сведе очи, ококори долна устна. . . А той скочи от коня и зачака.

— Кино, ще ми дадеш китката си!

— А бре, Коста, че вземи от дума! Аз има кому да си я дам!

— Ама не те питам. . . Чакай де! — и грабна ѝ той китката.

— Хи, чума! — кертоса го бедната и наведе глава, а сълзи едри и бистри поросиха пламналите ѝ от гняв бузи. Дигна тя ръка, та ги обърса с белите си ръкави. Горкичка, как бе тя брала и редила своята хубава китка! Когато в градинката си късаше миризливите

цветя, тя ги очистваше от увехнало и проядено и си думаше:

— Нека я той гледа, нека я мирише и нека няма друг като неговата китка!

Клета, дигна пак бели ръкави и обърса още една сълза. А когато се огледа, пред нея стоеше той — Недю. Дебнал е и е видял: Очите му искри пушат!

Какво си те думаха? Как му се тя оплака? Само видях, че той тури ръка на калпак и хукна по Коста...

Ще стане нещо!

Но хубава беше есенната вечер: тихо и меко. И аз не проследих Недя. Закрачих по късните тревы. Ей реката, плиска змийски лъкатушния си бряг и бързо се просмича под обвисналите върху и загрижени ели, плачливи върби, наперени високи тополи. Тук-там подскачат игриви рибички. Татък, из шубрака, се чуе лай, глъч. Тасювата мелница шурти непрестанно. А отсреща, по гористото бърдо, се извива овчарски огън, губи искри в небето и като че ли долита сънливият говор на безгрижните овчарчета. И стихва, все по стихва. Само Кочалово, скрито в дрезгавината, още гълчи. Но ето, смрачи се, нощта надсмогна и звездите засилиха своята бисерна светлина. Набляга тъмнината — всичко се огъва под нея. Да речеш, трябва вече да се чака зората! А то изтокът пламна: земята се запали от единия край. Невидима магьосана ръка изнесе между звездите огнено кълбо — цяла планина. И земята се слиса, притаи дъх. Но тя — пълната месечина — се отдалечи, спретна се, та посребри гори и поля... Хубав, чудно хубав божи свят! Простряло се небето с мир и благост над злата земя, над грозно смръщената с планините си, с назъбените скали и с тъмните си усой наша земя! Простряло се то и трептят звездите, къпе се по него ясноликата месечина и всичко пее песен за любов и щастие... Подбив, подбив над теглото в живота по окаяната земя!

Аз се вирах тъжно, но изведнъж долетя из селото глъч, олелия. Забързах със свито сърце. На седянката сред село Недю налегнал Коста, прах се дига! Грозно! Трябваше да отърча. Отървахме слабия Коста от

мишчестите Недюви ръце и го отведохме дома му полужив.

Тасю беше бледен. И не проговори дума!

Прибрах си се и аз. Но можех ли да се успокоя след всичко това. Какви сме ние хората! Един другиму си докарваме толкова горчивини, че и пъкълът не може да ги побере! Вземах си пак калпака, излязох. А нощта и нехае — хубава, толкоз вече бива! Покачих се на Син камък, загледах, па дожаля ми и домъчня. Нечий кавал издалеч кръвно извиваше и припяваше плача, сълзите, теглото, черното, непосилно българско тегло през векове.

А изведнаж изпищя кукумявка. Как грозно се понесе кресливият ѝ глас! Стана ми страшно, оправих се и се поразих:

Сред селото се дигна кръвен женски писък. И заглъхна, само кучетата лаят и скимчат. Какво ли е? Забързах пак. Но по улиците нямаше жива душа. Лутам се и чувам — плач у Чонтови. Блъснах вратника.

— Добър вечер! — здрависах. Никой ми не отвръща. Стрина Чонтовица се превила надве и къса се да плаче. А бай Лулю, сключил ръце на колене, не дига очи и е бледен като платно.

Жегна ме лошо допусчане.

— Де е Кина? — попитах.

— Дъще, мила щерко! Почерниха ми първиното чедо, млада почерниха! — припя се Чонтовица.

Отвели са я! Затисна ми болка гърдите.

— Но как — викам, — кажете за бога!

— Ох, знаем ли, сине! Милата ми щерка, боже!

Откъснаха ми сърцето, от гърди го откъснаха!

— Стига, жено! — сгълча бай Лулю и се задави.

— Но кой? Как?

— Знаем ли, знаем ли! Гостихме се, премете тя и изфркъна вън да фърли трохите, па писна... Ох!

— Не видяхте ли накъде потеглиха? Нощ като ден.

— У чорбаджията. Тъй каза и батю — отвърна Лулю и пак се задави.

— За Коста?

— Ами... тъй излиза.

— Хм, Недю одева го преби.

— Затуй са се сдумали — напук! Батю ги видял: Тасю, наместникът, коруджийят, кехаята и Тасювият аргат Петър шушукали до-одеве. . .

Аз кипнах. Ще дигна селото и ще ги науча! И отърчах за Недя. А тъкмо при техния вратник гледам прострян човек. Подигнах го — той, Недю, с пръсната глава, в несвяст. Брех! Изкъртих вратника, събудих старите, питам ги за Григора. Но де ще ми разправят! Бедните, като видяха Недя тъй, замаяха се и не знаят що правят. Григорица ми отвърна, че Григор от вчера отишел в града. Чудя се при кого да ида? Хлътнах у Калинин Иван и разправам му, каня го да тръгне с мен.

— Не меси се — казва — в крамола по женска работа. Не е ни моя, ни твоя грижа!

Разгневен, аз отърчах у Плашев Бойко, после у Рашков Стоян, у Манев Димо — изредих няколко къщи. Но все тъй ми отвърщат «не меси се» или «та лошо ли е, чорбаджийски син ще вземе». Ех, сега ми найдомиля за клетия Бързак! Сиромах беше той, гол беше, но и в огън влизаше за правда и добрина. Няма, няма вече в Кочалово човек като бай Димитър Бързак!

* * *

Съмна се. А като че ли нищо не е станало! Всеки си впряга колата и отива на работа. Жените само сноват и шушукат. Че и Тасю — отвори дюгения, пи си кафето, дойде Късадимов Пеню, почерпиха се. Ни лук яли, ни на лук миришат!

Отидох у Чонтата. Там беше и батю му, бай Никола. Мълчат и гледат в огъня.

— Е, какво ще правите? — питам.

А те даже не ми отговарят!

— Я отърчи до Аладжово, та доведи кмета! — казвам.

— То, учителю, и господ да слезе, свърши се вече! — отговори най-после бай Никола. — На, нощеска пребили Недя и незнайно е ще оживее ли момчето. Хората

А. Страшимиров на 16 години

прежумели и не трепва им око от нищо. Глей що — обърна се той към Луля: — Казвам ти, ако Кина превие врат, та склони за Коста, няма какво, ще ги венчаем надве-натри, и туй ти за туй.

— Мълчи, батю, мълчи! Тя ли?! Ех, не знаеш я ти, не знаеш!

— Е, какво ще прави да не склони, брате? Ще поплаче, ще потюфка неделя-две, па ще оседне. Кой ще я вземе сега от чужди ръце. . .

— Слушай ме, нямам за даване чедо! Чу? Нека си е при мене. . . Имам да храня десет като нея! Ей сега ще доведе кмета. Резил ще стане и моята дъщеря, токо и чорбаджията не ще хароса!

— Лулю, брате, чакай: ти помисли, а после върши. При тебе да живее, казваш, токо не е тя мъжко чедо, не е!

— Та какво, като не е? Нека!

— Ех, боли те, брате, та не пресмяташ.

— Ох, право, батю, боли ме! Много, много ме боли!

— потърколи се едра сълза по посърналото бай Лулюво лице.

Влезе дядо Райчо и възтежко поздрави.

— Стар човек съм и съсед, Лулю, та рекох в тая ти беда да кажа и аз нещо — заговори той. — Ида от Каменови. Токо онова, което той дума, не е за в работа, не е! Казва да повикаш кмета, да си вземеш щерката, че да тръгнеш по съд. Да дириш правда и водиш дотам, дето да вкараш и Тася, и Коста, а че и на вестник да им излезе името. . . Тъй, казва, да измиеш лицето на дъщеря си, та чак тогава и той щял да ти я поиска за свой Недя. И още плещи никакви. . . Аз му не вярвам, Лулю! От очи го не вярвам! И не е за вяра той — Камен. Мразят се те с чорбаджията, та мисли, сега му е време. А и на ум не му е посем¹ тоя срам да иска твоя Кина за сина си: аз ти го казвам това на очи. И не сърди се, не трови се, Лулю. Тъй се повлече и неповратно е. Само дето селото ще разбъркате, живота си ще скосите. . .

¹ После.

— Ох, моят живот и тъй се скоси, дядо Райчо, от дън се скоси!

— Не думай, Лулю. Ще премине и пак ще живеете. Ще си поохкате неделя-две и ще оседнете. А после ще идеш при Кина. . . Ще видите там, ще я наредите. Станалото — станало.

И отиде си дядо Райчо. А изреждаха се после други — и все това думат: станалото — станало.

Тюхкаше се, клетият Лулю: на час сто ума му идат! Така се минаха ден, два и повече. А Недю се надигна и право в Аладжово — при кмета. Но тоя свил рамене:

— Е, нека ме повика наместникът! — думал. — Да ме повикат. . .

Кой да го повика?

И изгуби се Недю. . . Къде ли ще блъсне, сиромас, младата си глава!

Па спретна се един ден Лулю, събра душа и изкашли се у Тасювите двори. Сещате се как го посрещнаха: на ръце да го носят!

Дръпнаха после мандалото и отвориха една стаичка. А вътре е тъмно и едвам мъждее на огнището главня. В къта пръснати халища — на тях лежи Кина. Клетото дете! Сякаш магьосна ръка е отнесла руменца от лицето ѝ и блясъка от очите ѝ. Погледна я Лулю и му притъмня пред очите. А тя го прегърна, обвеси стройна снага на шията му и пици, кръвно плаче. Плакаха тъй баща и щерка, плакаха — милуваха се. Кръвна беда!

Па тя нему:

— Татко, мили тате, свят ми се е завил! Тъмно ми е пред очите, татко!

— Теши се, дъще! Не е първом нас сполетяло.

— Ах, тейко, черна почернях!

— Не трови се, чедо! Помисли и за нас. Смили се за клетата си майка! Цяло село това и думат: станало. Та и момците разпо думат.

— Защо ми е светът, татко, защо ми е? Не ми трябва! Ох, прости ме, тате, азка ще те питам: Коста казва, Недю забягнал. . . ха?

— Е, забягна, дъще, забягна; казват, влязъл пак във войската.

Боже, де бе тая сила в туй измъчено дете! Като писна — плака, плака, та тъй си и примря. . .

Мина се неделя. . . Впрочем, защо ли да разказвам. Знае се, когато не остане у човека душа, той е като муха, вързана за крачец — теглете го, накъдето щете. . . Така поведоха клетата Кина под венчило с Коста. Тя не плачеше, не хленчеше, нямаше душа: пресъхнал ѝ беше изворът на сълзите. Само когато я попита попът, тя се задави, не проговори, не даде дума! Но не се побоя дядо поп, продължи светите молитви. . . Не, то не беше сватба, а опело! Излязоха от черква и се пръснаха изведнъж: и бай Лулю и Лулювица, всички си отидоха. Останаха Тасю, заместникът и още един-двама да сватбуват — не видяла им се сватбата!

* * *

Не се мина и месец, а Тасю почна да снове ту в града, ту в Аладжово. И полетяха призовки: дал всички сиромаси в съд за дългове!

— Не мога — казва — да живея в село, където гледат да ме удавят с лъжица вода.

Питат го: кой що ти прави, бай Тасю?

— Е, вам нищо, а мен е до кокал. Ката заран аз намирам пред вратника си кълчища, парцали, восък и не знам още какво. . . Платете си ми, па да се махна, че там правете, каквото щете.

«Магия му правят, бабина попадиина работа е — заговориха сиромасите. — Вещицата недна, не ще я настигне смъртта!» То се знае: селска простотия беше това. Чорбаджията гледаше да си изтегли парите. Той беше купил в града онова място, за което се одумваше. А, гледам, дойдат ли джелепи, продава даже и дамазлъка си. Явно беше, ще свърши той, каквото бе намислил: ще се пресели в града. Нали ожени вече Коста. . .

Скоро после се заредиха едно след друго лихварски присъди върху сиромасите. Но Тасю ги тешеше:

— Изкарах — казва — изпълнителни листове, но християни сме, ще ви чакам, пък вие тъкнете. Срамота е да тръгна по къщата ви е пристав. А и харчлия е, ще се оголите.

* * *

Беше съботна вечер. Селяните пълнеха кръчмата. Тасю седеше пак на газов сандък сред дюгения, а терзийчето Манол го стрижеше, като възтежко указваше на Дака — кехаята — де да свети с пушливото газениче. Киселицата Митко беше залъгал всички. Разправяше как вълци помамили свинете и отвлекли едно прасе.

— Хитри бе, май с вълци! Прогониха ги матурните¹ свини, а още не сме седнали, слушахме — втурнаха се пак свинете да гонят токо само една вълк. . . А той, другият, дебнел изотзад. . .

Не си доизказа Митко. Манол подстригваше Тасювия перчан, Дако светеше с едната ръка, а с другата уж чистеше чорбаджиевия гръб от коси, пък то напълни си шепата, изви ръка зад гръб и полечка дигна ръка до пояс, па рече да скрие събраната коса. . .

— Чакай! — кресна Тасю и му хвана ръката.

Онемяха всички — муха да фръкне, ще се чуе! А Дако, колкото чер, дважд повече почерня и мига, като мишка в капан. Изви очи Тасю, дигна шепата си с косата, па помълча грозно.

— Кажи ми сега — заговори той на Дака, — какво ти обеща баба попадия, за да ѝ занесеш моя коса? Ха? Май с диване? А бе че брашно ли не съм ти давал, децата ли не съм ти нагледвал, на работата си ли не съм те държал? Що мълчиш, ха? Нямаш ли ти бога?! Ама тъй си е то — храни куче да те лае! На, занес ѝ от косата ми! Нека тя стори магия, нека ме умори! Бог ще ви върне, антихристи с вас! Върви! Пръждосай се! Да не си се мярвал вече пред очите ми, резил с резил! Селяни — обърна се той към всички, — чуете ли? Утре на, да ми се изплатите до един! Всички,

¹ Животно, от което малкото още бозае.

всички! Ако не, ще доведа пристава, не ще ви жалия. Па ще ви зарежа селото, ща. . . поврага! — отсече той, заръча на Петра да затвори дюгения, грабна от къта брадвата и хукна навън.

А на заранта чугулеха се край плетищата жените.

— Марий, глей ти работа! — прехапала устни, викаше през плета към Катеринини леля Димовица.

А по нея, с проточена шия, бе отърчала и младата ѝ снаха.

— Ама и узнал, май с човек! — отвърщаше стрина Катериница, проследена от сестра си и от телчарката, която е скарана със свекъра си, та от месец време живее с младия си домакин у Катеринини.

— Хъ, не ще узнае той, Тасю чорбаджи! Ма, той знае, кой що има и под некът! — намеси се младата невеста Късадимовица.

— Истина, марий — заразправи телчарката, — оня ден приказваме с нашия да продадем малачето, че да си посрещнем и давнини, и харча, и. . . Хем тъй, сами си приказваме. А Тасю още на заранта пристъпва, иде: узнал! «Дайте го мен — казва — да ми се изплатите, па да ви дам и харчлъец. Толкова време ви чакам» — кай. . . И го взема!

— А ние скрихме у мамини малко зимница. А той: «Заплатете ми — казва: — Дайте ми зимницата, що е у старите» — въздъхна сестрата на стрина Катериница.

— Ма, че ако не е такъв човекът, ще ли е чорбаджия! — отсече леля Димовица и сопнато викна на снаха си: — Тичай, невясто, кокошките ще изкълват тестото!

А мъжете, навели очи, мълчат. Молиха те Тася, много го молиха! Но той:

— А бе, братя, ако не днес, то утре, все ще трябва да ми се изплатите. Зер, не ще ви ги харижа! Мен никой нищо не харизва. На, искат да ме уморят! Поврага, поврага човещината!

Повика той Дака и отвори големия си мазен тефтер. Там беше и заместникът.

— Толкова ѝ толкова ми дължиш — казва, — плати ми! Искам ги още днес! Хайде, тръгни да си събираш

кехаялъка! Петре, върви с него. . . гледай да не скрие нещо!

И тръгнаха клетите двама брата един другиму врагове. Събраха те, що събраха, па го занесоха на Тася. А то и не посреща дълга! Тогава Тасю пак взе тефтера, та изкара и Петровата сметка:

— От дюгеня си пазарувал толкова. . .

— Как?

— Пиене, черпня, газ, сапун — всичко. . .

— Ама кога бе, господарю?

— Да си помнил! Слушай сега: сухи пари съм ти дал толкоз.

— Тъй е. То е право.

— И Дако ми дължи още 29 гроша. . .

— Че защо бе, господарю? Какво се меся аз на неговия дълг?

— Братя сте — разправете си! Слушай още: ти ми остана дължен от лани толкова. Тъй ли е?

— Е, така е!

— Работил си ми тая година 9 месеца. Искаш 725 гр. Вземал си 694 гр., на ти още 31 грош. Чуй ме сега! Хайде върви с батя си при попадията да ми правите магия! Пръждосайте се! Да не сте стъпили в къщата ми, нито в дюгеня ми!

— А бе, господарю. . .

— Махвай се, ти викам! Върви се плачи в съда!

Петър гледа медните грошове, гледа и червеня, па току ги запиля по тезгяха.

— И моят крак не ще стъпи вече в туй проклето Кочалово, ама и дълго ще ме помните! — кресна и хукна навън. . .

Същата вечер две най-хубави Тасюви крави бяха жестоко надупчени с нож. И знайно беше кой е — Петър! Но де да го хванат? Пастири обадиха, че го видели в Рачи дол, току до заранта трябва да е прехвърлил в Турция.

С тоя гняв яхна Тасю коня и хайде в града за съдебния пристав! . . .

Бедните селяни затичаха кой в Аладжово, кой подалеч да търсят пари, за да отбягнат срама от продажба на котлите им за дългове.

Отиде Тасю за пристав, а през нощта. . . Не, това вече съвсем не е за разказване! Посред нощ цялото село писна: извиваха се до небе страшни пламъци — Тасювата къща и дюген горяха! С каменно сърце бил, май с човек: подпалил и двете изведнаж! Страшно! Даде бог, че появаше от юг, та пламъците вървяха към дола, а то би отишло половината село. Подеха се само пак Тасювият хамбар и плевня, та и сенните купи на Малев Димо. И гасиха — до пладнина! Но не отърваха нищичко. Едвам живи останаха Коста, майка му и Кина. Живи, казвам, но ми замира думата на уста. Бедничката Кина, тя и тъй си беше на нозе умряла — где да преживее такава грозота? Щом я извлякоха от огъня, тя постоя зашеметена, после грозно изпищя и примря. Казаха, че споменала името на Недя. Може да си е помислила, че той ги тъй жив изгори. . . За всеки случай не се опомни тя и до вечерта отлетя и душата. Навярно, злъчката и се беше пръснала от уплаха. Е, отърва се, горката, от чернилото си.

Дойде кметът от Аладжово, та изпозатвори и Камена, и Григора, и Митков Дако кехаята. Пратиха човек на градския път да причака Тася и да му обади със забикалка бедата. Що е било там, на пътя, не се знае, но дойде Тасю със съдебния пристав, а не можеше да слезе от коня си. Вземаха го под ръце и занесоха у Чонтата — у кого друг по-близък? А пък там беше опелото, опелото на страдна Кина! И изгуби Тасю сваят. . . Събраха се баби, правиха, чиниха, свестиха го, току очите му помътнели — няма го, съвсем го не бива! Дамла ще е, какво друго?

Дойде коруджият от Аладжово и повика кмета по някаква бърза работа. А Коста се е замаил и не знае ни що прави, ни що хортува.

— Мен тука самин ме е страх — казва на кмета, — ще дойда с тебе. . .

А работа ли беше при такава беда да ходи той в Аладжово!

— Слушай, момче — обади се съдебният пристав, — ти седи тук и поуреди, каквото можеш. Е, виждаш, станало! Аз ще ида в Аладжово, имам работа и там, че дано татко ти стане до утре, та на връщане да видя и тук работата си.

Кметът заръча да вардят яко затворените и потегли с пристава за Аладжово. А по тях хукна и Коста; той не беше вече с всичкия си, очевидно! Цъкат селяните — голямо чудо и помен!

Вечерта пак дойде аладжовският коруджия и донесе писмо от кмета — да пуснат затворените, защото пакостник бил Митков Петър — Тасювият аргат. . . Върла изненада! Зинаха всички. Крил се е проклетият син два дни в Рачи дол, че като подпалил Тася, да го няма в Турция. . . А натам, откъдето вече поминал, все се похвалил. Дойдоха нощеска отвъде хора, та обаждат. Затова викаха оттук кмета. Той ги изпрати в града да кажат, каквото са чули с ушите си. . .

Бях у Чонтови, когато обадиха това на Тася. Той все го не биваше — изпит е и с хлътнали очи. А когато чу за Петра, езикът му досущ надебеля. . .

— Аз него. . . аз него. . . — промълви, но стопиха се думите в устата му и падна на възглавката.

Да, сега беше ясно: Тасю падна от дамла!

А Коста се маеше още в Аладжово. . .

— Тешат го нашенци — разправяше коруджият, — черпят го, а той пие ли, пие.

И все пие Коста! Каменови това и думат — слава, богу! Дядо Райчо тюфка — язък за чорбаджи Тасювите имоти. А селяните са на чудо: от бога ли беше туй, или от що?

Само Чонтата и Чонтовица, само тям, бедните, найдоболя от грозната Кочаловска крамола.

А за Недя и не питайте: той е на служба във войската и по лош, по крив път е тръгнал. . . Ех, различно се теши болно сърце!

НА НИВАТА

Зазоряваше се тихо — с омаята на последна утрenna дрямка: като че ли майчина ръка погалваше и пробуждаше всичко живо.

Унесен тъжно, аз гледах как из дрезгавината поникваха очертанятия на грохналите хижи, осенявани от изгложгани и жилави овощни дръвчета — хижи, които сега изглеждаха като присвити плачущи върби по кривулните тесни улици на нашето пръснато село. Никой не крачеше още по тях, никой не шумеше: онемели бяха даже будните псета. А преди час-два те ме оглушаваха още с грозния си вой, който се сливаше с познати мен крясъци из селската кръчма и се носеше в глъхналата нощ като ехиден подбив над върволицата черни роби тук, винаги безрадостни, безстрастни и превити под затыпителните грижи за безплодността на целогодишния денонощен труд. Вакханалия на малкото избрани от многото викани! О, как ми гнетяха душата тези крясъци! Ликуваше победилата старина: оставаше пак предишният чорбаджия — не се «размири селото».

Късната луна съвсем избледня и заскърцаха коля край плетищата. Една наближи и отмина: в дрезгавината се мярна костеливият ръст на Балчо Дражът, отличих и загорялото му лице с две по страните — не бръчки, а цели вгълбнатини в челюстите. Вчера го нямаше в село — по работа е бил. Може и да не е чул за никакви избори! Наведен, той сега водеше мършав чифт волове, впрегнати на две колелета. На оста седеше с остен в ръка — дете. То и днес не ще е на училище. А това дете беше светло и възприемчиво: палаво, неуморно,

повеждач на игри, гласежи и лудории между рошавите си другарчета.

Сви ми се сърцето и ме потегли: излязох — закрочих след Балча. Вървя, а болката на душата ми се разрасна и бликна; повлече ме, да помилвам — топло и от сърце — това дете, обречено от жестока орисия на безжалостно пресушаване; да заприкажа с баща му, та да стопля, ако мога, това безстрастно и вцепенено от живота същество със струи от душата ме печал. Но скоро ми стана съвестно. . . съвестно за това, че ме задяваше окайността на един Балчо и на едно обичливо дете, когато те не са един и едно, а милиони, стотици милиони, безбройно число, на които аз съм чужд, от които съм негли надут от отделен, над които и от които аз съществувам със своята слободия и тъга.

Оброних чело и шавнах в дъбовата кория, която не преди много беше спорна между нашето село и турския и притежател, а сега е имане на селския ни кмет.

Шушнеха вече под утрения лъх дебели дъбови листе, придружавани от ромола на близък ручей, а скрит в гъстаката кос допяваше утрения си песен. И в оведрената ми душа все по-ясно се сблъскваха чувствата за хубаво и вечно със злобливите грижи по безмерната кривда в днешното човешко съществуване.

Ускорих стъпките си. Дъбовете се разреждаха, ставаха все по-стволести и горди. Под един разкривен вече великан аз неволно спрях и дълго стоях, безсилен да се отърва от горка мисъл. Вековний и полин е окухял: ще грохне. А ще грохна и аз, ще отминем всички ние и ще оставим само скърби и ядове, клетви и сълзи по веригата на нашето безрадостно съществуване.

Слънцето надникна от близка рътлина — ослепително, като разтопено злато. Бях накрай гората. Зад извилистия път се разкриваха нивите, по които, прегънати над оралата си, черни роби оряха. Неиде недалеч съзрях и Балча — с потно чело, опнал мишци, натиска и управля ралото си. Напред малкият Наню води воловете. Запътих се към тях, вторачен в Наня. С какви очи се захласва то по чучулиги или гълъби, които прелитат! А как блещи очи по озовал се наблиз

далугер! Гледах го и в душата ми оживя смут: тази е нивата, която ще изтърве Балчо — близо до корията е, да, тази ще е тя. . . Миналата неделя в кръчмата нашият лихвар-гражданин бяха застъпили — с чорбаджият и с други още първенци — Балча: надумваха му, че не си плаща дълга. Лихварят го гълчеше, а първенците го увещаваха в честност. И накрай чорбаджият предложи да купи тази Балчова нива — близо до корията. Той, чорбаджият, беше вече купил тук няколко други ниви, та с Балчовата щеше да окръгли мястото, за да си угледно разшири корията. А той, Балчо, имаше само три нивички, та беше навел глава и мъкнаше половин думи:

— А бе, брате, накрай така и ще сторя: зер, не потръгва наникъде! А дълг е, ще се плаща кога да е. Никому не съм нищо отядал и не е за отядане: сухи пари ми е дал човекът.

— Знайно е, че не ще отядеш, Балчо — говореше лихварят. — токо ела да вършиш работа, когато ти не плащат навреме. Не ги сека и аз, поминъка си от вас чакам: плати ми!

— Ще ти платя, бай Василе. . . Ще потърся, че ако не найда, ще продам нивата — на, чорбаджият я иска — свърши тогава Балчо, а устните му трепереха: може да се догаждаше сиромаш, че те са се нещо сговорили — ония. . .

Гледах го аз сега, че гледах и нивата. Останала е тя от баща и деда. А той ще я изтърве — Балчо! Прахосник ли беше тоя баща, пияница, или що? Той работеше ден и нощ — от понеделник до събота, — а и в неделята не се запираше: гласи си работата за следната седмица, ходи на воденица, на тепавица или с дърва в града. . .

Чу се конски тропот и по пътя из корията се показва бай Васил лихварят.

— Помози бог, Балчо — поздравя той. — Работиш ли, работиш ли?

— Дал бог добро. Ора, какво ще му е.

— Ори, ори, гледай да му събереш двата края: хубава е нивата, не чини да я изтървеш — каза и отмина.

— На добър час — секнато го опрати Балчо и затърка с попукана длан челото си.

— Тегли бре! — викна после той на Наня.

Но то стоеше слисано, с проточена шия надясно: един подплашен заек забавно прескачаше през близкия трънак. Балчо пристъпи, зашлеви детето по врата и то се прескунди. Кръв из носа и зъбите зацапа хубавите детски устица. Аз гледах, безправен да наближа. Бащата мълком обърса одрасканото лице на детето си и го потегли пак — да стане. Но то се преви, запротиви се.

— Остави го да поседи, байо — осмелих се аз. — Малко е детето, по му е мястото в училище.

Балчо ме изгледа отегчен.

— Не се може, ваша милост — каза, — нямам поводник, а добичетата ни са още млади, трябва да се водят. . . — и сбута пак детето.

— Недей ме, тате, молим ти се! — заохка то и се преви надве.

— Остави го за малко! — пришепнах пак аз.

Балчо се отдръпна, потри челото си и зачисти оралото. След малко Наню сам стана, отърси отърканото си потурче, па баща и син заораха пак. . .

— Е, не се може, не се може: няма поводник, а хубава е нивата, не чини да се изтърве!

НА ШИРОК ПЪТ

Бях още безгрижен и засмян, голобрад, дългокос, с високи полети, смътни копнения. . . И сред мечти и планове намерих се — в Миленово, тесен кът, но кът на родните величие и красота, тегло и радости. . . Благодаря на злобливия случай, о, хилядно благодаря!

До две чуки, с върхове в небесните синини, свило се то — Миленово, гледа с опърпаните си колибки нашир по хубавата Тракия, наднича към синеющото се далек Черно море, а носи се по него тревожната песен на окръжаващите го тъмни усои. Шепя къщи — орлово гнездо, с орлиците над себе, — двете надменно високи чуки, стоящи като нарочито наперени срещу мъглющата се далек на север гигантска Стара планина. Под къщиците се носи тайнствен шепот и сладък, и тъжно злокобен, като трептенето на звездите. . . растлала се е тъмна дъбова кория и гледа със суровостта на гигант, шепне със замислеността на монах-летописец. Спирях вечер под столетните великани, вслушвах се в говора им, чувствувах слисаното им притайване пред безгранично страстната песен на славея и — плувах в мир, чудно велик, неизмеримо волен. . . Настрани в дола е селски извор — кът на смехове, глуми, сръдни за китки, сред кои стрелне някой бездънен поглед, пламнат за миг бузи, клюмне глава на рамо и ефирът слее нечутите от никого въздишки, изтръгнати от две — двенки сърца. . . Под село ромоли бистра лъкатушна вада, осенена със стволести орехи. Тук често милошки и навезчиви рошавчета ме обсаждаха и аз по часове под прохладните сенки замервах останалите по върхшеч-

ни клоне орехи, па — гълтах лакомо обелените зъбчета, поднасяни ми от благодарните мои палави обсаждачи. . . Над орехите се дига скала, горд и упорит исполин. Върху ѝ, като грохнал старец, бе обвисла клоне хилава трепетлика. Бедната, не можеше да осени дори дънера си! Може би и затова аз я обичах. Под нея в безлунни тайнствени нощи — а какви са тия планински нощи! — седях аз, взирах се, дирех там далек — фара, заслушах се за морския вой. . . Лудо ламтене — далече бяха те! А все счувахе ми се нявга ревът на вълните; блясва, чинеше ми се, татък светлинка и — трепнеше сърце. . . просълзваха се очите. . . И дълго стоях аз тъй прав, по-ням от скалата под мен, скръстил на гърди ръце, впил поглед в необятното пространство. . . А нощта преваляше, сутринният ветрец понесеше по хижите пробудната си песен, зорницата незаметно изчезваше, мъглата лазурнобяла полетваше в огромни кълба, плавно отвивайки села, гори, реки, и подгонена от слънчевите зари, втвваше през долъе, планини. . . Дневният глъч сепваше омаяната ми душа и с бавни крачки аз слизах. . .

Под скалата бе едва крепящата се къщица на бай Димитър Брояка. Буля Димитрица ухилено ми подлагаше триножник, а Стана — 10-годишната им щерка — погледнеше ме с големите си гълъбови очи, заиграеше червенинка по красивото ѝ бледо лице и отърчаваше — поднесе ми мляко. . . Как се дивеше тя от първом! Вляза аз, а тя смръщеше вити вежди, замърдаше ръце по чорапа и бързо, усилено плетеше с оная дебела прежда. . . Веднъж — напролет бе — сред селското хоро Стана ми поднесе китка, целуна ми ръка. Хубава китка от босилек, ружа. Дълго аз с упоене мирисах тоя символ на младина и любов — на щастие. А до вечерта Стана наговорила кому не, че до дене си щял съм да се главявам за Дойнова Венка — «много съм мирисал Венкината китка, що ми поднесла тя, Стана». . .

— Майка ѝ, Венкината майка ми я даде. . . да ти я дам — отвърна ми тя, като я запитах.

— Ехе, Стано, аз ще ергенувам и с теб, па тогиз чак главене — посмях ѝ се.

Тя ме погледна изпод вежди. . . А буля Димитрица после ми обажда, че Стана току я питала истина ли санким ще ергенувам, доде тя порасне. . . И оттогиз всяка заран аз имах росни и росни цветя. . . Скръцне вратата, гледам, наднича тя ухилена и мълком подава ми тя китката шарена, грижно стъкмена и очистена от увехли листца. . .

А какви дни прекарах по ягоди време! Намине тя — Стана, па:

— Батко Тоню, ний ще идем за ягоди! Отвъд попото кладенче ги имало, хи, много! — каже.

Земех си шапката и — хайде! А те, пет-шест рошавички, подскачаха от радости, плескаха мънички ръчици. . . Шурне някой гущер и — четата цяла опулва очи, дигва плахо ръце. Някое разцапано от ягодите палавче заюначи се — хвърли камен. . . А случи се змия — особено слепок мързеливо прошари под нозете им, те изтръпнат. . . а Стана увие се о мен. . .

Пък как овлажняваха очите на Стана, как угрижено ме изглеждаше тя, кога татко ѝ наведеше дума по сиромашията! А той, Броякъ, често тюфкаше по нея — орисната, безнадеждна немотия. Още шом дойдох в селото, и се сблизих с него. Високата му плещеста снага, изгореното му широко лице с големи слъзливи очи, кокалестите му силни ръце и вехтите, окъсани дрехи сочаха го и окаян, и обичлив. А и общият му израз — изнурен и тъп в делник — по празниците у кръчмата преиначаваше се и подсещаше, че се чувства непосилността на денонощните грижи по запазване местице в белия тоз свят, малкото кътче местице за сгушеното му домочадие. . . Пийнал, той проговорваше и нявга полъжеше се за похвала — заразправеше как веднаж си потеглил за цяло село. Било по жетва. Идва стражар да дига потеря по разбойници. Неколцина зимали вече пушки — ще вървят. И излиза той, Броякът, оголва гърди:

— Храната гори. . . гори! . . . Чу? — дума на стражаря. — Ти тъй кажи там, вътре: не можат миленовци сега нă, разбойници да гонят. . . не искат! На бесило ще идем, ама работата си не оставяме!

Стражарят омекнал извил коня, па да го няма. . . Гракнали всички селяни върх Брояка, зер бела ще довлече на селото. А излязло, че разбойниците отдавна били отминали и не трябвало потеря. После стражарят дошъл с общинския кмет и примерил Брояка триж по гърба. . .

Разправение това бай Димитър, свършеше свенливо, па довлече се до тезгяха и надигнеше тенекиено стотаче с вино. . .

А как горчиво мижеше клетникът, когато додеше дума за чифта му волове!

— Остаряха. . . не държат веке. . . ще ги изтърва — събъреше.

— А тогаз?

— Ще даде бог нещо. . . Умирал ли е някой от глад! — отговаряше той, а дрезгавият глас подсещаше за мъчителния му страх в душата.

— Българско — заекваше той — и хубаво, току като не върви — нищо не чини!

— Казват, оплел те хубаве чорбаджията?

— Оплел. . . Кой кого може да оплете! Не върви, а то. . . Не мога да му хвана края. Дойде да се плащат давнините, а нямам и хайде при чорбаджията. . . Семе не мога да свъртя чак! Волът умря. . . за него най-вече се и оплех. Зимам от чорбаджията и рекох, ще му занеса за продан на пазар царевица. А побоях се и не сколасах. Пък той ми иска и печалата, що щял да изкара от моята царевица. . . На годината житото бе евтино и иска да му се изплатя с жито. Нямах да му дам, зер ако платя нему, то не ще има за давнините, а бирникът не пита — продава, каквото попадне, пък това е и срамно. . . Тая година житото е на цена, а чорбаджията пак ми иска печала по сметка против ланишната евтиния. . . И ще иска човекът — сухи пари ми е дал! . . . Сè пак не са много, ама ха де! Хората свъртват, току мен не ме бива. . . не ме бива и толкоз! На, пролетеска тръгнахме с Дражев Никола и още двоица за сърни. А току-що се бе чуло, че излезли разбойници. Вървим тъй и цък — стоой! Другите си ложиха пушките, а мен нам как ме жегна нещо и не

премислих — ядно клекнах зад един пън и обтегнах пушката, замерих разбойника. . .

— Бай Димитре — ми вика той, — не жалия себе си — другарите ми ще ти върнат; не жалия и тебе — а жалко е за сиромашката ти челяд!

Сепнах се аз. . . Па и името ми знаеше! И захвърлих пушката. . . Подбра ни отпреде си разбойникът, па хайде в дола. А тук изскочи един брадат, висок разбойник, прекрачи до мен и потупа ме по рамо:

— Юлачина си, бай Димитре! — ми дума.

Почудих се, зер познават ме. . . чак и името знаят! Па хрумна ми:

— Ужка тъй — отвърнах му, — пак сè съм си сиромаш. . .

— Много ли си сиромаш, бай Димитре? — ме пита.

— Много. . . много, брате! . . . Дайте ми що-годе. . . вие имате! — направих аз дебели очи.

Разбойникът се поусмихна, па ми дума: «Ела до неделя зад Китката и полутай 'се: ще те намери един и ще ти даде». . . Разпитвах ни за туй-онуй, па ни пустиха с хиляди зъръки да си стискаме зъбите. Със свито сърце, мълчешком чаках аз неделата, но не страях: допитах се о чорбаджията. Той се усмихна, поклати глава и отпървом нищо ми не рече. А на другия ден потайно ме насъска да ида. . . От туй ли какво, криво ми стана на душата. . . ей таквоз, криво. . . па не ходих. . . А да бях отишъл, да бях. . . беки. . . Ех, и какво зло можеше да има?! Ама на. . .

Ето пък през дене си отбих се в града у Хаджиминнова дюген и гледам, няма никой, а касата отворена и лъщят лири. . . куп, ти казвам! Право, разтреперах се. . . страшно ми стана. . . И въртях се там, цъках, дорде си той доде. Отгърчал бил до черква, да запали свещ. Като зърна отворената каса, тъй и плесна ръце, пребледня! Па даде ми човекът пет гроша да пия и си ме изпрати с подбив. . . Излязох си и крача: ни тук, ни там. . . А друг да бе, би си зимал поне няколко. . . Бих си купил волове, пък какво ми друго трябва?

Често тъй бае Димитър си развързваше езика. Често и аз се поглъщах от неговите тъги и ядове, па като

погледнех мънинката Стана, която ни слушаше с отпусната на раменце глава, давах и аз воля на своите възмущения и мисли, давах израз на своята идейна вяра. . . А летяща бе тя тогаз, сияйна, в ореола на възвишени младежки пориви и мечти! Как аз рисувах неправдите, злото; с какъв жар указвах на бае Димитра где се корени народното тегло! А той слушаше, цъкаше, па пресече ме — прозееше се. . . Но все моите бурни, непримирими с жестокия живот думи са били намерили кът в измъчената, обезличената му душа. . . Да, и мен това още ми тежи на съзнанието, сепва ме нявга като грях. . .

Дните се нижеха, а с тях и чудният кът на моето заточение, тих и величав, менеше своите краски, даваше все по-нов и по-нов израз на необятний миров ред. . . Поройни дъждове ли ме достигнеха сред поле, буря ли грозна завалеше край мен стволест дъб, вълчи вой ли ме сепваше ноще, или посрещах тъжния слънчев изгрев над обвитата в снежна пелена земя — вред и всякога душата намираще своето уталожване, чувствата — своя мир на полети. . .

И тишината тук, която издалек бе ме плашила с безутешна и безкрайна тегота, сега ми подлагаше гледки, що на будната мисъл дават орлов полет, на чувствата — неизчерпими радост и умилна тъга, повече любов и щастие, по-малко яд и злоби.

Ала. . .

Беше по Коледа и люта виелица гонеше всичко живо под стряха. На бъдни вечер у Миленово пристигна стражар — вцепенен, оскрежен. Донесе той грозна вест: да се премери десятка и за три дни да се отнесе в града. . . В тия свети празници и по таз грозна зима ли?! Тъй заповядано. . . И наведоха глави селяните, пълнят кръчмата, а никой нищо си не поръчва — още са само изпоплашени, не доверяват на грозната вест. А стражарят дума, разправя:

— Царщината, брайновци мои, си гледа сметката и туй то. Пита ви: в пари или натура? Отговаряте: в

натура. И царщината продава на търговеца, както и най отърва. . . Кой ви е крив? — отсича той.

— Е, то си е така. . . така си е — отвърщат селяните, — ама в пари нă, иде ни скъпо, а пък сега къде?! Добитъкът си ще изморим, храната ще пропилеем по реки и преспи. . . Цяла съсипия!

— Царщината се не бърка. . . На търговеца сега нă трябва храната!

— Тъй е, тъй — тука царщината се веке не бърка — мънкат селяните.

— Ама как да се не бърка бе?! — викна Броякът ядно. — Ако ни нас няма, какво ще прави тя, царщината? Ето, ще ни съсипят, ще тръгнем по чужди врати, ний — селяните. . . Какво ще стане тогаз? Ний не сме ли санким от тая царщина? Тя не е ли наша? Не я ли правим ний?

«Царщината е наша. . . ний я правим». . . Моите думи!. . . Аз настръхнах. . .

— Много приказки не ще: юшюря на колята и — хайде на път! — отсече стражарят.

— Мъртъв ще ме изнесете из село, ама не и колата ми! — кресна бай Димитър и фукна навън. . .

След час общинският кмет, стражарят и кехаята от къща на къща премерваха десятка и товареха го на колята. Дойде ред до Брояка. И замоли се тоя.

— А бе, брате, аз за царщината ходвам и на смърт! Ама не знаят те отвътре каква е тук зима, не знаят! Само да им обадите, и ще ни съжалят! Ще видят, че е зло и за тях!

— Впрягай! — викат му. — Не от теб чакат хората ум!

— Ама челяд имам аз бе! От тия стари добичета ние чакаме залък! — сочеше Броякът дребни си чифт волове. . .

— Хайде! — сблъска го стражарят. . .

— Ваша милост да ме не блъска. . . чу? Аз съм остарял и грухнал да плащам на царщина. . . сѐ да плащам!. . . А ти. . .

— Нă, аз!. . . нă, още едно! — удари го дважд гневно стражарят. . .

Броякът подскочи, заекна се с ярост, отблъсна стражаря. . .

— Вий, вий ни изядете главите! — завика той. — Отвътре и не знаят, а вий. . . за да се харесате. . . вий, изедници! — изплеще, изгледа лудо, премижа, па хукна, прескочи плета, пое гората. . .

А кметът и не мисли много. Буля Димитрица примира от плач, Стана пищи, мен се къса сърце, а той — кметът — впрегна сам колата, натовариха десетъка, повикаха едно циганче и поведе то с другите бай Димитровата кола за в града. . .

В късни нощи бай Димитър си дошъл, а на сутринта удари го на огън, забълнува. . . На другия ден седа аз в стаята си със съкрушена бодрост, като далечен пътник, що е наближил наперени тополи, а е заварил под тях размътен извор. . . Седа аз и скръцна вратата — подаде се изпитото сега лице на Стана. Болно ми се сви сърцето. То затули очи с престилка, захълца и заплака. И какъв детски плач! Аз, просълзен, го теших, милвах.

— Тате. . . татко ми. . . ще умре. . .

— Не ще, пиленце. . . ще мине. . .

— Чорбаджията там. . . ще умре татко. . . кравата ще вземат. . .

— Кравата! — сепнато стиснах аз мънинката ръчица и затекох се.

Петко чорбаджи с броеници в ръка седеше до болния. Този, прострян като мъртвец, завит с окъсани черги, с непознаваемо лице, беше насочил мътен поглед към иконата в къта. Нашето появяване не промени нищо. По едно време болният ме изгледа немощно и дълбока въздишка се изтръгна от гърди му. Петко чорбаджи умислено продума:

— Аз му не ща нищо, а той. . .

— Помогнал си ми. . . сторил си ми добро — отвърна с едва чут глас болният, — чифтът ми не ще оживее. . .

Па обърна клетият Брояк очи към мен.

— Учителю, викам те — ми дума, — знай, кога умра, кравата дайте чорбаджию за борч. . . дайте я! Чи-

сто ще ми е сърцето пред бога! . . — зариде глухо буля Димитровица, Стана се уви о нея.

След ден по студ и виявица ний отнесохме Брояка в майката черна земя.

Циганчето върна Броякова чифт с кола здрави и читави. Петко чорбаджи прибра всичко, но и клетата челяд храни. Па заживяха си. . .

А на пролетта аз напуснах Миленово. Гостоприемно ме имаша между си миленовци, топло ме изпроводиха — благодаря им! А и моята чета, рошавите палавчета, и те в недоумение ме окръжаваха, па подучили са ги — носеха ми китки, късани без отбор, увити без ред, но свежи, с лик приветен. Дарих ги поред и аз, оставях ги да ми целуват ръка. . . Разчувствуван, едва си удържах сълзите, а се пак очите ми неволно се мятаха на вси страни, диреха. . . И в миг болестно ми се сви сърце; опряна до плета настрани, окъсана, стоеше тя — Стана. . . Чоплейки си носа, тя ме гледаше изпод вежди с тъжните си, умислени очи. . . Едната си ръка държеше назад. . . навярно китка за мен. Зададено аз я повиках, зимах ѝ китката, дарих я, а тя ми целуна ръка, целуна с горещи, разтреперени детински устни. . . И сложих аз ръка на раменцето ѝ, с дълбока скръб приближих до себе си туй дете — с блянове някак в своята едва още пробуждающа се душа, с тайни горещи чувства в своето крехко още сърце. . . Па оставих я изсред купа от деца, в селска уличка — на тесен път. . .

Минаха се години. Беше лете. И тогаз, както сега, аз често си спомнях как една заран, след нощна буря, съседката ми в Миленово — Дойнова Венка, тогаз още мома лепа и безгрижна — гледаше своята градинка, обрулена от стихията, с повалени цветя, окършени овошки. Нейното всякога ведро личице бе осенило не скръб, не роптане, а едно безнадеждно, с болки слисване. . . Нещо сходно аз чувствувах и чувствавам всяка заран през лутанията си. . . почти лутания в живота. . . Всяка заран моите пориви и мечти ми се чинят обруле-

ни, като оная градинка. . . А след дневните срещи, сблъсквания, вечер, останал уединен сред тъмнина, в моите гърди пак се пробужда клокот и в разсъдъка ми пак се затрупват върволица плетки за разнищване, нишки за уплитане. . . Па до другата заран. . .

И една утрин в пазарен ден крачех аз тъй унил сред навалища в пазарски площад, лутах се. Посред шума у мен все по-смело и по-смело се пробуждаше упрекът срещу безцелността ми сред тоя целен, безусловно целен живот. И пилееше се нощната тегота от горчиво съзнание на безсилието сред житейската орисия. . . Па вслушах се в беготнята, вирах се в напрегнатите лица.

И трепнах, подуха се гърдите, сърцето заби — аз зярнах познат лик. Бликнаха образи из миналото, спомени за незабравимите чисти, умилно тихи часове на възвишени чувства и вяра, на неизгладими радости и тъги, преживени, неповратно преживени! Не, това е Стана. . . не е. . . тя е. . . Зачервено лице, басмена роклица, бяла престилка, кошничка в ръка. А изразът самодоволен, плосък. . . Очите, о, не са те — замислените гълъбови очи! Е. . . ето с нея и кавалер. . . улично лице. . . Как, как я изглежда! Един миг. . . и разруши се едничка остана илюзия, една чиста лъч от минали благодати дни!

Потресен, аз отпуснах глава. Но сърцето биеше, погледнах: те поотминаха, слязоха от пазарната площадка на широк път.

— Стано! — изтръгна се от гърди ми неволен вик.

Тя се обърна, изглежда ме понамръщена и закрачи нататък.

— Стано! Стано!

Тя се кикотеше със своя. . . кавалер.

— Где си, мило дете? Какво е с теб?

Роклицата ѝ като да ми се изсмя: весело се разветре от бързите ѝ стъпки — по широкия път.

АНАТЕМА

Нечуван познавач беше дядо Хаджия от Дунево. Откъде не идваха при него! Изгубил се е някому конят, я му липсал добитъкът — тича при дядо Хаджия. А тоя хвърля книги, бае, чете, гледа на лян куршум и — ще налучка какво е станало с изгубената стока.

— Не бой се — казва, — добичето е потеглило на тая страна, хванал го е такъв и такъв човек, има го вързано или го кула̀нисва¹.

Я пък:

— Лошо е — казва, — поело е клетото добиче към оная страна; влязло е в дол. . . а тук в изления куршум се губи дирята или в книгите излиза черната девятка — на зло е!

Някъде станало кражба, я обир; някой никаквик подпалил плевня, сторил друга пакост — тичат пак при дядо Хаджия, а той налучква годините, боя, очите и още друго на пакостника. . . Някому лошотия или уроки връхлетяло на добитъка, на чедата — той, дядо Хаджия, ще му даде муска, хем само за пет гроша едната, а като си я върже човек на врата, туй ѝ е на лошотията: пропилява се по пръждомите! Някой не хари от болка, я от севда — хм, дядо Хаджия и нему е помощ! Има той и от честния кръст, и осланена трева из самодивско хоровище, клейове разни, и билки светени, и гасена с въглен вода на звезди по връх Янвуден с кучешка челюст в нея, и. . .

¹ Употребявам, използвам.

Пък да речете, че е човек — къде! Прегърбен, дрехите му, от сива аба, висят по него като на бостанско плашило, а главата му се люшка над вдигнатите рамене, също като на Исмаил-а-а, дуневския баш пияница... Висок, с превити колене — да го погледнете и да речете: божа кравица! Рус, па червен, червен, а носът и устните сини. . . Може да беше от спирта — казваха, — много го пиел едно време, та че и сега, когато си е дома, насаме. Аз не знам, а отпървом никак не вярвах на всякаквито приказки по дядо Хаджия. Ами че, гледам го, кротък човек, мравка, що се рекло, не настъпва — защо да съм против него?

Но гостувах веднаж у учителя, а — троп, отвори се вратията и влезе баба Алмалийка.

— Сине, елате — казва — да изчетете молитва на дядо си Хаджия: няма го попа да го причастим, а може да умре човек.

— Да умре ли?!

— Може я — завалило го лудото им юнче, па боло, боло. . .

Затекохме се. Баба Хаджийка ни посрещна угрижена.

— Елате, елате — казва, — дядо ви Хаджия може да умре!

— Че как така, бабо?

— Господи, и аз не проумях! Одевенък, на мръкване, давах ярма на добичето и играя си: блъскам го по рогата да ме бодне. Пък дядо ви Хаджия, да ме простите, като човек, беше си пийнал. И хрумнало му, че ме загълча. Аз се смея и понечих добичето на него. А после не видях как стана: гледам, дядо се опули, легна. . . дигам го, а той. . .

Юнецът назърна от пруста. Баба Хаджийка му даде хлебец.

— Гиди лудетина недна! — озъби му се тя и отиде да го върже.

— Защо не съблечете човека? — думам на бабите. — Да си вземе душа.

— А че знам ли бре, сине, и ние се замаихме! Баба Хаджийка рече да го съблечем, ама как. . . срамно е. . . като не е още умрял човекът. . .

Учителят зачете шепнешком молитви. Баба Хаджийка се залъга навън. Бабите се спогледаха и проточиха езици.

— Каква жена, божке! — зашепна едната. — Припряно сърце, а жал не знае! Ама даде господ, та нямаха деца, а то!

— Хич ли нямаха деца, бабо! — попитах.

— Нямаха ами, имаха ли? С първата си баба дядо Хаджия зима едно хранениче, токо и него — затри!

— Затри ли го? Как тъй?

— Ха, как, от злина! Да пази бог! Като днес помня и детето, и баща му, горкия, и майка му. Тодоре го викаха. Седемгодишно беше, остана клето сираче, зима го дядо Хаджия и го умориха с бабичката си. За всичко все то криво, него бедят и — глад, бой. А дете е това, не е друго, та да понесе! Отишли еднажки в града, пък на връщане нсщували в гората и като се изгубили воловете, пратили детето, то да ги търси. Ходило, горкото, ама дете, колко ще ти ходи, и то ношем? Па върнало се плачешката. А те го били, били, че в яда си го сгъчили в един чувал, па го вързали за яръша¹ на колата. Нашли после воловете и си тръгнали. А детето се чукало о колелата, чукало. . . Трябва да са го бхтали дип много, защото горкинкото и не е гъкнало дори. Казваха после, че го забравили. . . Край село се сетили, отвързали го, ама клетото момченце било вече истинало. Дошел дядо Хаджия в село, зимал мотика, па го закопали без поп, без вошеница, без тамян. В село никой не се сети да ги пита за детето. После кучетата го отровиха и тогиз чак бабата разправи, както е било. Селяните думаха: да ги обалят вътре, ама нам какво се случи. . .

— Нали бе по бозгуня² ма, та се разбягахме — обади се другата баба.

— Аха, по бозгуня беше, та се разбягахме. И това за това. Тогиз черкезите заклаха първата му баба, та дядо Хаджия забягна. Казаха, отишел. . .

¹ Теглич, процеп на кола (тур.).

² Размирица, смутно време (тур.).

Влезе баба Хаджийка и още от вратата викна:

— Да го съблечем, че да го разтрием.

Но дядо Хаджия не даде. Той отвори едното си око, после другото, заби си ноктите в антерията — една де-бела и пъсна¹ антерия, — па не бива, каже — не даде да го съблекат.

А на заранта, гледаме го, пак тича из село с па-терицата си.

Но аз го мерех вече с друго око. И пригодих време, намерих приказливата баба Алмалийка насаме, та я разпитах.

— Казваха, отишел си тогава на вилает — доразказа ми бабата. — По Едирненското-отишел. След години дой-де пак в нашето село и довлече тая си баба — гъркоман-ка. И нă, оттогиз върши тия — никаквите.

— Кои, бабо?

— Е нă туй, дето се бърка по женски. Никакво си е то! И за добро да е, и за зло, все си е никакво. Нече-стиви работи, да ги и анатема! Знайно е, в ергенските лудории сърцето съди. Меша ли се някой отвън — грешно е, па е и на зло, на несрета. Туриш пръст, па било от зинкърство, я от добро сърце — все едно хваща: навредиш тъй, че иди го оправяй после.

Наистина, из село се мълвеше какво ли не за дядо-вата Хаджиева нечестивост. Разправяха, виждали но-щем кълба пламъци над комина на дядови Хаджиеви. Спускаат се хора да гасят, а те — пламъците — угасват, а после лумнат пак из комина! Веднаж дядо поп се нака-нил, свил вежди и хайде при нечестивеца: замъмрил го, съветвал го попски. А той нему:

— Не плачи, казва, на чужд гроб!

Разсърди му се дядо поп тогава, канеше се да го ана-темоса в черква от олтара, току излязоха по-сърцати селяни, та се изсмяха и на дядо попа, и на дядо Хаджия. Скоро обаче се затвориха и тям устата. Дядо Хаджия стори, та стана чудо и помен!

¹ Възчерна, мръсна.

Любеха се угледна Маламина Комня с Йовка Га-мишлето и харно биха си живели, на живот биха се радвали, току — писано им било! Намеси се Плащът Чанко. Той беше овдовял, та намисли да задоми щерка си Пена. И взема на око Йовка — иска да си го стори зет! Че и всички му думаха — харен е Йовко! Подпита Плащът щерка си и разбра: той ще ѝ е по сърце. Всич-ко харно, току оня никаквик, Йовко, даже не намина-ваше край Чанкови! Не се дели от Маламина Комня: кацнал като пчела на мед! Да е нещо такова. . . стока, да речем, Чанко не ще жали, ще мръдне палец — не е да няма: татко му е оставил подквас, че и сам е скътал. Но то не е като таквоз, никак не е! И пуфтеше бае Чан-ко, косеше се: всеки час можеше да му избегне оня, Йовко! Нали е лудо-младо, току виж, отвел е дома си оная, Комня, и надве-натри, даже без поп. . .

Погледне Чанко щерка си, кривне врат и го не свър-та. Па един ден го жегна нещо: спомни си, що думат бабите по дядо Хаджия — ужка де, отбирал. . . Лошо-тия е то, нечестива работа е, току на Чанка бе до кокал! А дядо Хаджия беше побратим на Чанка. Когато той дошъл първом в Дунево, Чанко, още момче, бил на лег-ло от лошо. Церили го, отдалеч хора викали, та го по-издигнали. Но все го налитала болката — свят му се виел и н'ам що още. Най-после една баба приучила Чан-ка да излезе в един петъчен ден по тъмни зори до ку-пището сред село, да стори три темани към изтока, че да чака и когото пръв срещне, да му целуне ръка, да си го стори побратим, па да го заведе дома си, че при род и тайфа да викат попа да им чете. Чанко направил, как-вото му казали, а при купището в тъмнината — хоп, насреща му дядо Хаджия! Чанко и не придирил къде се той лута по това време, целунал му ръка, завел го до-ма си и — гощавка догоре! Па благословил дядо поп побратимството им. И ей, Чанко си беше здравеняк до ден днешен: болката се пропиляла през девет гори! Та ще кажа, спомни Чанко мълвите по побратима си и отиде при него.

Дядо Хаджия беше седнал под стряхата на козяк — дърпа светогорски броеници и се нещо подсмива.

— Гледай го как е грохнал — дума той на Чанка отдалек. — Ела, ела седни! Тамам ми беше докривяло самин.

— Уф! — изпъшка бае Чанко и се-тръшна на козяка.

— Хем ти, побратиме, право да си ти кажа, имаш на сърце нещо, а пък криеш!

— Остави се! Нищо!

— Е, е, на мен ако не кажеш. . .

— А бе криво си ми е. . . Никакво!

— Е то че, я кажи ми от що ти е криво?

— Ех, живот живуваме и ние, побратиме! Остави се! Утре, глеж, килнал съм се в гроба. . . мърцина, ептен мърцина! Ни зет, ни снаха, ни внуци. . . ей так-воз — криво!

— А ти прибързай бе! Я го виж: тегне му на душата, а мълчи и пъшка. Ей ти Пена, щерка такваз, дето да свърта и три къщи. Не греша на бога, ожени си я, па се порадвай на живот.

— Това мисля и аз, токо. . . ерген! — запита Чанко и преглътна.

— Ха, ха, ерген! — изсмя се дядо Хаджия. — Вечер на мегдана цял куп!

— То е тъй, токо. . .

— Какво? Мене гледай: за когото речеш — и знай си го. Здрава дума ти казвам.

— Ех, криво ми е, побратиме! Да си ти кажа най-посдир: не ми са на сърце тия момци. . . нито един от тях! А гледам, и моя Пена. . . токо, зарежи я!

— Е де, казвай! Не проядай думата посреди!

— Остави се. . . окото ми е на оня никаквик Йовка Гамишлев.

— Е та що? Той — той!

— Мълчи, мълчи! Лудее той по Маламина Комня.

— Лудее. . . Те всички лудеят! — продума дядо Хаджи и наведе глава.

— А че да е нещо си някаква оная! Гони се и с горския стражар, па. . . Лигава такваз! — надума си Чанко.

— Слушай ме, не коси се! — казва му дядо Хаджия. — Ще видим, ще сторим, каквото трябва.

— Хм, няма какво да видим и да сторим: зарежи я!

— Хей, побратим, мене гледай — сопна му се дядо Хаджия, — слушал си, а сега знай: мене ми е отръки!

— Със зло. . . таквоз. . . да прощаваш, побратим. . .

— Не, ти там не се бъркай. Чу? С добро ще е. Надвечер пак ми намини. . . Или по-харно, готви се за сватба! Ама намини пак — дума му дядо Хаджия навъсен и клати глава.

А надвечер бае Чанко намина и дядо Хаджия пак си му рече: готви се за сватба!

Туй беше в понеделник, а в петъка селото осъмна слисано: през нощта Комня Маламина пристанала на стражаря, горския! Виж ти работа, виж ти чудо! Цъка старо и младо. А Йовко, запенен, кани се да затрие цялото село. . .

Трепери Плащът: радостно му е и пак грозно. А не се мина много, Йовко оседна — да го не познаете! И една неделя дядо поп пя в черква: «Венчайт ся раб божий Йовко, син Гамишлев, с Пена, щерка Чанкова, венчайт ся». . . Свят!

И никой не се сети за дядо Хаджия. Само Чанко му прислужваше със страх. Току злото никога не се укрива, никога! Не мина се и месец, а загълчаха се у горския стражар. Първом старите, че после и те — Комня със стражаря: няма мира махалата от тях! Та че се замълви — Йовко пак горял по Комня. . . Тича Чанко при дядо Хаджия.

— Лесна е тя! — дума му тоя и криви глава.

Нечестиви работи и толкоз! Не мина се много, и току чухме — стражарят, горският де, се изгубил. Отпървом думаха — разбойници го убили. А после се чу — изели го вълци. След време намериха калпак, цървули, кокали, та рекоха, че са на горския. И сториха му гроб у «Лисата могила» — викат го и до ден-днешен «гробът на горския». Как да е, току на Чанка злото тепърва дойде. Невидяло се и чудото: Йовко ходи, где ходи, па току ще прекоси край Комнени. . . Тюфка се Плащът, мисли дядо Хаджия и накрай изкараха една, ама ептен

никаква! Беше по Яньюден. До среднощ цялото село беше на нозе — край яньюденските огньовете: прескачаха ги, играеха — веселяха се. А призори — горната махала настръхна: сипна се женски писък грозен, кръвен, повлече се, излезе вън от село и пое планината. . . Грозота голяма! Цяло село се пробуди, току смее ли някой да назърне навън? Пропаха втори петли и трети, стихна вред, само чуе се плач у Маламини. . . Съмна се най-после и цяло село се струпа у тях. Клетата жена досущ беше изгубила сваяст! Разправя никакви: стражарят дошъл, горският! С пушка бил и отвел Ксмя. . . Той бил — горският! Че нали го изяде вълкът? Цъкат хората! А ей че донесоха и мъртвец — Йовко. . . удушешен, хем тъй с два пръста по гърлото! Отишъл горският да пази пчелника си до корията, че там ношувал, и настигнало го злото! Тюфка се старо и млад: голямо чудо и помен! А привечер с плач и писък се озова в село — Комня. . . Чорлава, окъсана, побъркала се, съвсем се побъркала, брътви всякакви: горският неядушил, Йовка душил: . . пушки имало, ножове хе, таквиз. . . А през нощта клетата Комня пак избяга от село и не посмя никой да я еподири. Овчари я видели по рътовете, край реката, та се уплашили да не е санким нещо. . . След ден я намериха удавена. Набрала камъни в пазвата си и седнала в реката. . .

Изплашиха се жените — шемета догоре! «Друго е, да не беше Яньюден — думаха, — то на тая вечер играят и вампири.» «Така си е. Вампирът е! Той е изсмукал кръвта на горкия Йовка, че завлякъл и Комня в реката.» . . «Не чуete ли ма, баба Мара Дринкина ги видяла: горският бил същият. . . А еля го изяде вълкът?» После запрегльщаха всички по плетищата и цялото село спря на едно: дядо Хаджиева работа е! Нощеска тряскоало у него и баба Хаджийка пищяла.

— Божичко, всичкото зло в селото ни е от тоя никаквик! — заприпах се жените.

А след ден-два не страя и Чанко: отвори уста по дядо Хаджия и разправя, разправя — всичко как е било и що. . . Малко остана, селяните щяха да затрият тогава

дядо Хаджия! Думаха да му сторят анатема приживе. Дори нарочиха място за грамада: кръстопътят от Дунево за Кованче и оня от Касапци за Аладжово. И щяха да го направят, току писарят ги сплаши: «Сега има, каже, закон; ще се чуе вътре, та беля на всинца ви. А и тъкмо тогава се вдигна потеря по разбойници, та разправяха, горският стражар наистина бил с тях. . . Лъжа било, гдето думаха, че е умрял. . . Виж ти ум, виж ти приказки! Току що ли се чудим? Светът се изопачи сега дотам, че не вярват, що се рекло, и на майчиното си мляко!»

Колкото за Чанка, личеше, че не са му за слушане такива празни и никакви думи. Знаеше той, клетият, отгде и как го сполетя злото! Погледне си зачернената щерка, па притъмнее му на очи и му иде да налегне дядо Хаджия, че да не гледа къде ще удрия! Говори на кмета, на бирника, на учителя да пишат вътре, както е вече по закон, та ако го не вкарат, то баре да го сторят сюрдюн¹ накъдето и да било. . . само да не е в Дунево, да го не виждат очите му!

— Нечестивец е — дума му кметът, — не ми трябва бела.

— Гледай си работата, бае Чанко — теши го бирникът, — аз ще изчеря той никаквик!

А учителят, другият, младото — и не продумва. То изгледва от глава до пети бае Чанка и цъка — чуди му се.

Дядо Хаджия се поомърлуши отначало. Но после си заживя пак по своему. И не се мина много, той стори друга залис, и каква още! Опазил ви бог, право!

* * *

От Джоновци не беше се запомнил друг като Моня х. Досюз. Момче за чудо и помен. Баща му, 45—50-годишен, за работа още човек, беше оставил всичко нему, на Моня. Питаш нещо, а той ще ти рече: момчето знае!

¹ Заточение, изгонване (тур.).

И дюгенът, и мелницата с кория, и нивите (па баба Тодора дума — и кюпа с жълти и бели), всичко, всичко беше под Монева наред. Чудеха му се и от другите села. «Божка подадиня — думаха за Моня, — глава и толкоз! Да му се падне, и царщина би управлял!» И право е, такъв си беше Моню. Пък и кротък, хрисим, че и за сиромашта милее, с една дума, отгдето и да го подириш! Само едно си му беше нѐ. . . Но то и не е кусур, не е! Отрасло момчето високо, та чернооко, гърдесто — кипро догоре. Ела да не гори момите! Право думаше дядо Пандо, кусурът си му беше най-вече в очите: заглеждат тъй, че момите климват глава и въздъхват. . . Е иди после, че не лудувай по седенки и попрелки, по извори и из градини, та че и край плетищата — нощем. . .

Отначало Моню си беше намерил другарка милава, харна, та и от род. Биха си вярно живели те и на челяд би се радвали. Но не даде му х. Досю да се ожени тогаз, Млад бил, н'ам що си бил. Много се кай той, х. Досю, после, току миналото си е минало. Ще река, лека-полека, от невидяло, се разхаймани Моню: мени момите през неделя-две. И заговориха по него разнo: с тази — таквоз, с онази — онаквоз. Майка му, клетата, тюфка, черви се. Тя беше дала дума Нани питропу да вземе щерка му за снаха. И затова току се заяждаше с мъжа си.

А тоя се смееше. Плетове бил събарял Моню по Керина Димка! Че какво дири тая нощем на плета? Я пък Моню ли е завлякъл Дойнова Куда под двата бряста? Зер пѐдят го от дома си, та... Искала — ходила!

— Не се коси, жено — викаше х. Досю на стопанката си. — Ще лудува момчето ни като юнак, па ще оседне. И ще дигнем тогава сватба за помен!

Но Моню ужка ще оседне, пък наниза години и все по таквоз — изрежда къщата. . . Гледа го х. Досю — не му са очи на добро! Па пригоди веднаж уста:

— Сине — кай, — слушам те с Яна — Станко Кехайова.

— Уф, та за Яна! — прихна Моню.

— Ама защо бре, сине? Яна, Дина — била там коя ще: свърти се, време ти е вече!

— Татко, чуй ме ти мен: беше то! Не ми е на сърце ни една! Мина ми. . .

Клетият баща остана като попарен. И затюхкаха се със старата. Грижа де, и още каква!

А дните текат, едни моми се главяват, други се уговарят с този-онзи, трети — още дирят. И вече всички имат Моня като побратим или само като смехорник! Полъже ли се по него някоя, смеят ѝ се всички. А и той, проклетникът, пригоди време, че ѝ се подбие тъй, гдето горката по дни не излиза пред хора.

Най-после на Моня като че ли докривя: не ходи твърде, не глумува и веждите му — все сключени. Гледа го х. Досю, па сѐн го не хваща. И му каза най-после:

— Е, синко, не припирай се толкоз в работа, походвай си. . . Излез низ селата, навиди род и познайници. . . повесели се!

Това прилегна на Моня: почна той да шава по селата. А не мина много, и гледа го х. Досю: друг е станал! Весел е, фюфюка. Че и все по-често кръчмата е пълна с хора, а Моню се прозява или даже очите му са подпухнали и дреме, като да не е спал цяла неделя. Разпитва х. Досю из съседите: ходи ли Моню по попрелки? Казват му — не. Най-после накани се една вечер бедният баща и посред нощ слезе от задните вратца в дюгеня, дето си спеше Моню. Гледа: сина го няма и леглото му непокътнато! Надникна за коня — и него няма! Чуди се горкият баща да се плаши ли, или да се радва? Дошел си Моню заранта рано, отворил дюгеня, измил чашите и пие си кафе, като че ли току-що е станал от легло. Усуква се х. Досю, кашля, че току му пришепна:

— Добре дойде, сине, нямаше те нощеска.

Наведе Моню глава — изчерви се, но после рече троснато:

— Аз, тате, ще се главя за щерката на бакалина Николи от Кованче!

Две и две — четири!

— Днес отивам в града да пазарувам за главежа — отсече Моню.

А старият преглътна.

— Бъди сине. . . като речеш. . . прибери се, па — смънка той и отиде при старата.

Затюхка се бедната майка:

— Чева са малко момите тука. На, Нанюва Милка, че нека е Тошюва Стана, или пък Псалтова Неда. . . Не са имотни, ама каква е къщовница! И писмо знае, и. . .

— Ех, жено, онова, знаеш, не пита село и сой — отвърща х. Досю, па уж се радва, но и нему си е криво,

— А бре, синко — залавя Моня майка му, — ами че така ли правят хората? Да дадеш дума, без да ни питаш. . . хем на друго село, на незнайна щерка!

— Е де, мале, то не е дума — сърце е. . . вземах, че дадох! — хили се под мустак Моню.

— Та то е се едно бре, сине! Дума се, завързано. . .

— Не е то, мале, завързано, токо нека го завържем! Нека го завържем, мале, с девет възела, та до гроб — хили се пак Моню, а очите му искри пущат.

— Да го завържем. . . И харно бре, сине, токо като я не знаем що е и какво? Изгледва ли я ти? Я дважд си я виждал, я триж!

— Е та що? Мома, като мома: по сърце ми е и туй то!

— Не е туй, Моню, мил сине! Мома е, токо знаеш ли я? Може да се е имала и с друг. . . Пък що се рекло, младо е: де да си чул как може тя да се е имала? На глава ти е, сине: мисли и премисли, че после върши. Знай, имотни сме, та не връщат ни. А де да я знаеш що ѝ е било и що ѝ е на сърцето? Изгледай си я хубаво, чедо, думам ти. Виж я как е и що: санким оставя ли се лесно на мъж. . . Ако се оставя, да се не лъжеш, сине! Смисли и за послешни дни! Осрамваме се така, дето да се чудим и маем де да се денем!

Моню изфюфюка и махна ръка. Току не мина се и час, а заядоха го майчините му думи. Близо до ума беше това, що говори старата! А той досега не беше го смислял!

И смрачи се навън, а дважд по се смрачи у Моня в душата. Спомни си той какво бе вършил с чужди, па закъса му се сърцето по Неранза. Иде му да литне при

нея, че да падне на колене и да я моли с плач. Какво да я моли? Сърцето ѝ ли да види? Пустя луд — лудетин!

И на заранта Моню яхна коня, па отзе в града. Накупи наниз, гривни, ушници, пръстен и привечер стигна в Кованче. Тегли право у лелини си. Гостуваха го, яде надве-натри и фу — низ махалата. Лелини му се спогледаха. Има нещо! Истина ще е, гдето думат из селото, че тича по Неранза!

Моню се присламча от плет до плет и се сви под голямата круша у Неранзината градинка. А тя откога го чака! Снощи го няма и примира клетата. Срещнаха си се с притаен дъх.

Какво говориха? Що бе? Питайте месечинката, звездичките, нощния ветрец; питайте смълчаните вейки на шипката, прасковата — ако ви кажат на, ще и да знаете!

Прескочи плета Моню назад, закрачи към лелини си, а отпуснал глава на гърди, прехапал устни — до кръв! Спря се на едно място, вдигна чело:

«Не е права мама! — отсече. — Оставя ми се тя, защо си ме обича. Така си е. . . Миличката, сърце от гърди да откъсне, па мен да го даде. Не слушам никого! — реши Моню. — Тази вечер трябва да свърша, стига вече ядове! Ще пратя леля с даровете: ща!»

Прибра си се, а леля му клима до къта — чака го.

— Моню бре — пригоди уста тя свенливо, — думат низ село.

— Какво думат?

— Е, думат те, на — с Неранза Николова.

— И да думат, лелко! Не ми е за криене!

— Божке, пък аз не вярвах!

— Защо? Чудо ли е?

— Не бре, Моню, токо как да ти кажа: из село се гаврят. . .

— Какво? С коя?

— С нея, с Неранза те. . .

— Гаврят ли се! Защо?

— Говорят я със старшия, оня — пияницата: тя лудееше по него. . .

Моня като да поляха с вряла вода! Опули очи горкият — пита, пита и все не разбира!

След време, призори, Моню се луташе, яхнал коня си по поляните към Дунево. Луташе се, а и в главата му се лутаха ядове и грижи, една от друга по-черни, по-зли. Спря на Керванското подоле да пои коня, а се захласна — цял час! Що му е, клетникът, сам си знае. Потегли, а преви му се сърцето — тъй се и сдърви! Колко време седя такъв, и сам не знаеше. А по едно време вдигна глава, извъртя очи: «Ако би, днес ще е! — отсече с глас: — Която вече срещна!» — и смущка коня.

... Урисна среща за горкичка Неда Псалтова! Нарамила тя кобилица дрехи, отива на реката да пере. Зярна я Моню и превърна му се сърцето — не допадна му тя. «Но казаното — казано» — си рече той и рипна от коня.

— Добро утро, Недке!

— Дал добро, батко Моню! Откъде тъй рано?

— Отде, по що — не питай! На ти захар, Недке!

— Ха, дай! Да не си се годил бре?

— Не... ама ща... хем сега!

— За коя бре? Кажи де?

— Която ме рачи, Недке!

— Знам ли аз коя те рачи.

— Налучкай... Ти, да речем, рачиш ли ме?

— Какъв си!

— Кажи, кажи!

— Я ме остави... че бързам!

— Слушай, Недке, рачиш ли да се вземем? — попита я Моню и сложи ръка на рамото ѝ.

Изгледа го Неда, стрелнаха я Монювите черни очи, пламна ѝ лицето и наведе тя глава.

— Така, Недке, сега ще пратя да те искам! Мисли, мисли, па или върни, или пък ми дай сърце, чисто сърце! — каза ѝ Моню, па стисна ѝ раменцето и отмина

* * *

Посрещна се работата: за четири дни главежа би, вдигна се и сватба.

Но Моню ходи навъсен и мълчи. Невидяло му се чудото: сватба ще правят, а пък...

— Какво ти е, сине? — мъчи се да го раздума татко му.

— Туй наготовихте ли, онуй натъкмихте ли? — отбива думата Моню.

— Ама тебе ти е нещо криво, синко!

— Моля ти се, тате, не бери грижа: добре си ми е.

Цъка х. Досю, а сватбата се почна — вдигна се нечувано и невиджано веселие.

* * *

Моню се женел! Леля му заснова из махалата, па завчас цяло Кованче това и говореше. Клета Неранза, тъй се и стопи: за ден-два падна на легло. И в съботата бае Николи се озова пред дудова Хаджиев вратник в Дунево. Поканиха го, питат го, а той едвам разправя — замаял се е човекът.

— Молим ти се, каже, дядо Хаджия, спаси ми чедото, па вземи ми, ако щеш, и душата! От севда е, милата ми щерка! Бог да го порази, който я стори.

— А бе че той за бела ергенува! — подзе дядо Хаджия. — Малко ли моми осрами!

— Да му върне бог, дядо Хаджия! Гол и бос да го видя аз него!

— И ще го видиш, Николи. До кокал е и мен от резилиците му... Па ще му сторя... ще го науча!

— Ха! — гъкна Николи и с изблещени очи изгледа дядо Хаджия.

— Ще го сторя, бога ми! — сниши глас тоя: — Огръки ми е, токо донес ми коса от щерка си.

Николи се наведе и едвам чуто пришепна:

— Донесох аз... отбирам от тия работи... на — рече, извади кърпичка с коси и я сложи.

— Е, ще го науча. И щерка ти ще издигна, Николи, и него ще осрамя, и...

— Молим ти се, дядо Хаджия, па вземи ми, колкото щеш!

— Аз, каже, не мога да ти взема, а ти ми дай, колкото ти сърцето откъсне.

Извади си Николи кесията, бръкна и му подаде едно чейрече. Дядо Хаджия си отдръпна ръката, че го погледна изпод вежди.

Бае Николи се изчерви, бръкна в кесията, па извади цяла турска.

— Не сърди ми се, дядо Хаджия! Усилни времена: . . . заскъпнях парите — дума.

— То е тъй, брайно, токо и не са много! — взима лирата дядо Хаджия. — Знай, ще хванат място.

* * *

Кой пита младоженците какво им е? Те са пребулени — и веселят се хората! Само х. Досю загледва плахо младите.

А смрачи се, гостите се разотидоха, сватове се вредиха пак на трапеза, най-после разбулиха и младоженката. Вгледа се кой се вгледа, но най-вече х. Досю: видя той Моня блед, като примрял, и му се стори, че смъртта е влязла в къщи.

— Какво ти е, сине? — наближи той Моня. — Не бива ли да си поразхладиш лицето с водица?

— Бива, тате.

Изведоха го на пруста.

— Тате, не мога. . . отвърна ми се сърцето! Изгорих горкото момиче! Ох, зачерних го!

— Какво?! Как! Боже, осрамахме се! — плесна ръце клетият баща.

— Мале, отърви ме, почерних се, мале! — зариди Моню и се отпусна безсилен на майчините си гърди.

— Сториха го!! Миличкият ми син! Завързаха го, боже! — писна, та се припя клетата майка.

Струпах се род и сватове, туриха на легло Моня. . . Слисани са всички, не знаят що да правят. А булката — ех, и не питайте!

А по селото се понесе: магия е! Завързали момчето!

Баба Хаджийка типа, типа, влезе в къщи и плесна ръце:

— Няма, дядо, сладка ракия!

— А! — зина дядо Хаджия.

— Няма, ти казвам, и толкоз. Полошевяло му е на момчето.

— Ама косата турихте ли?

— Ей я косата бе! Нали ти думам, баба Дана не рачи: обоя се.

— Е, тогаз божа работа е, бабо!

— Божа ли, дяволска ли, токо нас ще набедят: тъй да знаеш!

— Ха, когато не съм сторил нищо!

— А че и по Йовка не беше сторил нищо, ама. . .

— Тогаз беше друго. . . друго беше!

— Какво ти друго бе?! На Комня ѝ се пригодил горският, та му пристана, а теб набедиха. Не си живяха, горският забягна, разбойник — пак тебе набедиха. Никаквата, разчу се с Йовка, та она разбойник дойде и ги изкла — набедиха пак тебе!

— Я мълчи. И тогиз да не беше Чанко.

— Ами сега Николи? Ако шерка му умре. . .

Настръхнаха старците: дочуха се псувни от навалица. Наближиха: наблягат дядовите Хаджиеви врати. Нощ тъмна като рог, а из тъмнината се носят още по-черни думи и заканвания. Едни обаждат как се присламчил тъдява снощи кованчевецът Николи и как влязъл при нечестивеца. Други твърдят непоколебимо, че цяла нощ се е святкало над комина у дядови Хаджиеви. А трети напират на баба Хаджийкиното сноване из Монювата сватба. И шум, глъч, викове!

— Отвори, нечестивец ти проклети! Селото иска сметка от тебе! — чу се гласът на Стратил Кандиларя.

Но вътре е глухо — глас не се чуе.

— Отвори, антихрист ти рогати! Ще те изгорим ведно с къщата: в пъкъла да идеш и да пукнеш! — подема глас и младият псалт. А околоръст се сипят псувни — цяла олелия.

И скърца плетът.

Но се затекоха стъпки от ботуши: жандари, бирникът, учителят, писарят, кметът. . . Стъписа се навалицата — вдигна се шемета, разпави: говорят всички. Влязоха първи учителят и бирникът.

И видяха те два разтреперани кукери, свити в къта.

— Е, дядо Хаджия — сопна му се учителят, — селото иска от тебе сметка. Какво е дирил снощи тук Николи, бакалинът от Кованче?

— А бре, сине. . .

— Лъжа само да няма!

— Е нà, щерка му е болна от лошо, та дири човекът лек.

— А за Моня? Казвай, какво кроихте за него?

Дядо Хаджия погледна плахо, па присламчи се при неканените гости и зашепна:

— Не сторих! Ей ми бога, право ви казвам. Нà я косата, от щерка му. . . Рече ми, ама аз и не сторих!

— Фю! — изплю се учителят. — А казвай колко му взема?

— Аз и не ще скрия: нà ви ги. . . за вас си — подаде им дядо Хаджия турската лира.

Бирникът смигна на учителя, но тоя — вироглав такъв, — като се запени, че като отвори ония уста — ушите да си запушиш!

— Шарлатанин! — свърши той и дръпна бирника: — Върви да си ходим! — А вñн учителят се запени още по-зъл:

— Чуйте, иска да ни подкупи! Безобразник, ви думам, хем догоре: чини си да го разкъсате.

— Слушай — посъветва бирникът кмета, — я да го арестуваме, че да му не сторят нещо! Хем той ще се поуплаши, хем пък и навалицата ще се разотиде. . .

— Нека го арестуват! — додадоха и други.

Караулът се втурна и след малко затътриха дяда Хаджия към селския хамбар. Навалицата на изпроводяк изръмжа. . .

А не измина караулът и пет крачки, ей че викна един от тях:

— Чакайте бе, умира човекът!

— Умира ли?!

Втурнаха се всички.

— И нека пукне, антихристът проклет! — подеха гласове.

Учителят се провря, взима на ръце примрелия дядо Хаджия, та го отнесе пак назад. Последваха го бирникът и други. Поливаха болния, оцет му туряха под носа — не помага!

А баба Хаджийка къса се да плаче и плахо се тюфка:

— Умря ми човекът! Убихте го!

Учителят я сгълча, после съблече дядо Хаджия по риза, поиска вълнен парцал и разтри го по гърдите. Юнак момче! Ни се плаши, ни сърце губи! Дълга работа беше то. И свести го най-подир! Задиша дядо Хаджия, полуотвори очи и изведнаж си задърпа ризата: затърси нещо и се ужаси.

— Антерията ми! — викна.

— Тук е, тя е тука, прибрах я аз, да се не цапа! — пришепна баба Хаджийка, наведена над него.

— Антерията! — повтори още по-припряно болният и изцъкли очи.

— Тука е, джанъм. . . ей я! — притече се бабата с някаква антерия.

— Не-е-е! — пропя се дядо Хаджия и насмал да заплаче.

Слисаха се всички!

— Легни си, дядо, да ти премине! — съветват го.

А баба Хаджийка седна настрани, сви ръце под гуша — стои като кукувица и гледа плахо, лудешки.

Старецът отвори пак очи и помачка антерията в ръцете си.

— Парите ми. . . Обра ме. . . Хайдук! — зафучи той антерията върху учителя. . .

А тоя, слисан, взема антерията, загледа болния, но не можеше да разбере! Но после се сети: вдигна антерията с две ръце, разгледа я. . . Тя беше чиста, съвсем неносена! А каква беше мръсна оная, която учителят съблече от дядо Хаджия!

— Вещицата недна, иска да го обере приживе! — изръмжа досетливото младо, па извлече баба Хаджийка на пруста: — Казвай!

Завтекоха се и се начугулиха всички над бабата.

— В армеевата каца! — призна най-после тя.

Измъкнаха от кацата същата антерия, а тя мокра, тежи — чудо! Помъчиха се да я свият — не се свива: опират се в нея сшити една до друга валчести топки. . . Учителевото лице светна, отърча той при болния и му втична в ръцете мократа антерия.

— Намерихме я, дядо Хаджия. . . антерията ти. . . парите ти! Душичката ти намерихме, оживей, дявол да те вземе!

Клетият старец заби нокти в антерията и — замря с отворени очи.

Бирникът измъкна нож и разпра антерията. . . Дръннаха лири и петолевки!

Едни зинаха, други се прекосиха от смях.

— Ах, шарлатанин! Скубач! Все сиромашки пот е това! — запени се учителят. — Вървете, хора, да си ходим! Нека пукне, търтеят недни!

— Не, той им чу гласа и не умира вече! — разсмя се кметът.

— Хайде, всеки да си върви! — заповяда бирникът. — Кмете, тури на вратата караул. . . да го не оберт!

* * *

Наистина, «гласът им» съживи дядо Хаджия. А след ден-два затекоха се жени и деца към дядови Хаджиеви. Вратите зееха разтворени, къщата беше оголена — забягнали!

— Аз знаях! — разправяше Алмалийката. — Баба Хаджийка ми думаше, че вече не можели живя тук, защото чуло се, че имат пари, та можело да ги оберт. И ей, забягнали!

След време се узна, дядо Хаджия живеел кротко с бабата си далеко — по Едирненско.

А несретник Моню, щом се вдигна, взема си булката и забягна в далечно село Русен. Казват, накупил си там имоти, отворил си хан и вярно се имал с булката си. Но от срам ли, или от що, нехарели и двамката? Пък

баща му и майка му, клетите, за година време грохнаха: да не ги познаеш!

А до ден-дневен в Дунево, посред селото, стърчи струпана с камъняк и обрасла в бурени развалина — дядовият Хаджиев юртлук. Майките не пущат децата си край нея; ергените, когато се лутат вечер по попрелки, избикалят я отдалеч; а бабите, когато се връщат на задушница от гробищата, хвърлят по камък и викат «анатема».

ДАНИЛ

Тъга и чернило вее сега от това тихо дворче със спретната градинка, свито сякаш гнездо под моя прозорец; като застаряла и грохнала изглежда малката селска къщица. Човешкият живот! Каква непрестанна върволица е той, върволица от любов и вяра, надежди и измама, радости и сълзи, сълзи. . .

Завя прохладният вечерен ветрец, па стиснах аз, като всякога, бастона си под мишца и по каменистите улици на горското селце се понесе пак шум от стъпки на обути нозе. Слънцето беше вече на ръбец и гората, достигнала най-дългата си сянка — до самото село, — стихваше тайнствено и чинеше се, като че из тъмните ѝ недра се издига пролетната нощ. Наближих и лъхна ме влага от студенината на стихналите вековни дървета, взрени в мен — лудо-младо. Подсвирнах на намръщения им изглед, па шавнах в гъстака и зачестих по стръмната горска пътека. А нощта несетно се озова, смрачи се и се носеше — като че тъкмо под клонете — последният равен отглас от проточни блей на стадата. Напокон прехвърлих бърдото и се озовах у Дончовия егрек. Донча заварих между овците — сколасал вече да ги издои и сега се любуваше на мъката си. Издебнах самин ведрото и си куснах яката от гойния и още топъл преснак. . . Хубаво е, бога ми! А Дончо се смее.

- По-малко, каже, пий — път има да вървиш!
- А-хъ, ти скъпиш млякото.
- Е, скъпя го — чева просиш?
- Нима пък ще ти го плащам? — пошегувах се.

— И да го не платиш. . . ще ми сториш едно прошение за Петка по разправията ни за ланшното ми пастирство и — нъ, че сме се посрещнали.

Горчиво ми излезе и веселият дух, и шегата. Пък и познавах Дончовата сметливост, не може той другояче — Дончо е 24—25-годишен, висок — навярно повече, отколкото може да си помислите, — дълговрат, с малко, сухичко с рача червенина лице и с гъста руса или по-право възжълта коса. Заварил е от баща малко овчици, които още по-намалели, докато си преслужи той във войската, но ето от три години се беше поспретнал, край своето стадце пасеше още едно-две, та се посъвзе, че му бе лани и сватбата — взема си Тафрова Нанка. Тя е сиромашкиня, отраснала е при мащеха майка, ала пак си е къщовница — толкоз вече бива! По хубост Нанка е мургавичка и леко сипаничева, но всичко прекупуват очичките ѝ — черни, еленови! Обаче и недейте смисля да им се порадват — младата невеста дип ги скъпи, не си ги издига от земя. . . Чувах, че отпървом тя не рачела Донча, току не понравил ѝ се и друг ерген, та настанали родове, придумали я. А склонила тя най-вече, за да се отърве по-скоро от мащехата си майка. Колкото засега, те си живеят харно — аз вече ги гледам, под моя прозорец е и къщата им, и дворът им, и мъката, що се рекло, и сладкото, и горчивото. Дончо си кара все като преди — по овците, пък лете, кога отведат стадото далечко, той едвам се завръща от събота на събота. А Нанка тъче, преде, свърта, току я гледам, цял ден тича, запретила белите си пълни ръце.

Та — успокоих аз Донча и за двете грижи — прощението и цената на млякото — и го подканих да ме придружи до село.

— Хайде, не чини тъй да кукуваш самин — вечерашни сте още! — подметнах му. — Намладувайте се. . .

— Ще ме изкараш ти от глава. . . Пък аз ѝ казах, че тук ще спа — съгласи се Дончо и тръгнахме.

Беше вече нощ и звездите блещукаха на небето все тъй поамливо, като съвсем нова гледка, вечно нова. Дончо си крачеше мярно, с кривака на рамо, попрегърбеничък, и не се оглеждаше. Само на едно място спря

той, поозърна се, шавна в шумата и след малко ме достигна с едната ръка под пояс, който стоеше подут и натегнал — напълнил го беше Дончо с гъби.

— Днеска ги видях, каже, а не сколасах и да ги обера. Добре, че се сетих, лютници са, ще си засолим с децата. . . с жената де.

— А, не бъркай така, че ги нямаш още! — зашегувах се аз пак. — Хем наистина, Дончо, ей година ти минава, а ти все нищо. . . не ти е чуен гласът.

— Остави се, не бъди! Зимъс в големия сняг захраних овцете в село, пък жената помагаше, еднаж-дваж носи и чувала с храна. . . Кой да премисли? А тя била вече. . . и пометна. Остави харчът по баби, ами и досега още ми се дърли за туй. . . Все ми се дърли!

— Е, ново пък!

— Ново, току. . . то вече е божя работа!

— Край село из горска пътека прекоси, видяхме, стражар и след малко се изгуби между къщата. Колкото можех да различа, намяза ми на смехорника Данил, един от близките погранични стражари.

— Царщината ги издържа за работа, а те по цели нощи шурят из селото! — сбъбри надутото Дончо.

— Де, не думай така — чужденци са те, хляб може да му е дотрябвало на човека или друго — отвърнах.

— А-ха, дотрябало му. . . хорските челяди да смразява! По цели нощи ходят на попрелки, като у дома си.

— Е, ама тоя е Данил — минало му нему вредбата за поредник! — почудих се.

— Ами, зере не той изкарва и другите от глава! Хе, какъв е никаквик — очите му на четири гледат.

Аз се позамислих. Възстар беше Данил, къс, тунтурест, с обло подутото лице, големи очи и бърнести устни, по които всякога играеше нещо като подигравателна усмивка. Край смехориите му караше ме да го обичам и нещо друго, което аз бях дочул от другарите му — нещо тъмно, някаква горчива орисия. Бил той музикант там някъде край Дунавско, имал жена и дете. А все забягнал безвестно в тия тук странджански глушини.

Защо? Подмятаха едни за жена му. . . Може, а може и от друго. Сега той живееше, както се може по без сметка: колкото изчукваше, толкоз и пилееше, а със смехориите си всякога свърташе дружина за веселба. Само изрядко се изгубваше той за по няколко дни и когато се озовеше пак в селцето, пазвата му биваше всякога подута, пълна с нещо. Набираха се пред кръчмата деца, че и възрастни, а още се не взрели, и засъсква изпод стражарската куртка — змия. . . или надзърнеха вълнести главички — вълчета. . .

Та — почудих се аз на Дончовите думи.

— Не го вярвам аз туй — казах. — Пък и не виреят по нас такива, нашенки си не поплюват — кобилицата е всякога подръка.

— То виж тъй, това им е церът! — отвърна Дончо, допаднаха му моите думи. — Мен си ме досърбят ръцете, ама да видим — додума той весело и когато дойдохме до къщицата му, покани ме да си кусна от гъбите.

Невястата заварихме саминка, скъташе огъня, с хурка на пояс. Тя се някак сепна, като влязохме.

— Ами че аз не съм турила и вариво на огъня — заговори тя угрижено, без усмивка. — Ти ми каза, че няма да си дойдеш — добави и мен погледна изпод вежди, пламна ѝ пълното лице, че наведе пак очи, а раменете ѝ широчки, обли се издигнаха, кокетно бих рекъл аз на светски език.

— Ние си имаме гозба — ухили се Дончо, изсипа гъбите от пояс и седнахме. След малко пред нас на бял месал стоеха сиренце, праз, студена пита и опечени гъби. Гостувахме се и станах да си ходя.

— Благодаря ти, Дончо, сладко ме нагости! — сбогувах се, когато. . .

Нещо ми се счу отвън, но какво беше — не се догадих. Булката я нямаше при нас. Дончо се вслуша, сопнато скочи и излезе на пръсти. След малко се чу затаен писък и долетя шум от удари, пшкания. . . Невястата тичешком влезе, пребеляла като стена, трепери — лист. Честеше шумът от удари навън, ожесточаваше се някакво боричкане. Отърчах. До вратника в непрогледната

мрачина двамина се бяха счепкали — на смърт! Прониза ме мигом догадка и смразих се, слисан, без мисъл в главата. Дончо като че надви и мярно редеше удар след удар над поваления. . . негли Данил? На улицата, до самия вратник, изневидяло се набраха хора, чернееха се в мрака, изглеждаха като настръхнали, но никой не мръдваше, никой не продумваше дума. Поваленият охкаше задавено, после завика, а напokon застана глухо, безсилно. . . Дончо все по се ожесточаваше, а събраните, настръхнали, гледаха и никой не приближаваше. Най-после се чуваха само ударите, които ставаха все по-тежки и по-бавни, докато спряха. Дончо се изправи, долови безчувствения труп за нозете, повлече го и го захвърли на улицата с грозна дума. Мигом улицата запустя, като да нямаше никой, като да не видя никой какво стана. Дончо влезе в двора, упъти се с бързи стъпки към къщицата, но спря пред пруста. Тук той дигна ръка на чело и застана вцепенен.

Аз треперех и поех да го последя. . . но с какво право? Извих се и си отидох. Грозно ми беше. Настръхнал, аз се обвесих на прозореца. Как стана всичко туй, какво ще прави сега Дончо? . . . Тихо бе заспала китната градинка под мене, тихо беше и в долепената до нея къщица. Взрях се: пред пруста се чернееше още Дончовата сянка. Най-после той пристъпи, влезе вътре и чу се отпървом глух и после припрян говор. И долетя пак грозният и тъп шум на удари. От бавни, тежки те зачестиха и след малко се блъсна силно къщната врата и пред пруста се повали жена. . . Аз чувах как тя издълбоко хленчеше, като безсилна да плаче. После стана, полюля се и влезе в градинката. След малко, видях, тя се повали пред прасковата, па долетя въздишка със слаб стон и замря. . . Дълго мина тъй, нищо около-върст не мръдваше, вредом тъжна тъмнина и мъртвило. А чуха се пак стъпки: Дончо е, нея дири, приближи я. Стпуснал ръце, наведе се той над нея и сочеше настръхнал, грозен.

— И това пред гост, пред хора! — дочух аз стръвния му шепет.

— Мъжо, ей ми сърцето. . .

— Стъ! . . . Сърце, ха?!
— В тъмнината. . . чева знам какъв е. . .
— А ти викни, викни!
— Онемях от страх. . . ох!
— Онем. . . до гроб да онемееш! Аз видях, видях. . . чу?

— От злина, мъжо. . . сторило ти се е, Дончо!
— Мълчи! На въглен да те видя аз! — ритна я Дончо.

И стихна пак. Тръпки ме побиха.

— Ти ма, ти го държеше, ти-и! — наведе се пак Дончо. — Ще те разкъсам!

— Боже. . . излязох за дърва. . . той ме причаквал. . .

— А, а! Дърва при вратника! Туй ти е — скръцна Дончо зъби и дочух аз, звънна нож. . .

— Казвай, ако ти е младост мила! Той ти подсвирна и аз чух. . . за да излезеш. . . Чух, чух! Казвай!

Разтреперан, надвесих се аз от прозореца си, готов с отчаян вик да спра престъплението. И дочух, тя отвърна: потвърди. . .

И нищо не стана. Дончо се изправи, въздъхна, като да му беше отлекнало, и звънна ножът, тури го в ножницата. . .

— На, че аз знам — заговори той с глас. — Аз се досещах още от лани, от жетва. . . досещах се. . . Ех, глава, глава!

Смълчаха се пак, дори и плач се не чуеше.

— Нано, туй ще кажа — зашепна Дончо. — И казвам го за последно: от къщи навън не ще излизаш и ако някога ме улучиш на час, ще те претупам! Това ще ти е! Ти ме очерни пред хората, знай, от мен ще е и твоето чернило!

След малко аз се сепнах. Нанка изеднаж заплака силно, почти с глас, а гледах, Дончо беше настрани.

— Няма да плачеш! Ще онемееш! Ха сега вътре, върви! — срита я Дончо.

— Не ща, няма да ида! — припря се Нанка.

— Вътре!

— Не ща ти къщата. . . нищо ти не ща! Откак ме зачерни, откак ми умори пръвното чедо, не ми си. . . не ща те!

— А-а! Не щеш ме?! А-а. . .

Понесе се остър писък — Дончо я повлече за косите. . . Аз неволно викнах. Той слисано застана, сопна се, ритна я настрани, влезе си в къщи и след малко чух, зарези той вратата, заключи я с кофар и с торбичка на рамо пое пътя за егрека. . .

Нанка лежеше навън, до плета. Още малко време се слушаше безсилният ѝ хленч, но замря и той. Сред мрака едвам се мерзелееха белите ѝ ръкави.

Съмна се, а Нанка се свиля в пруста пред заключените къщни врати, стиснала в ръце клетата си глава — не мърда. А вървят мъже, жени по пътя, изглеждат изкриво Дончова двор и не спира никой. . . Само деца надзърнуват от плета, учуденички, с показалчетата си в уста, подпитват се. . . Отидох в кръчмата, приказват за небилици, а никой не обелва зъб за случката — като да не е ставало нищо. Но на всички лица се чете нещо — не грижа, а нещо като заканване. . . По едно време чух един старец промърмори:

— Не е то сал до жената. . . Помнете ми думите: който си не поплюва на ръцете, той и ще остане да се смее!

* * *

Не ходя вече на Дончова егрек, а и не се захласвам като преди до прозореца си над занемарената вече градинка. И в тихите нощни часове най-малкият шум из тоя двор ме жегва, сепва. Но рядко се чуе шум оттам: Дончо се завръща през недели, а Нанка тъй се и не показва. Едвам дважд оттогава съм я виждал. Каква промяна! Хлътнали хубавите очи, изсъхнало и прежълтено облото личице, а киприте рамене обвиснали и пъсна вехта пребрадка покрива черната коса.

Осрамено име, почернена младост! И ще линее тя из ден в ден, мълком с безутешни сълзи. А напokon ще

пресъхнат и те, глава ще клюмне — ще се преживее един живот!

Беше дъжделив есенен ден. Пред кръчмата спряха петмина пешаци — разформирани стражари. Жалки изглеждаха те с шарените си набързо стъкмени дрехи. Между тях беше и Данил. От оная паметна нощ едвам сега се озоваваше той в селото. Него заедно с другите бяха уволнили и отиваше той в града, откъдето пак ще се запилее в някоя глушина, а може би в някой шумен град — едничките места, в които би се свъртял. Заседнаха те в кръчмата, запиха се и селяните се разпиляха с кисели лица по домовете си. А на мръкване се понесе дрезгав пиански глас изпод село.

— Даниле-е-е!

Данил се не обади.

След малко из прозореца ми долетя хрипъл шепет. Надзърнах. В дрезгавината се тъмнееше някой пред вратите у Дончови.

— Отворете ми пък! — заблъска той вратата.

Аз изтръпнах. Види се, Дончо го нямаше в къщи, защото никой не се обади.

— Няма да отвориш, а? Ех, пък. . .

След малко, люлейки се, излезе на пътя Данил, тук постоя и изеднаж се заля в грозен смях. . .

Още няколко минути се слушаха стъпките на тежък бяг и пианско мърморене, които бавно се отдалечаваха навън от село.

У Дончови беше мъртва тишина.

КУДА

Снощи стрина Куда без думи, без сръдня прибрала, що прибрала и хайде при сина си, в своята си къща. . . напуснала си човека — чича Дима. . . Срам, и то какъв! Лятоска беше, на сам Илинден, събраха се род и сватове, намериха ги за прилика, кое ги допитаха, кое придумаха, че повикаха попа. Мислят, старините ще си отлекчат, чедата си ще настанят, пък то. . . Не, не може да се проумее по какъв ум е тръгнала стрина Куда! По-лани овдовя с два сирака — син и дъщеря; преди месец син и Бойчо го избраха за във войската, думат, конник го земали и на лято ще върви, ще иде за три години. Защо тя напуска Дима? Какво ще прави сама без свъртник?

Цъкат селяните. И дигна се заместникът, дядо поп, родове, че хайде у Дима. А той, горко му, свил се до къта, отпуснал глава и тъжно гледа хилавите си три деца, най-малките. Две големи, син и дъщеря, той задоми, отдели. Сепна се Димо, посрещна гостите, целуна ръка на дяда попа и мълчи, не издига очи. Питат го как и от що е неслогата, пък той не знае. .

— Не знам, братя — казва. — Откак избраха син и Бойча за войник, ето месец, а тя все хленче! Върнах се снощи от нива, думам и да сложи да се нагостим, пък гледам я — заля се в сълзи. Не плачи! — смърхих я. . . Ей ми бога, не мислех да и се карам! Била ми е къщница най-свъртна; и мен, и децата ми — имала ни е, дето се рекло, като на ръце. Право, нека ми е грях на душата, ако кажа противна дума по нея! Само оня, Бойчо, той всичко. . . Подучиха го и дели се, а тя. . .

И така си е, чедо и е, нека си го милува, аз не и думам нищо! Казах и, да не плаче. А тя ни от що, дигна глава, загледа ме. . . Тъй ми хрумна да не и е полошовяло!

— Служат всички — подех. — Преслужат и пак се върнат. Стига си плакала — дай да се нагостим.

Помълчи и току се сопна:

— Ти ме прости, Димо! — казва. — Не ми е вече сърце в твоята къща. . . не ми е! — и зарони пак сълзи. . .

— Така и зинах, братя! И почнах да я теша: младо е, казвам, лудо е — ще иде там, ще го поокършат, ще оседне. . .

— Тъй се то дума — отвърна ми. — Пет ми са умрели, Димо! Един ми е той!. . . — А после стана и отсече. — И не ще го оставя! Тук вече не може да ми се бъркаш.

— Почудих се, братя; не знам какво да правя, та я задърпах да седне. А, гледам, загоряха и очите, постоя в ръцете ми и ей тъй, блъсна ме, че се завалих чак. . .

— Пусни ме, каже, да си ида при него! — и хукна навън.

Задави се чичо Димо, отпусна глава.

— Луда е. . . тъй ви думам! — изохка.

Чудят се всички — мъчна работа!

— А бе, братя — поде пак Димо, — нека той си иде на войска! Аз ще му очувам стоката здрава и читава, ще му работя нивите за негова печалба, пък и там ще му пращам харч от свои. Та що е туй!? Нека се не делят, нека не ставаме за смях!

Угрижи се заместникът, почервения осрамен. Той беше зет на Куда, водеше сестра и. Потюфка, помисли.

— Хей, Димо — обади се накрай. — Бива това, което казваш! Я ставайте да идем у Куда. Ще повикаме Бойча и щем я нареди.

И отидоха. А стрина Куда тича из къщи, по двора шета, тъкмо като млада къщовница. Да ти се стори, че ей на, ще запее. . . Пребрадила се с черен чембер; край ушите и висят прошарените вече скулуфи; черните и още гъсти вежди следят и грижите в глава — мърдат; зачервили се и набръчканите и вече страни;

а очите ѝ, големи и сълзливи, играят — огледват всеки кът на къщата. Тя е висока, с кокалесто лице, снажна жена, но годините са я вече попревили. Зърна тя изда-
леч гостите, изгледа ги сопнато, влезе си в къщи и за-
стъка огъня край гърне с вода.

— Добре ни дошли, влезте! — посрещна Куда го-
стите. — Опустяла къща без къшовница! — ухили се тя
нехайно. — Засвъртяла съм, откак снощи дойдох, а
досега още не мога да събера две на едно.

— То и не може да се събере, Кудо — отвърна за-
местникът. — Че и не трябва! Що ти е дотрябвало да
свърташ две къщи: напokon всинца ни чака къща от
две стъпки. . .

— То е тъй, свако — понече да се усмихне Куда. —
Педя земя ще ни е къщата напokon, току на тоя свят е
черното патило. . .

— Не греша на бога, стрино — обади се дядо поп. —
И на тоя, и на она свят няма патило, ако ние си не гре-
шим.

— Да ме простиш, отче: няма патило, кажеш, а
все си го има. У едни здраве, а у други несгоди, пък
трети и не снемат чернилото от глава. Ей ме мене,
пет сина съм вече заровила, пет!

— Грехове изплащаме, това е то, стрино! Прогне-
вили сме бога, не е друго!

— Ех, така си е, все от грехове е! Премисля, па
тъй ме и души нещо, къса ми сърцето.

— Неповратно е, стрино! Божя повела! Току не
греша вече!

— Така е — не греша, Кудо! — поде заместникът. —
Не черни старините си, не осрамвай и нас! — рече и
почервенял от гняв, наведе глава.

— Жено, прието ми е всичко твое — заговори Ди-
мо. — И син ти, и дъщеря ти. Не ще се полакомя за
тяхното, ти знаеш! Ще оставя от мен да мине.

— Знам, Димо, знам, току. . .

— А, Кудо, да не ти е пък докривяло нещо
от мене?

Куда дигна черни очи и по тях се мярна нещо, като
от миналите младински погледи.

— И не думай, Димо! — отвърна тя. — Бог е над
нас: нищо ми от теб не тегне на душата! Преди малко
на, сърцето ми пак си беше в твоята къща.

В това време нечия брадва заехтя на дръвника вън.

— Бойчо е! — сопна се Куда и отърча.

— Майка! — наведе глава дядо поп. — И добре,
току без полза; няма да е до веки с него! Утре той ще
иде войник, а после върнал се, невърнал, ще се
задоми, пък знайно е как си живеят те — снахите със
свекървата. . .

— Иди ѝ думай! Не зема! — въздъхна Димо.

Заместникът излезе след Куда, говори, що говори с
Бойча и влязоха при другите.

Бойчо е 19—20-годишен, висок, червендалест и
засмян левент. Очите, черни и игриви, каквито и у
майка му, сега гледаха нехайно, не като пред първенци.

— Думам ти, Бойчо — поде заместникът, — няма
друга майка като твоята! Не ѝ очернювай старините!
Прибери се с них и тям да е харно, и теб да ти е леко там,
във войската.

— А бе, калеко, аз и не думам нещо. Чева съм я
викал? Нека си живеят, нека се имат! Казват, подуч-
вали ме да се деля. Аз и не се деля: тя ми е майка, той,
се казва, татко ми е. Ама аз искам да си живея в нашата
си къща и да тичам по моя работа. Татко още приживе
ми делеше, каквото ми се пада: аз от малък самин ти-
чам по овцете и татко самин казваше, че те са мои. . .
и това си е! За нивята аз се не лакомя: ако ми се пада
нещо — добре; ако ли не — не ща!

— А бе, Бойчо, кой ти дума нещо за делене? — наме-
си се пастрокът му. — Бащиното ти нека е твое. . .
всичко от него нека си е за теб. . . На сестра ти аз ще
отделя, ще я задомя. . .

— И харно — аз и не думам нещо.

— Това на, бре, Бойчо, дето се делиш — намеси
се дядо поп. — Ти смисли за майка си — ще очерниш
старините ѝ! Виж я, тя не рачи да се делиш.

— Дядо попе, чуи ме: ще ме земат войник — ща
не ща, ще се деля от них. . . това е, на? Не искам
аз да тегна някому! Имам, каквото имам, ще продавам

и ще преживея, а като се върна, ще си напечеля пак, здраве да има!

— Защо да продаваш бре; Бойчо? Аз ще ти очувам стоката; от себе ще ти давам харч и нищо не ще ти диря — каза Димо.

Бойчо наведе очи, повъртя се.

— Мале, ей какво — поусмихна се той. — Мене ми стига, колкото да си свъртя къща: кривя аз душа, като казвам, че ще продавам. Така е! Ще си огледам аз къщница и ще се задомя. Пък ти върви по закон — чу? Иди си! Тъй искам! — додаде Бойчо и сне от полицата шише ракия.

Усмихнаха се всички. . . .

— Така кажи! — викна дядо поп. — Туй е умно! Огледай си мома и за вуло не бой се. Пък от татка ти ще е сватбата. Всичко щем уреди!

— Щем, щем! — склопи зарадван чичо Димо.

Само стрина Куда не се усмихваше, не издигаше угрижени очи. Бойчо почерпи гостите и станаха те да си ходят.

— Ти, Димо, остани — обади се Куда. — Тука щем се нагости.

Гостите си излязоха, а по тях и Бойчо. Куда се запретна да готви.

— Е, е, зашета като на гост. . . Остави, не трябва! — дума и Димо и преглъща от радости.

— Да ти се отсрамя, Димо, че незнайно е какво ще бъде. . .

— Ами защо, Кудо?

— Ех, за това нѐ и ще ти хортувам! . . .

След час чичо Димо, клюмнал глава, с пот на чело, си отиваше към дома, отиваше си самин. . .

Вечерта се чудят заместникът и дядо поп, цъкат и други.

— Не е работа — казват. — Днес се сдумаха и пак. . . Не, луда е тя, стрина Куда!

* * *

По едно време цяло село тъй и зина от почуда: дойдоха билети за новобранците, пък Бойчо Кудин не ще е конник, а кадров! Сирак бил и хранил майка и сестра. . . Чуди се мало и голямо. Кметова работа е: шушука той с Бойчо, гостува у тях. . . Той е подучил и Бойчовата майка да се прибере при сина си!

А чичо Димо все по навежда глава.

— Не е право туй! — дума той на заместника. — Тя ми е жена, защо да се дума, че Бойчо я храни? И нека идеше войник! Аз му съм баща по закон и той биваше да иде на войска, както всички! Не е право туй!

— И така е, свато, току ти защо мълча? Да си думал на кмета.

— А бе, кметът. . . той не върши по право. Куда щеше да си дойде, ако Бойча земеха за три години. Ние тъй се сдумахме тогаз. . . Ама кметът стори! Сега две години наред той ще ходи по три месеца. . . А! Нямам аз време да я чакам, нямам, чу ли?

Горкият мъж, цяла неделя по това и тюфкаше: да обади ли вътре? Да я напусне ли съвсем, по закон, или да я чака. . .

Думаха му да обади вътре. . . А думаха му туй тия, на които синовете отиваха за три години. И почна чичо Димо да се заканва: ще ги обади. . .

Случи се нещо за чудо и помен. Една вечер повикват чича Дима у Кудини. Отива той, а Бойчо бил в града — сама Куда го викала. Наготвила тя кое от що, нагостили се и приказвали си до късни нощи. Разправяха момци — порядници ги прислушвали, та кога Димо си отивал, подбили му се със сладка ракия. И на заранта той бърза у заместника.

— Аз — каже — нощес гостувах у жената. Тя не ще вече сина си — ще си се върне при мене. Да обадиш вътре да го земат за три години. . .

— Тъй се и заля цяло село в смях.

— Еве, къде е медът! — говорят. . .

А пък по обяд... по обяд стрина Куда дочува туй и чорлава, запенена се озова пред Димовата къща, че дигна залиса такава... Опазил ви бог! Стара жена е, пък какви думи не издума! А горкият Димо се затворил в къщи — не смее и да се покаже.

— Излез! — вика Куда. — Излез да те чуя! Чедото ми е чедо, а ти лъжеш! Така да знаеш, лъжеш!

Зададе се заместникът, прехапал устни, и сумти... Но Куда не види никого, разтворила уста и плещи — ушите да си запушиш. Послуша заместникът и не дослуша: люто се впусна той, долови Куда за косите и повлече я навътре по Димовия двор.

— Димо, ела си я вземи! — завика. — Тя ти е жена по закон — заптосай си я!

Вратите се полуотвориха, показва се Димо разтреперан, жълт като смин, и едва чуто отвърна:

— Посем-сега и не ща я, брате! Нека си иде: не ща я!

Тъкмо тогава заскърца кола по пътя и спря. Водачът пъргаво подскочи, неусетно измъкна кол от плета и като гидия полетя, па заместникът тъй се и завали от едина му удар... Ахна навалицата от жени и деца: това беше Бойчо. Срита той майка си и я отведе в бащината си къща.

След час кметът отърча от общината, престоя два дни в селото и заглади: не се чу навън, не дойде до съд...

А чичо Димо заболя и това си му беше: не стана вече клетникът!

Минаваха години, селото одумваше стрина Куда. Чуеше се и добро, но най-вече зло.

— Лоша жена! — казваха. — Препрати два мъжа, разпиля две къщи...

А слушаше това Кудината щерка и се срамеше. Па един ден отиде тя на сбор у близкото село Касапци и не се върна: намерила си прилика, пристанала му. Клетата ѝ майка два дни тъй и пищя, па се дигна — ще ходи в града на молба да ѝ върнат дъщерята.

— Да се върне — вика. — Нека ме допита, аз ще я пусна... нека ме само допита!

Но Бойчо ѝ не даде — стегна ѝ юздите и тя оседна.

Най-после изслужи си във войската Бойчо, завърна се и се задоми. А мина се, не мина месец, и пак заговори-ха из село за Куда! Намразила снаха си... Еднаж аз самин ходих у тях. Младата невеста изглеждаше като залиняла. Понече, клетата, да дигне или сложи нещо — зер, къщовница е, — а тя, свекърва ѝ, ще я превари:

— Седи си, дъще, не ти искам шетмото! Ръцете ми още държат да се отсрамвам на чедото си... Ти си седи!

Нажали се бедната булка, свие нозе — седне и отпусне глава, преди бърже-бърже, а ръцете ѝ тъй и треперят. Бойчо свие устни, но не продумва нищо! Само изглежда хубавата си дружка, като да ѝ дума: «Ти нея остави, мен гледай, мен милувай...»

А след няколко дни бях у Данювчени. Събрали се жени, там и стрина Куда: говорят си. И отвори тя уста по снаха си — аз тъй се и слисах!

— Ма че нищо не похваща, ма! — реди. — Тъй ли не са я научили на никаква работа! Преди сал, ама и то да е като хората... Та че цял ден само с туй! А дойде си вечер Бойчо и млъкнат — ни дума, доде се нахраним. Пък легна ли си аз до огнището, пуснат те чергата, отделят се и захортуват, разсмеят се — цяла нощ!... Не е скопосница, ви думам, не е! Почерни ми чедото!... Минавам някога вечер край Бойчови и чувам, припява се пред къщи, тя — Куда, припява се като сирота...

Пък еднаж я заварих в корията, задянала се с товар сухи дърва и върви към село. Тъй ми се превърна сърцето от жал!

— Какво е това, стрино? — питам я.

— Набрах си дърва, сине, да се грея.

— Каква си! На двора ви два дръвника, а ти на гръб да носиш.

— Ех, аз искам мои си...

— Защо, стрино? Бойчо ти е такъв къщовник!

— Къшовник си е, синко, току за булката си, не ще е за мен я!

— Бива ли тъй да се хортува, стрино! Той ти е син, чедо ти са те.

— Ех, тегло ме чакало, синко, черно тегло! — продам тя, па седна и се заля в сълзи, заплака — безутешно! — Черно тегло ме чакало, чедо! — зареди. — Останала съм на стари години очи да ослепвам! И няма кой да ме милува!

Стоях аз ни тук, ни таме, гледах я и рекох да я утеша.

— Не плачи — и думам. — Срамота е: ей ти Бойчо и невестата му — милуват те, имай си ги и ти!

— Не ме милуват те, сине! — припя се Куда. — Ох, смрази ме тя с чедото ми. . . . Никой ме мене не милува! Дано ми бог, чедо, по-скоро вземе душата — дано по-скоро!

А тук от невидяло се озова при нас — Бойчо. . . . Аз изтръпнах, но Куда зина и прокълна:

— Синко, да не харосаш с булката си!

— Мале, мълчи! — запени уста Бойчо. — Ще ме сториш да се запилея по чужди земи!

— Не гневи се, сине! Скоро аз ще ви оставя. . . . Бог ще ми прибере душата! — зареди Куда и хленче, примира от плач. . . .

Бойчо отвърза товара дърва от майчина си гръб.

А тя го загледа мило, протегна сухи ръце, па го притисна на гърди и замря. . . .

Всяка задушница баба Куда е първа и последна на гробищата. Тя пали свещи на няколко гроба. Единият е на първата ѝ снаха.

Как тя плаче на тоя гроб! А жените говорят:

— Зла, зла жена! Плаче напук на сегашната си снаха.

— И така е! Нима жали тя предишната?! Че тя я умори!

— Тя ами, коя! Завиждаше си сина от нея. . . .

— Ма тя е луда! Хич майка да завижда сина от снаха си!

— Луда е ма! Аз бях у тях, когато на клетата булка ѝ се намери дете. Не можахте позна старата, тъй ви думам! Клекнала тя до лефусата¹, целува я, теши я и токо се хили на детето ѝ. . . . А издигна се горката невеста, помина се после детенцето, че като я заяде пак Куда, умори я!

— Умори я, тя я умори!

— Ма тя не мяза на други лоши свекърви — луда е! — отсичаха жените. . . .

¹ Родилка до четиридесетия ден след раждането (гр.).

КОСЮ

Такъв ли е бил роден — не знам. Но израсъл беше къс, та плещест, дясното рамо поиздигнато, коремът изпъчен, а лицето възжелто и кокалесто, с мигащи, сини очи, сплескан нос, несъразмерно големи уста и рошав мъх наместо въси и брада. Клатеше глава, кога вървеше; заекваше в говора.

Гледаш го, обтегнал се на припек по камъните в лазаретния двор, мислиш — спи. А наближи го, той отваря лениво очи и гледа те тъй, дето това и смисляш, че за Кося няма и не може да има някакво «защо».

Така си помислих отпървом и аз. Ала то не било тъй. Кога Косю бил в строя — а бил е там цяла година, — той, разправяха ми, сприварвал се е с всички войници, отварял, що се рекло, очи на четири. И обичали го всички, макар и да го е родила майка тъй смешен. Ала после му докривяло нещо, залинял и отпуснал му края. . . Защо и по какво — питали го, разпитвали, — не казва. Чудили му се взводният, фелдфебелът, съветвали го, наказвали, па напokon додеяло им, напляскали го една вечер и отърсили яка от него — случило се, та го изпратили санитарен служител в лазарета. . .

А тук той беше съвсем такъв. . . никакъв! Гледаш го някога навъсен, навъсен, мислиш — ще стори нещо, а току виж, ухилил се — слънце. . . Мартенски ден и толкоз! Па и всичките му работи таквиз. Пратят го в ротата да вземе хляба за служителите, а той забрави колко са те, или пък го измамят отделонните — донася по-малко хлябове. . . Вземе нещо да мие — не се случва

да не строши. . . Па наказания, та че и да плаща. . . А той, горък, няма ни пукната.

— Косю, що нямаш пари? — питат го.

— Нямам, г-н младши!

— Хич ли не ти пращат?

Косю мълчи, а челото му — тъмен облак. . .

— Е, тогаз, защо си не купиш малко пари? — подиграват му се.

Тук Косю пак грейне — слънце.

А другарите му, глумници такива, обвесили една дъска в кухнята и бележат: толкова и толкова наказан Косю — косерка; толкози хлябове изгубил, това и това строшил. . . И сочат му я те, ама издалеч, защото Косю понякога си не поплюва. . .

И на чудо бяха фелдшерите с Кося. Да речете хаплю — не е; или мързеливец — още по не. Нехайник и туй то! Само присърце му бе да върши едно — дневалството. Това, виж, никой не вършеше като Кося: гледаше той болните — съща майка! Най му се чудеше старшият фелдшер, а добър човек беше той, право. И с добро държа Кося, и съветва го, и по-строгичко го гълча. . .

— Туй момче има нещо тъга на душа — казваше старшият фелдшер, — или пък му е дип дотегнала службата. . . Зер не е лека и не е еднаква за всички. . .

Па и другите фелдшери не бяха никакви опърничави. Току служба е, иска да се отварят очи на четири! Дойде заведующият, па туй не е на място, онуй не е чисто и глъч, наказания. . . А, видно си е, най-вече на Кося се струпваха те, защото и нехаен, мълчи — не оправдава се. . .

И не знам накъде би я изкарал той, току случи се. . .

А ей какво се случи.

Хванали един стар беглец — турчин — и доведоха го в лазарета на лечение. Той беше делиормански великан с широко кокалесто лице, рошава брада и въси, гъсти вежди, под които поглеждаха големи спокойни очи. Правеха го страшен фесът с широката гъжва, заголените гърди, широкият и окъсан пояс. Старшият фелдшер пред сами него свика служителите, па им каза:

— Тоя войник, момчета, е бягал триж, ала още не му е дошел умът в главата... За това отваряйте си очите: срам ще бъде, ако го изтървем!

Косю сяйна — слънце. Изгледа той турчина от глава до пети, па сви заканително устни. Фелдшерът го сапикаса.

— Ха, Косю, да те видим баре тук! — подби му се той; отваряй очи на четири!

— Слушам! — отвърна Косю, ухилен до уши.

Минаха се дни — турчинът и не става от кревата, болесн човекът. Па забравиха го всички. Само Косю сегиз-тогиз го изглежда изпод вежди...

И една вечер, посреди нош, спим всички, а екна лазаретът — рев, боричкане и даване... Стекохме се и що да видиш: турчинът дави Кося, а тоя се впил в краката му — пиявица и толкоз! Грозно, па и смешно. Отървахме Косю, питае го, а той бърше кърви по гърло, поема дъх и попсувнува... Изми го сам старшият фелдшер, превърза го, па тупа го по рамо и пита.

— А че, г-н старши, на — почва дважд Косю и напакон додаде сърдито — поганеца! Спях до вратата на дъските — по няма бълхи, та можеше и да нагледвам... Ама не му се надеях... хич! Пък то, гледам, минава край мен... той! Озърнах се за дневалния — няма го. И не викнах — турчинът ще търти... Така хе, дебнешком счепках го... Тъй стана.

— Ами ще те удуши бе, момче!

— Одраска ми гърлото, поганец! — смънка Косю, навъси пак чело, а долната джуна тъй è, трепери...

Чудим му се, а старшият фелдшер сам го заведе на леглото му и грижно го зави.

На заранта дойде докторът, разправиха му — повика той Косю, гледа го, па не му вярва! Прегледа турчина — здрав, а писа в ротата да дойдат да го вземат...

Баре да зарадва всичко туй Кося! Не! Другарите му го наобикалят, откачиха и подбивната дъска от кухнята, разпитват го за как стана, а той и не им отвръща! Ходи, где ходи и, току виж, надникне в стаята на турчина... А тоя пали цигара след цигара и изрядко

4295
1929
А. Т. Страшимировъ.

СМЪХЪ И СЪЛЗИ

РАЗКАЗИ

СЪДЪРЖАНИЕ:

- VI Кочаловската крамола (Разказъ). —
II. Да прѣместимъ селото (Хумореска). —
III. Данилъ (Очеркъ). — IV. Неможешь по-
прави (Търтица). — V. Апатема (Разказъ). —
VI. За печалба (Хумореска). — VII. На ни-
вата (Скица). — VIII. Косю (Разказъ). — IX.
Бойчова майка (Смѣхъ и сълзи).

ВИДИНЪ

Издава книжарницата на Х. Христовъ & Казимиръ
1897.

Корица на книгата „Смѣхъ и сълзи“ от А. Страшимировъ, изд.
1897 г., Видин

въздиша. По едно време Косю се озърна, видя, че го не гледа, и вмъкна се при него, скръсти ръце и го загледа.

— Е, защо рачиш да бягаш? Нейчин? — заекна се, попита го Косю. . .

Турчинът го изгледа кръвнишки, шавна уста — изпсува го. . . Косю пламна.

— А теб какво ти става? — спревари го по турски беглецът.

— А ха, ний да служим, пък ти. . .

— И аз служих и щях да служа, ама сега не ща и няма да служа!

— Е, защо, защо? Какво ти е тебе?! Мен нà, е до кокал! Баща ми е болен, майка ми проси. . . в село са. . . И ще умрат, ще умрат, ти думам!. . . Пък нà, аз служа. . . — разправи Косю припряно, като да се кара.

Турчинът сопнато се поиздигна, погледна Косю, тъга прелетя в очите му, наведе очи, меко промълви.

— Я. . . виж!. . . Е, седни — стори му той място при себе си.

Косю седна и погледна го дружески.

— Кажй де, какво ти е. . . как. . .

— Ех, момче, не знаеш. . . Аз щях да служа, ама сбърках, сбърках! Биха ме, па забягнах. . . Най-последно прибрах си се в село и — ожених се. . .

— А!

— Ожених се, а хванаха ме и докараха тук. . . Питам, колко ще служа, а отвърщат — незнайно е. . . Траях, траях, ама казват ми, ще ме съдят, та от то наподир ще служа. . .

— Я!. . .

— От то наподир, казват, ще служа. . . И забягнах пак. . . Сега ме хванаха, а имам, знаеш, деца три. . . Е, да кажат колко ще служа! Пък то ще съдят, та наподир. . .

— Ех, така е. . .

— Така е нà, та затуй ще избягам. . . ща! Па нека ме убият. . .

— Аз. . . вече няма. . .

— Направи цигар — подаде му турчинът кесия.
— Не пуша... Ама аз вече няма... На, бягай довечерка... ще си легна аз доле...

Отвориха се вратата и показа се старшият фелдшер със стража... Отведоха беглеца.

Няколко дни разпитва Косю къде е закаран турчинът, пазят ли го строго, какво ще го правят...

И след туй завехна съвсем Косю. Не му е драго сякаш дори и дневалство... Няма да прохортува, да се усмихне, па стана и опърничав — за нищо и никакво се бие... На, перат неколцина един ден болничните дрехи, а те, знайно е, нечисти догоре... Пък другите току тикат пред Кося най-изцапаните. Той мълча и пуфтя, ала най-после и Нико — най-мързелив цът служител, — и той тикна пред него една окървавена дреха... Сбърчи вежди Косю, па с един мокър чаршаф тъй усука Ника, дето тоя изпищя... Стекоха се фелдшерите и — глъч.

— На, г-н младши, пера аз, колкото мога... А той труп пред мен — мънка Косю.

— Добре бе, ама нали трябв да го обадиш!

— Слушам, г-н младши... Ама тѣ тъй... аз мълча, търпя, па...

И накажат го, току не като преди. Къде?! Сега на Кося гледат, що се рекло, през пръсти... Инак, право, с тая му опърничавост би му било тежко и горко!

II

Есента бе настанала, но служщите и младшите фелдшери още ношуваха в палатката у лазаретния двор.

Една вечер, посреди нощ, някой тупна на земята, охна и намести се пак на нара... Един от фелдшерите се събуди.

— Ти ли тупна, Косю?

— Тъй вярно, г-н младши.

— Нищо. По-сладко ще спиш...

И пак утихна. Ламбата едва мъждее. А зачестиха из тишината дълбоки въздишки. По едно време фелдшерът стана.

— Удари ли се, Косю?

— Никак не, г-н младши.

— Защо въздишаш? Да не ти е лошо!

Чести хълцания задавиха Кося. Фелдшерът сепнато наближи.

— Какво ти е, Косю? Защо плачеш?

— Тате умря...

— Сънува ли?

Косю заплака с глас. Фелдшерът в недоумение го хвана за ръка.

— Какво ти е, Косю? Кой умрял? Кога?

— Тейко умрял... Чичо Стойно дойде днес от село, та ми каза... Донесе ми книга оттам, та да ме изволнят...

— Ами че нали трябваше да ни обадиш още днес! Ще те уволнят, момче — не плачи!

— И чичо тъй дума — можало да ме изволнят... Ама мен е мъчно по мама... Хич ни няма, г-н младши! Тате бе мелничар на чорбаджи Тася, па живяхме в гората, у мелницата... Аз там съм и роден... Зимъс ми обадиха, тате се поболял, па Тасю ги изкарал от мелницата... хванал си друг човек... Да не бе туй... за мене службата, хи!... Ама, мисля — ще умре тейко... И на... ех! — и плач задави пак Кося.

— Нищо, нищо, момче! Ти да си жив: млад си, ще я гледаш... Ще направим утре докладна и ще те уволнят.

...И направиха докладната. Току само Косю ли е войник?! Минаха месеци, два, па пребърна се той — цял потъмня, димитровски ден! Та и селяни не го навиждат... Ама и що ли му са? За черни ядове!

А напokon и то би. Беше една зимна нощ. В лазарета всички се бяха сгушили край топлите соби. И глухо, тъжно се чуеха бавните стъпки на дежурния. А току изведнаж — шум, радостни подскочания...

Уволняват го! Кося уволняват... билетът му дошъл!

Радост, колко радост, боже мой! Че за тоя ли Косю, който сега бе тъй опак?

Ех, у в о л н е н и е!

И поведоха разтрепераний Косю в канцеларията. А той, горък, не знае и да-чете! Фелдшерът чете — довърши: «За-чис-лява се в за-пас от у-тре»...

Две сълзи потекоха по изпитите Косеви бузи... А и на другарите му, и там е на плач...

Смълча се Косю, отиде и си легна... Фелдшерът му дума, ако ще, да походи из града, но той и не чуе — легна си...

Заранта всички стават, а Косю лежи превит надве! Питат го що му е — мълчи... Дойде старшият фелдшер.

— Болен ли си, Косю?

— Тъй вярно, г-н старши!

— Ами уволниха те бе... Майка ти те чака в село...

— Ех, много ще чака тя, г-н старши!... Много ще чака! — смънка Косю, сбърчи му се лицето и захленчи...

Струпаха се служители, болни.

— Защо бе, Косю?

— Молим те, г-н старши... Аз ще умра, г-н старши!... — Сълзите съвсем задавиха Косю и зариде той горчиво, кръвно.

Фелдшерът опъди служителите.

— Какво ти е, момче... разправи!

— Изгубих си ножа... ножа на пушката!... Не ще ме пуснат, г-н старши!

Фелдшерът прехапа устни.

— Миналата неделя... кога ходихме на стрелба...

— Ама на учение?! — плесна радостно ръце фелдшерът — Ставай, никаквик ти! Нищо то, ще го платим и ще си вървиш... Ха, ха, ха!

Косю скочи разтреперан, но не устоя — изнемогнал, отпусна се на нара... Погледна го насълзен фелдшерът, погали го, па му дума:

— Клетник, какъв си се измъчил! Седи си, аз ще ида при взводния ти сам.

И отиде. А там и не знаят, че Косю си изгубил ножа. Обади на ротния, но тоя и не се загрижи.

— Може да го е продал, дума...

И отпусна глава фелдшерът... Минаха се ден, два, той пак отиде, а думат — ще разпитаме, пък и не мислят да побързат...

Косю хвърли в огън, изгуби сваят, фелдшерът грижливо го гледа, ала какво може да помогне, кога отвътре се прекоси човек?... Докторът, хвала му, го лекува, току...

Беше един от горчиво засмените зимни дни. Слънцето грееше, а все пак земята бе вцепенена, поледичата лъщеше и се гладеше.

Прегърбен и окъсан селянин спря пред лазарета с торбичка под мишца.

— Косю дирят! — изтръпнаха войниците. — Чича му!

Сепнато отърча фелдшерът.

— Какво е, байо?...

— На, майка му праща... на Косю... Сетна сиромашкия е, клета... Само сушеници и едни чорапи... Зер, какво друго да му прати.

Фелдшерът, настръхнал, пое машинално торбичката със сушениците, изгледа я мътно и сълзи протърколиха се по бузите му...

— Клета майка!... Една-едничката ѝ надежда! — промълви той и посочи...

Из отвъдните лазаретни врата гърлест свещеник запя погребални монотон... Сред почетна стража за-свири и орисно тъжната надгробна тръба...

Отнесоха — Косю!

СКРЪБ

Пътят лъкатеше край пенлива вада, която се губеше под върби и тополи. Тук-там се издигаше синкав дим и долиташе монотонен шум от мелница, невиджана, сякаш нарочно укрита от очите на пътника. Аз не можех да се нагледам на тая разкошна ивица земя, обсипана с всичките милувки на игривата пролет. Джонов беше залъган с вървежа на коня си, който току-що беше купил, и ми се смееше на захласа.

— Човещина — отсече той, — един — такъв, друг — онакъв.

«Друг онакъв, да» — премислих аз и неволно се взрях пак в тоя едър човек — в сипаничавото му лице, с ниско смръщено чело, дебели вежди, подпухнали очи, червен нос и големи, с месести бърни уста. Петнайсет години, най-хубави години на живота е прекарал той солдашки мундир. А сега е стопанин на малко лозя, на евтина, но доходлива машина за трошене на кукуруз, сегиз-тогиз е зайкаджия, а най-вече е картоиграч и ловец.

Влязохме в кичеста кория. Джонов ме отмина, аз карах полека, радвах се на мъхливите вейки, които ми галеха лицето. И бидох изненадан — корията възторжено екна:

Есен настана — слана попадна,
попари люто гора зелена —
я свивай байрак ти, Мануш войводи!

В гърлестия припев на тая песен имаше нещо задушевно. Смушках коня. Певецът беше той — изпредилият ме Джонов.

— Как тъжно ечи тази песен тук, бай Джонов!

— Ех, а мен ме само яд набива. Да. Еднаж се ражда човек, само еднаж! А по халост отидоха моите години! — смушка той коня.

После, когато поспряха конете, Джонов продължи:

— Осемнайсетгодишен бях, когато ме задохмях! Татко беше бояджия и живеехме добре, но сполетя го после очебол, та лека-полека, от немай-къде, напусна си занаята и останахме само на лозята. А те искат работа. Брат ми Грозю беше още малък, а мене отбраха войник. Нямах какво, трябваше да ме оженят — да оставя отмяна. . . Грозно нещо е нямането! Вземи в заем пари, та прави сватба, че прокопсай. Как да е, задохмях се, а на месеца — в казармата. И тогава си бях припрян, припрян — най-малката горчива приказка ме докарваше до лудост. А това е пригодно във войската — пази се човек и по си гледа работата, та напредва. Произведоха ме унтер-сфицер и ме придумваха да остана на свръхсрочна служба. А мене ме теглеше в село — на работа, за да отсрамя дома си пред род и съседи. Уволних се накрай и още от пътя се спретах за работа. А как ме посрещнаха татко и мама!

— Здрав ли ми идеш, сине? — здрависа ме тате с треперещи устни. А мама ме прегърна и плаче, плаче — да ти се скъса сърцето.

И залових се аз яко за работа. Ден и нощ не спирах. Радвах ми се старите; на ръце, що се рекло, ме държах. Та и драго ми беше — нямах дългове. Още като бях войник, тейко ми писа, че платил на вуйчо дълга за сватбата. Ще кажа, работата пишеше в ръцете ми. И надеях се, вярвах да събера двата края. Но какво става с голи ръце?! Намери се рожба, умря — кръщаване, погребение: отиват пусти пари! И все сиромашия, грозна, проклета! . . . Та че заискаха и данъците. Запали ми се главата, зер, нямам ни пукната. Отгоре на туй, не щеш ли, гледам, и вуйчо се усуква край мене. Нещо ме жегна, но докато се опомня, той пригоди уста;

— Ще ме прощаваш — каже, — ама моля те, Стояне, върни ми ония за сватбата, да си посрещна и аз давните.

По-добре да беше ме стопил на мястото! Да бях знаел, че тоя дълг още стои, щях да му намеря някак леснина-та, пък то. . . А имаше право човекът да ги иска, имаше право и да ме мъмри. Слушах го аз, сумтях, че хукнах към дома и надумах: тати какво не, задето ме беше излъгал. Той, горкият, много ми мълча, но не страя най-подир, нахока ме, едвам ли не дигна тоягата. . . Грозно ми стана, че ме и досмеша. Същата нощ си зимах очите, та чак в Сливен. . . постъпих във войската. Тате след туй натирил жена ми и тя се прибрала при дяда. Това ме съвсем скоси: не исках вече да смисля за село. А отгоре всичко туй след време дочух и думи по жената. . . И запах се аз, та по едно време напълнях като бъчва. Мина се година, втора, трета, аз не стъпах в село. Дори ми хрумна да забягна по-далеч. Пък старите току ми пишеха, молеха ме да им помагам. Продали — пишеха ми — едно парче от двора за дюген, та посрещнали данъците, а изплатили уж и дълга ми на вуйча за сватбата. Проклет дълг! Най-подир вуйко идва сам при мене: та му се изплатих. Както и да е, времето минаваше, старите ядове се заличаваха и мене сегиз-тогиз почна да ми домъчнява в света, усещах се като чужденец. Но все пак смислях ли си за дома, ставаше ми грозно и пусто.

По едно време дойде да ме навести брат ми Грозю. Той беше пуснал бой — цял левент. Три дни седя при мене и ни на миг не се отделих от него, не можах да му се нарадвам! Какво ми стана — не знам. През тия три дни аз не спях. Отпървом силно ми домъчня за село; после ме наби страшен срам, дори и от мене си. Та че зашава дълбоко нейде в душата ми нещо, което ме гневеше на всичко. Помня, разкъсах си еполети, копчета. . .

Изпратих аз Грозю, поздравих домашните и обещах да си ида в отпуск. То беше само тъй е — дума, но и не лъжех. Бях на два ума и неделя-две с това лягах и ставах — да си ида или не. Можеше и да ида, но стана пак нещо. Когато да получа заплата, ротният ми показа

едно заявление от дяда — иск за хранилка на жена ми. . . Бях като треснат. Истина, не им пишех, но пращах им по нещо сегиз-тогиз. Как да е, осрамен, аз не отворих уста, не заявих нищо и реши се да ми удържат една трета от заплата. Преглътнах аз тая обида, а вечерта се запах, та три дни. Нагрози ме ротният, наказа ме, насмал да ме дадат и под съд.

Всичко туй ме закара дотам, че един ден щях да прекрача. . . щях да задигна един груп¹ делови пари и да забягна. Къде ли, току ето докъде довеждат човека негодите!

И послужих аз петнайсет години: все от казармата — по кръчмите. . . Дядо идва триж. Карахме се, насмал да се разведе с жената. Най-послед, като да се уморих, стана ми все едно, тъй било, или инак. А по едно време ми писаха — Грозю се сгодил и щял да прави сватба. Спомних своята, спомних и добро, и зло, спомних си много работи, че ми домъчня дълбоко, кръвно. И намислих да си ида, та да бъде, каквото ще. Наканих се и писах дома. Но след няколко дни изпречи се пред мене той — тейко. . . Превии ми се сърцето, прекосих се цял: прегърбен, окъсан, белобрад старец! Аз го бях захвърлил, стъпкал. . . Тръгнах насреща му, щях да го прегърна и бих му разправил колко мъка бях си набрал в душата. А и той трепереше, дори ми протегна ръка. Но после смръщи старчески вежди и дрезгаво продума:

— Стояне, чедо, не прави тъй, срамота е, хлябът си ми ял. . .

Аз изтръпнах. Не че се разсърдих, току наби ме злина. Кръстох на гърди ръце, усмихнах се студено и отвърнах:

— Откупих го аз, тате, тоя хляб; горчиво го откупих!

— Аз ли съм крив бре, синко? — пропя се той. — Ако бях като изпреди, щеше ли да е тъй! На, правя, каквото мога. . . Продадох двора, поразплатих тук-там, та че и на вуйка ти дълга за сватбата. . .

¹ Запечатан вързоп пари (фр.).

Напуши ме смях с дяволска злина.

— Що ме баре лъжеш, тате? — му думам. — Било, що било, солено ми излязоха те пари, току забрави ги.

Опули се горкият, побледня, отвори уста да продума, а се затресе, задави се и заплака, заплака като дете. . . Не бях го виждал аз да плаче!

А не бил ме лъгал той — татко ми. Вуйчо е израсъл при него, той го е задомил, правил му е какви не добрини, та сега тате бил му се измоллил да не дири той дълга от мене. Ех, де да знаях аз това?

Как да е, пак не би станало нищо, но тъкмо тогава се озова и брат ми — Грозю. Гледам го, жълт като смин и трепери. Дръпна ме настрани.

— Вчера тръгнахме заедно до тебе — заразправи ми той, — аз ще те моля да ми помогнеш за сватбата. . . Искан му нещо за харч по пътя, а той ми даде 20 пари само и само да не дойда. Доядя ме, захвърлих ги, отбих се у Аладжово при чичови и се запихме на дюгения. Свириха цигани, трябваше да им се даде нещо, а аз нямах и притъмня ми от срам, та н'ам как сторих — сбих се, че с нож. . . Трябва да се скрия.

Страшен лудетин беше Грозю. Като го гледах тъй уплашен, замаях се, доядя ме и мен, та набедих пак стария.

— Хайде, върви си сега! — му казах. — Ти ще сториш и Грозю да хароса като мене!

И го оставих без сбогом, без сладка, родна дума.

Отърва се Грозю — работата не отиде до съд, но татко се помина. Щом стигнал в село, легнал и за три дни, за три дни!

Като ми обадиha, нещо ми премалая в гърдите. За ден-два отпи ми се и вино, отгледа ми се и казарма, и свят, не ме свърташе никъде. Измолех се на ротния, та ми приеха оставката. А навън ми стана още по-грозно: вървя и пак спра, наведа очи, а ми е докривяло дотолкоз, дето чакам да се разтвори черната земя под мене, та да ме погълне и да се изгубя без следи. Не знаях де да се пръждосам. Нещо ме хем тегли към село, хем ме гони оттам. Най-после потеглих. Беше тъкмо по карнобатски панаир. И отбих се на панаира. Лутам се като

изгубен, увирам се тук-там, додето ми хрумна да си купя кон. От малък си ми беше на сърце това и какъвто бях тъжен, без да мислея парите, купих си един луд хайгър и хайде в село.

А роднини и приятели ме посрещнаха тъй, дето не се надявах. Какъв е светът! Всички весели, засмени — това им е и на уста — «живо-здроаво». Вчера умрял, днес го забравили, а утре — и не помнят! Този черпй, оня черпй — замаях се в кръчмата, повеселях и тогаз чак потеглих за дома. А насреща ми мама — окъсана, измъчена. . . И мене ме пак досрамя. А тя зареди:

— Слезни, сине, от тоя луд кон! Слезни, та оплачи мене жива, като не плачеш умрелия си татко! — и припя се горката високо, неутешно.

Кой можеше да знае какво ми е на сърцето? А, виж, човещина: мене като да ме беше срам, че ме боли. . . Престорих се на прогневен.

— Е, стига — казвам, — не ще се пък убием!

На заранта беше задушница, но аз не се досетих. В тъмни зори яхнах коня и излязох. Лудо летях по всички страни. И изведнаж се вцепених: пред мене бяха гробищата, далеч се носеше женски припев. . . Изтръ нах, нещо тежко ми се сви в гърдите и ме повлече. Мама пищеше до един нов кръст. Тук аз се забравих; с кръвен рев се хвърлих над черния татков гроб и прегърнах суровата пръст.

Млъкна Джонов, а посинелите му устни трепереха, бърчиха се. След малко добави:

— Казва се — миналото се е минало. То е тъй, но се е грозно, мъчно, като видиш, че нищо не можеш поправи!

БАЙ ЛУЛЮ ЧОНТАТА

Потеглих от Аладжово — час далек от Кочалово — по обяд. Преминах реката по леда и поех едва проправената пъртина. Духам ръце, вървя — пъртината тя е: води към чуките, а оттам ще превали селото. И вирам се по прогледните дълбини на усоите: тук стволест дъб се черней; там бук бодро наперил клони, търпеливо чака пролетта; оттам речна ела се навела безлистна. . . Тук — вълчи следи; там — заечи, сърнешки. . . Вървя тъй, а пъртината се изгуби. . . объркал съм се. . . Нищо: таме — чуките, а отвъд — селото. И тръгнах по посоки. Пребродих дол — напред друг. Шават отсреща — вра-ни? Не — зайци. . . или? Взрях се и крача. При-тъмня, потънах. . . в сняг. . . прошарих ръка, долових вейка, изправих се — бях в пряспа зад скала. . . Пре-фуча нещо: две сърни полетяха — изгубиха се. . . Ей и рогач: мярна се и — няма го. . . Повеселях, отър-сих се и продължавах. А долищата нямат свършек, пък слънцето превалия. Понесе се из усоите грозен вой. . . Настръхнал, удвоих стъпки. . .

Залаяха кучета и ето ме пред егрек. Пет неприятели с остри зъби. Аз, разбира се, бих ги дори и по-милвал. . . Притече се тунтересто човече. Какво ща-стие — бай Лулю Чонтата. Влязохме в опърлената ко-либка, обтегнахме се край огъня — весело. А бай Лулю се смее, смее. Той е 45—50-годишен, един от замож-ните селяни, облечен вехто и кога дигне все наведената си вече прошарена глава, погледва ви валчесто лице с десетки криволи — бръчки край очите и устата. А мъничките му очи това ви и казват: «Прост съм аз и

слаб съм, окаян съм». . . Ала те това казват саде за пред хора, и то не за измама, я за подбив — не! А саде на, току тъй. . .

— Ние сме си прости, расли сме по горите сред вълци — дивеч. . . Това ни е и остало я, дето се не боим от них — приключи той одумките по моето лу-тане.

— Ти, бай Лулю, се гавриш. В нашите усилни вре-мена де всите прости да са, да речем, на твойта си-ла? . . .

— Ех, сила. . . Трудим се, бог помага, ама ние си знаем — отговори той гузно.

Потеглихме за село. Бай Лулю мъчеше се да заго-вори, ала аз го бях тъй спънал, дето трябваше да раз-правя нещо за в работа, пък туй, личеше си, не му бе леко. Най-послед попрегълтва, изкашли се, сниши глас:

— Ваша милост сте учени. . . Всеки по занаята си. . . Ама глей какво ще кажа аз: посем сега, за друго не знам, ама чифчилика го не бива. И училището, и община, и бирникът — цялата царщина зинала на не-го. Та че и търговци, и лихвари. . . Не чини вече и лам-тението за едра печала. . . На, глей как сторих аз: бях аргат у Мулла Джелим. Умен човек беше той. В турско още, та работите бяха по-тевшек, той ми ду-маше: отсега вече саде парите ще вършат работа. И закукува кукувицата, а той ме пусне гюдюджие¹ и за месец време наберем му 700—800 овни. Изкара ги на соват, а хайде в Цариград и, гледаш, играе с лири. . . Стана бозгуня, изсели се той, а мен остави чифт и ниви. Имах си и аз спестена пара, ама, мисля си, що ми са още ниви? Аз се не лъжа по сладки, медени. . . Купих си овце и добре сторих. Край тях всяка пролет наби-рам 50—60 овни, па дойдат джелепье — продам им ги. Събирам овни и за чорбаджията. . . Там е работата: човек трябва да тича, да тича и очите на четире, зер, ако остане саде на ръцете — нищо не чини! Па и, както що казах, не трябва да се ламти по едра печала, а то. . . На, комшията Дойно, лека му пръст, как я

¹ Който кара коне, коняр (тур.).

завърши. Той по бозгуня бая тича и после накупи де да си е ниви. Той се радва на имане, а мен ме боли. Не ще я изкара — си думам. А право, сърцат човек беше и на почит между старо и младо. Пък бе скрит. Мислим да е заборчлял, пък той от купеното башка имал още скътани. Минаха се година, две, пет и — видно бе, че чифчиликът едва дава биле и коматя. Идва един ден при мене Дойно, па ми дума:

— Не върви тъй, Чонта! Трябва да се дири друга печала, а то ще оставим децата на пес понеделник.

— Каква друга печала? — питам.

— Знам аз, ама не ми достига. . . Никаквици джелепе идат, вземат ни стоката и печелят. . . Ще струпам овни и сам ще ги коля в града. . .

Изведнаж разбрах. . .

— Ти — направи уста той — имаш що-годе: ела да се опитаме.

Мисля си, харна печала, ама какви не работи стават. . . Неверни години. . . Па задъвках:

— Аз — казвам му — нямам хич скътани, ама поръчител ти ставам на касата и тичвам по тая работа.

Склони бе. Струпахме с негови пари овни, ама какви! Изкарахме ги на соват, па наесен хайде в града. . . Ох те, господи! Като наскачаха ония ми ти каспи, хеле един къс цинцар — продайте ги, че продайте! Даваха и печала, ама нищо и никаква. Аз хемен че склоних. Дойно не рачи. Като рече, ще ги коля сам. На това си и остана. Почнахме да ги колим, а заинати се късият оня цинцарин и за два дни преполови цената на месото. . . Три, пет дни, неделя продава цинцарът евтино, пени се, та се къса. . . Аз се треса от страх, па замисли се и Дойно. . . Видно бе, че ако върви тъй, ептен ще се объркаме. . . Да я режа накъсо, придумах Дойно, па паднахме на молба пред цинцара. . . Кучи син, сега не даде и цена. Мислихме, цъкахме — няма що, преклонихме глава, — продадохме му ги. . . Баре загуба по-малка. . . А тая по-малка загуба бе такваз, че Дойно изтърва скътаните си и заборчля отгоре, а моето търчане отиде по тоя, що духа. . . И налегнах си аз парцалите. Ала Дойно не можеше,

трябваше да се изплати. . . На пролетта чул в града, ще се правят две големи царщински здания. Отгдето свъртя пари, струпа чудо керестие и хайде в града. Месец, два — лятото минава, зданията се правят, а керестие не дирят. . . Майсторът, разправяха, работел с желязо, па и малкото керестие, що му трябвало, купувал го евтино отдалек. . . И Дойно разнася керестие то си по селата, продава по наполю. . . Па седна си той най-подир, залови саде чифчилика. Прати сина си Стама — га не го завари — на войска, за по-скоро да се върне, та да плащат борчове. . . Видно е как щяха да свършат, ама случи се на, че и китна се, та умря. . . Гракнаха лихваре, па продаваха, продаваха. . . А Стамо на войска, горък. . . Напусна го и главеницата му. . . Пък дойде си и залови го Камен — сѐ за борчове. . . Стори си го аргат. . . Година, година и половина. . . Ама Камен, аслъ Камен, бог го убил? А бе, че толко време ти работи момчето, че ела му посвали 5—10 гр. от борча! Йо — пари зимал, брашно зимал, вълна зимал. . . Пък и може, зер всичко трябва. . . Аз не вярвах, защото ачик си бе, че Камену окото биеше на Стамовата къща, дето му е сега дюген. . . Той тогаз го още кроеше тъй. . . Дълго се гълчаха. Стамо го и тъй моли, и инак моли. Йо, Камен го даде на съд в града. И ходиха веднаж — не биде. Повторном ги викаха посреди зима. Пък той, сиромаш, окъсан, кажи го, ептен гол. И отиде. А там в съда те, белли си бе, че Стамо ще падне: зер Камен има да зема от години. . . Казват, Стамо да е проплакал, га отсъдили. . . Може. . . Оставаше стара майка без стряха. . . А не бе, не бе момче да плаче! Дошло си, пък дърва — ни клечка. . . Че поискай бе, човек! Ще порепцаме, с що дал бог! Йо, боли го и не казва. . . Ама пък друг да бе, би кабил горите я! Притъмняло му е, грабнал брадвата и хайде в корията — стопанисаната¹. . . Зер няма веке ни чифт, ни овце — няма на що да напакости стопанът. . . Отсякъл два-три прѣта, дотърлил ги и залостил вратата —

¹ Керии, пазени по народното вярване от зли духове (бел. авт.).

дострашало го е, горък! . . . Наклад огъня, полегнал си и задрямал-незадрямал — затръшнал се. Чух, вика баба Дойновица. Дотърчах и що да видиш: отворил мътни очи, кърви бълва, замахал ръце, сочи нещо, пъшка. . . Поменуваше пърти, срутината — оная, що е край корията. . . И умря, клет! Питропът дума ужка да е от стопаня на корията, бил му изсмукал кръвта. . . И право, станал бе жълт като смин. . .

— Та ще ти кажа, събка той — Дойно. Що му трябваха нему големи кярове? Порепцвай криволяво. . . Не се забатачвай. . . Усилни времена — смърлушвай се! . . .

Срещна ни стражар. Бай Лулювото лице за миг се покри с овчешина и ниско го той поздрави. . .

Пристигнахме по мрачина и бай Лулю ме забра у тях си. Докато се огледам, лепата Чонтова Кина поднесе паралия и аз пак бях на една от ония вечери със стоплена саздърма, праз и полуизпечена жарна пита край скъпяща се на думи лакома чета — вечери, които, все по ми се чини, да ме теглят някъде надолу, хе. . .

ЗА ПЕЧАЛБА

А учителят — и където му е място, и където не — заредеше, па не можеше да му се нахвали — нему те, на бае Мирчовото дете Стойча. Ама то си и личеше: 13—14-годишно бе, пък хитро, вече плещестичко, поиздигнало и бойчец, та че и поздравлява по-старите, хе тъй, дето да му не хванеш вяра на годините.

— Като е така — отвърщаше на учителювите похвали Стойчовият чича, дядо Крали, — като е тъй, на от мен дума, учителю, че ако баща му, тѐ, не рачи да го изучи, то аз ще наваksam, па ще изкараме и от наше село човек!

Колко харно би станало! Бихме си имали напokon и ние нашенец учител, та и белки би излязло за селото ни нещо, що се рекло, като попрогледал човек. Слушахме понякога учителя, слушахме и дяда Краля, па тъй ни и умилееше, черпехме се. . . Е, зер, боже господи! В каква срамна тъмнотия и неуредя преживяхме, та че и преживяваме ние! И как да ти не умилее от младото и от доброто, що иде. . . Току на! Грях да ми е на душа, ала ще си го кажа: нека е срам и чернило на отчето! Нека му е туй и приживе, и в предълга помен, па и който има сърце, нека каже по мен — амин! Млад е той още, а пее — изпълня черквата, кънти — потреперва ти чак сърце; пък и друго криво у него няма, току. . .

Ей на как стана: заправи си той къща, поозори се, па затърси печалба. Ами че да беше ръсил по-често, то си му е, иди-доди, все хак, зер свещеник ни е в селото, не ще го опъдиш от къщата си! Я пък да бе подирил

заем, чева не щяхме да му се намерим? Или най-после да бе помощ поискал от селски — имаме що от що приходи, от мера, кажи, от дюген. Ама, йо, човекът иска чиста печалба. . . невидяла се макар! Случиха се тая зима в село дип много сватби, не като винаги, па настърви ли се дядо поп, какво на сватби му е окоето и туй то: шури из къщата, с жените шушука, с момците и — виж! — дори и с момите. . . А бае Мирчо, Стойчовият баща, от година овдовя, болничав е, па и хрисим човек, мравка, що се рекло, не настъпва, та че и пръв черковник. Думаха му да се задоми, а той мънка, одумва се — не рачи. Пък къща е, четири малки деца са, иска гозбица, да се операт, закръпят — трябва къщовница! И ей ги — намислили. Гледахме от дене си, типа отче Игнати-с бае Мирча, шушукат си, па ходиха дважд у дражовските колиби и току я завършиха, биде — сгодиха Стойча. . . Зимаха го от училище, а до неделя ще е и сватба! Трябвало свъртница за Мирчовата къща, па болнав и стар бил вече бае Мирчо, не трябвало да греши на бога. . . Виж ти! Да мисли кой как ще, ама няма аз да кажа — бог да съди тая работа! Не, саде с туй се не бива! Чували сме това чудо ние, тамо хе, нейде край Дунавско, да женят деца за моми, а дяволът да прикача своите роги и звънци на дърти свекър. . . Чували сме го и нека е далеч от нас то, нека е далеч и от първите ни душмани!

Та че баре да бе помамено отпървом детето, да личеше че се сеца. . . бихме рекли — чудо, па иди-доди. А то вечерта го главили, пък на заранта — дете като дете! Нарамило си торбичката и хайде на училището. . . Дечурята, дочеули в домовете си, загаврили го, то се заплакало, оттук узнава учителят, зема Стойча за ръка, отвежда го, па застъпва бащата. Тоя мълчал, мънкал, ама си стоял на станалото.

Дигнаха се тогаз род и съседи за Стойча, па биде в кръчмата хубава и нечувана скарня — най-вече между учител и поп.

— Защо ми се хвалиш с учението си бе? — вика и пени се дядо поп на учителя. — Ти като си се изучил,

що не си прокопсал, ами се скиташ по чуждите села не мил-неканен?

— Мълчи, дядо попе — мири го учителят, — осрами се: сиромашта от нас чака добро и насърчение в наука. . .

— Добро и наука. . . Виждаме ви ние доброто и поуците: да блажите велики пости, да смразявате цели села. . . Да мълчиш, че знаеш?!

— Ама опомни се бе, дядо попе! Ти вече не знаеш какво приказваш!

— Аз ли не зная бре, аз ли?! Не си ли ти от ония, дето нямате бог и дето учите простите хора да се не кръстят? Ха? Дето искате да няма цар, владици и попове, да няма богаташи, та вие да се излежавате? Казвай де?

— Ти лъжеш! — почервеня и забрави се учителят. — Поп си, ама лъжеш! Ние искаме да се изучи народът, па тогиз той ще знае как да се отърве от всякаквото зло. . . Тъй да знаеш ти! Нека се сиромашта изучи, па там ще знае тя да се оправи и от данъци, и от изедници, и от готованци, па биле те царе, или попове, или пък учители. . .

— На му думите! Отдалеч си е белли! Ама аз ще ти стегна юздите! — закани се дядо поп, па тръгна да си ходи.

— Ти стегни своите, отче! — кресна му учителят. — Мяза ли ти като поп, да си ортак на кръчмаря, ха? И да играеш ден и нощ на скамбил за печалба. . . на скамбил бе!

— Ти, ти. . . сицилист! — изплеши от вратата дядо поп и цвръчна навън.

— Ама право дума учителят! — замъмри дядо Крали.

— Право е, току все не бива толкоз — поп е! — отвърщаха добри черковници.

— Бива не бива, хубаво е и право си му надума той! — отсичаха младите.

А учителят и не мисли му много — прибра Стойча при себе си.

— Не давам го! — дума. — Ще го изуча аз на своя сметка! От залък ще деля, ама ще го изуча!

Но дядо поп си държеше здраво работата. Подучи той бае Мирча, па доведе тоя от общината кмета и зима си детето. А събраха се родове в общината, там и кметът, учителят, дядо поп, бае Мирчо, пък посреди клетки Стойчо — блед, посърнал, с мътни очи, като слисано.

— Е, Стойчо — подзе кметът, — защо не рачиш при баща си?

— Не рача. . .

— Ами че защо? Нали те годиха. . . ще се жениш!

— Не рача! — разплака се Стойчо.

— Оти плачеш бе, Стойчо? — намеси се поп Игнати. — Ти сам си рече, та те годихме!

— Ама ти няма да се месиш, отче! — дигна се начумерен дядо Крали. — Кажу, Стойчо, да се учиш ли рачиш, или да се жениш?

— Мене не ми трябва, чичо! — отвърна то.

— Като не ти трябва, оти се годи бре? — викна отчето.

— Ей, попе — сопна му се дядо Крали, — хем чуй, ако теб ти трябва още жена, пък ти вземи си. . . тый!

— Няма ти да ме съдиш бе! Аз там съм благославял със святия кръст, чу? Със святия кръст!

— Със святия кръст, ама за своя печала!

— Нека ти е грях на живот! — прокълна отче Игнати и обърна се към Стойча. — Кажу бре, никакво, нали ти й даде огърлето, не целуна ли на татка й ръка, ха?

— Не ща пък! — разплака се с глас Стойчо. — Ако ти трябва жена. . . — понече то да повтори чичовите си думи. . .

— Тый ами, комуто трябва жена, нека си вземе! — прекъсна го зачервен учителят.

— На кой подучва детето! — дигна се бащата бае Мирчо. — На такъв учител аз не дете, ами нищо не прашвам! Тый да се знае! Аз съм вече дума дал на хорското

чедо и никого не слушам! — отсече той и повлече Стойча навън, а то писна. . .

Цъкаха хората, а дядо поп протриваше ръце. Пък по едно време Стойчо се изгуби. . . Косеше се учителят, а ние му се чудехме, добро сърце, право, милее като за чедо! Случи ми се след дене си работа до Дражовските колиби и отидох. Тук на гости, там на гости — по обичай; па току зярнах в един топъл кът Стойча. . . пламнало му лицето, загорели му очичките, усмихва се и при него мома — лепа и едра рупченка, също почервеняла, запотеничка. . . Набързо прибра тя поли, скочи, целуна ми ръка, па рекоха да благословя тъкмените младоженци. . .

И аз благослових — какво ще му е! Ала все пак попитах Стойча, кажете, че на смях:

— Е, Стойчо, изстина ли ти сърце от учене?

— Не рача вече — начумери се то.

— Сега друго учене — смигна дяволито глумливият помощник-кмет.

Биде сватба като всяка друга, само че сватовете не бдиха, пушка не гръмна, нема жени да играят под ключ моминото хоро, а на заранта поднасяха червена сладка ракия, ала. . .

— Водна е! . . . — думаха дяволито жените.

— Не е тя водна, току ще трябва тепърва да се боядиса и подслади! — пресрамваха някои ергени.

А отчето — че какво отчето? Едната му шепа изстудена от кантакузи, а с другата надига шишето червена ракия, стиска очи, събира дебели бърни:

— Пф-чляц! — цвъква той с джуни тый, дето и вам да се доше от тая сладка ракия, медена ракия. . . за безсребреници!

Ц Е Л И Н А

Нощта преваляше. Из тъмните страндженски гори прекосяваше ездник. Бледите лъчи на пълната луна сегиз-тогиз проникваха през гъстите клонове и озаряваха лицето му. Той дигаше към нея възторжен поглед и сбутваше коня: беше млад човек. Длъгнестото му нежно лице — с високо чело, вдлъбнати пронизателни сини очи, гръцки нос и под тънки руси мустачки красиво свити бърни — сега сияеше и обкръжено от къдрите на дълга коса, изглеждаше като апостолско. Широките му плещи се волно кършеха под тънко и късо палто, облечено върху една само фанелена риза. Ветрец развяваше палтото и под него се лъскаше револвер.

Той караше неравно. Щом дочуеше скърцане на много коли, смущаваше коня, изпречваше се пред първия водач и се навеждаше до самото му лице.

— Добър час! — здрависваше глухо и смущаваше пак коня.

— Закъде, ваша милост?

— За Българово.

— Няма тамошни коля.

В един дол, настрани от пътя, тлееше огън и чуеше се глъч. Конникът се вслуша и възбудено потегли към кервана. Вслуша се повторно, пъргаво скочи и поздрави.

— Странджев! Учителят!

Начугулиха се около му селяни. Неспokoйно любопитство изразяваха мургавите лица. Всеки се изреди да се ръкува с пътника. Той, Странджев, стискаше

дебелите селски длани, вираше се в лицето на всекиго, спомняше му името и поздравляваше с възклицания. Покани ги най-после да насядат. Посбутаха огъня и го окръжиха.

— От София идеш, а?

— Оттам, селяни, и ви нося новини, новини!

— Новините, току-речи, ги знаем — други станали министри.

— Това е, братя! Други станаха министри. . . И всички трябва да станем на крак — трябва вече да си отърсим яката от изедниците!

— Право си е. Оголиха ни, учителю! Те пямаха бога! — обади се прегърбен, възстар, с хиляди бръчки по лице селянин.

— Сега е време да им турим крак, чичо Димо!

— А бе то дано отгоре сторят нещо, а то. . .

— Отгоре, кажеш, току я помисли — де да знаят хората къде ви вас най боли?

— Знаят те, учителю, знаят. . . Ка' щяло да не знаят — и царщински, и окръжни, та че и общинските. . .

— А кметът? Кой да знае, че. . .

— Добър ви вечер, хора! — запъхтян поздрав прекъсна разговора.

Из една горска пътека се беше озовало високо голобrado момче с мургаво лице. То беше облечено в някаква униформа от бозяв шаяк и се държеше спретно — не приличаше на пешеходец.

— Драгое! — посрещна го сърдечно Странджев.

— А, Драгой Бойчовият — зашушкаха селяните. Изпод една кола пъргаво се измъкна дете.

— Мале, вуйчо, вуйчо! — викна то и отърча при пътника. Драгой замилва детето. Отърча и майката, Драгоева сестра.

— Къде е свако? — нетърпеливо запита Драгой.

— Пасе воловете. . . Да го повикам ли?

— Повикай го, сестро. . . Други наши рода има ли?

— Има, има, всички са с воловете. Ей сега! — щурна селянката.

— За Българово ли? — обърна се Драгой към Странджева.

— Да, да.

— Значи, заедно? Те там още царуват!

— О, да! — и Странджев топло протегна на Драгой ръка.

След малко още селяни обкръжиха огъня. И дълго звездите трептяха неми над тая група хора, в която две бурни в живота още души се силеха да пробудят в околните си своите чувства и пориви. Тъмните души лека-полека наостриха слух, почнаха да се оглеждат и чинеше им се, че също тъй тревожно се вслушва и околният шубрак. После те се разделиха.

— Идете сега в града и разпитвайте — казваше им Странджев, — ще видите, че е време. Днес е четвъртък, вие ще се върнете в събота, а дотогава ние ще дигнем селото, па в неделя — зел-дай! . .

Драгой повика настрани двамината си роднини и своя свако, па им шушна дълго.

— Род ни е кметът — думаше им той, — но ще го махнем: стига му!

— А бе като рекат комшиите — отвръщаха тез.

И се разделиха. Драгой и Странджев поеа пътя за Българово. Странджев беше весел и жадно дишаше. Драгой крачеше замислен след коня му.

Те и двамата бяха в София и вървяха първи в манифестациите против падналия кабинет. А сега случайно се срещаха на един и същи път. Странджев, учител в Българово, преди месец беше погнат от полицията и се укри в столицата. Сега бързаше «да склучи равносметката в Българово», както казваше той. Приказлив и пъргав, младият човек сполучи да наостри в Българово мало и голямо против властта и една вечер щеше насмалко да арестува кмета — народен представител. Той сам се възхищаваше от това си първо в живота геройство и го разказваше, колчем се падне. Раздвижил Странджев селяните и кметът — нямало какво — направил да го уволнят от учителство. А после му заповядал да напусне селото. Още същата вечер Странджев свикал тайно събрание и в съгласие с Наня чорбаджи, влиятелен в селото лихвар и общински съветник, който бил тъкмен бъдещ тъст на Стран-

джева, решили да устроят митинг и да бламират общинския съвет. Кметът обаче подушил това, привикал хората уж на тайно събрание и ги затворил в селския хамбар.

— Току-що се тъкмях да лягам — разказваше Странджев, — и откъм селския хамбар се понесе рев: бият някого! Побеснях! Хазаите ми — четирима здравеняци братя — награбиха колове и аз си напълних револвера, па хукнахме към хамбара. Ревът откътре продължаваше. Блъснах аз смело вратата и влязохме. . . Сепнах се: куп хора! В светлината на пушливо газениче дрезгло се съзираха сенките им: на една страна двоица с пушки — селска стража — вардеха група арестувани селяни; а по средата кметът, писарят и общинският стражар бяха се начугулили върху завален човек. . . Право да си кажа, отпървом се постреснах, но не беше време за страх — насочих револвера си и креснах:

— Убит е, който мръдне.

Сепнаха се всички.

— Долу пушките! Стрелям! — опнах аз револвера и пушките се наслагаха на земята. В това време общинският стражар замахнал към мене с тоятата си, но аз се обърнах, когато вече един от моите хора го заваляше. Тъкмо тук един от свилите се зад караула арестувани селяни изрева и се спусна към наслаганите на земята пушки. . . Спрях го, разбира се.

— Пребиха ни, учителю! — разплака се човекът.

Едвам сега го познах. Това беше един от първите мои хора — Стойнов Пеню. Той водеше цяла една махала. Упорит човек, неподатлив! Как да е, смирих го аз и се обърнах към кмета. Досмеша ме: тоя беше отпуснал ръце и рамене, проточил врат — вира се в мен като осъден на смърт. Гледах, гледах — какво да го правиш? Надумах му, каквото ми дойде на уста, и го оставих. А селяните пред самия него ми обадиха, че ги бяхтали да кажат какво сме говорили в събрание-то. Излизаше, че гласежът ни е открит. Помислих да го арестувам, но благоразумието надви. А, дявол го взел, трябваше да ги арестувам! Как да е, разотидохме

си. И още в тъмни зори ме събудиха кул мои хора: пред канцеларията кметът събрал своите роднини и чакали войска от града, та мене щели да откарат. . . Трябваше да забягна — не оставаше друго: всички мои хора това ме съветваха. Срамно не срамно, склоних. Стойнов Пеню стегна два коня и офейкахме през блатата в Кайлии, където взех трена, че хайде в София. После ми писаха, че не е дошла в Българово войска, а само ескадрон стражари с пристав. Те претършували селото за мен и си излели гнева на дяда попа: старецът е бил някога семейно обиден от общинския кмет, та в тайното ни събрание беше обещал с кръст в ръка да поведе народа от църквата. . .

Разправяше Странджев този си подвиг и се радваше на себе си. Сега младият човек отиваше в Българово да пожъне лаврите на заслужена народна любов.

Драгой беше изключен ученик от дърводелското училище в Княжево и се връщаше в селото си, където мислеше да учителствува. Брайков — общинският кмет в Българово — му беше вуйка, но Драгой се обяви против него още миналата година. Така и тоя отиваше да довърши онова, което беше почнал отдавна.

Двамата агитатори не бяха се сдумали в София, макар и да се срещаха там. Странджев дружеше в София с вестникари, а Драгой странеше от хората. Сега в срещата си със селяните двамата млади хора наглед се съюзиха: Драгой се обая от Странджева.

На едно широко равнище с обширен хоризонт те поспряха и всеки на своя сметка се любуваше на изгледа: Драгой — на родния си край, а Странджев — на поле за поприще.

— До една неделя ще се раздвижи тая жалка маса от тъмни хора и ще отърси от плещите си разбойнишката клика от родна сган — събра нервно Странджев. Пет годинки от моя живот лежат в тия глушини. . . Но сега в няколко дни аз ще ги изживея, да! И не ще жалия тогава за тях!

— Мислите ли да обходите и околията? — попита Драгой.

— Не ще има нужда. Аз писах на приятелите си по селата и стига да сгромолим Брайкова — всички други ще окапят като круши. Той ми е душата! — Като каза това, Странджев помълча и после възбудено продължи:

— Отвратително, но чудесно величие наистина! От окъсан полуграмотен писар тоя злодей в няколко години с кметство, с депутатство и с не знам що още е забогатял невероятно!

— Да, слушах го миналото лято — подзе Драгой, — събере съдружниците си и шушукат само за избори и за търгове.

— Брайков тази година беше на път да стане председател на постоянната комисия! Срам, срам!

— Мене ме е яд, че ми е вуйка и че му съм признателен: помагал ми е да следвам — каза Драгой.

— Признателен. . . Нима признателността на народа не е по-скъпа? Не, ще го изхвърлим като парцал от канцеларията!

— Ще видим. Не ще е тъй лесно. . .

— Щом можих да направя толкоз преди, когато той тука беше цар. . .

— Да, но си работил с поп, с чорбаджии. А сега той ги е укротил: те всички са в един дол за дренки!

— Не можеше другояче: селяните бяха наплашени. Сега е друго: цялото село ще бъде с нас, всички са против Брайкова.

— Против са, защото против беше и оня лихвар, Наню чорбаджи. Но той десетки пъти се е обявявал против Брайкова и пак все си е в неговия съвет.

— Аз съм премислил всичко — отсече Странджев с едвам скривана досада.

— Не се съмнявам. Но аз си познавам хората. Брайков сега е спретнал шайката си и ще се държи. Пък и полицията е още тяхна.

— Ще видим — омекна Странджев. — Ако дотрябва, ще почакаме да пречистят ония в града, та в краен случай ще се обърнем за помощ оттам.

— Помощ от полицията?

— Защо не? Ако той организира въоръжена шайка, нима ще трябва да се колим?

Драгой не отговори. Зората ги огря пред село. Лъкатушеше река край нисък рът, а надясно през утринната синкава мъгла се мяркаха къщи по двете страни на дол. Сред тях красиво се дигаха синьото на два ката училищно здание, малката черква с наперена камбанария и възвишена сред село една сграда като вила — новата Брайкова къща. Нашите пътници спряха за минута, полюбуваха се на познатата им гледка, па Странджев възторжено даде изстрел от револвера си.

— Ще победим, Драгое! — рече той и смуща коня. Настрани от тях, по горист дърварски път, караше волска кола възстар селянин. Странджевият гърмеж му обърна вниманието; проследи той с очи пътниците, па поклати глава.

— Не са за добро тия! — одума се старецът. — Ще разбъркат те селото: само да видиш!

II

Драгой се отдели още открай село — отиде си дома. Странджев спря до общинската канцелария пред Банковия дюген. Той надникна от прозорците и ухилен, скочи от коня. На тесните и разкривени маси в крчмата седяха наведени селяни. А по-настрани, до прозореца, пиеше кафе възпълен 45—50-годишен, с мургаво самодовошно лице човек. Той беше Наню чорбаджи. Селяните посрещнаха Странджева най-обикновено — с лениво «живо-здро». Той се ръкува с всички, а накрай и с Наня чорбаджи.

— Как тъй в наше село? — изкриви уста тоя.

— Е, дойде време да ви навидя! — отвърна Странджев и обърна гръб на чорбаджията. Селяните се спогледаха: преди Странджев и Наню чорбаджи бяха едно.

— Слава богу, учителю! — наближи весело един окъсан селянин. — Дай ръка, добре ни дошел!

Това беше бай Койо, дядов попов брат, от средна ръка човек. Попийнуваше си, беше и върл крамолник.

Още от зимъс той явно гълчеше против кмета, но не хващаха място думите му — човекът не беше на чест пред хората.

Странджев стисна протегнатата му ръка.

— Добре съм те нащел, крамолнико!

На вратата се показва сам кметът Брайков — висок и плещест човек, облечен в тесни от бозяв шаяк дрехи, а на главата с широкопола черна шапка. По снага той не беше пълен, но лицето му бе подпухнало, възчерно, с ниско чело и гъсти вежди, под които играеха котешки очи. Правеха го юначен дългите засукани мустаци.

Щом се появи кметът, крчмата стихна, а след малко и съвсем опустя. Не мръдна от мястото си само Наню чорбаджи.

— Добре дошел, г-н Странджев. Какви новини? — подаде ръка кметът на изпъдения учител.

— Новините вие ги знаете.

— Е, знаем ги.

— Дойде и за вас голям ден с малка пита.

— Пъй че я рече! Ако е за пита, даскале, нашата никога не е била голяма: поглеж моите попукани шепи, че поглеж и своите. . .

— Ти разбираш какво искам да ти кажа аз — изсмя се Странджев и излезе, придружен от бай Койо.

Брайков ги изпрати с насмешлив поглед, но после лицето му потъмня: той забърза нанякъде разтревожен. След малко около канцеларията стояха общинският стражар с троица на глед нехайни селяни. Между тях беше и личната стража на кмета Петко Палът. А в самата канцелария бяха свикани общинските съветници. На кметското място седеше Наню чорбаджи, който сега беше помощник-кмет. Брайков ходеше неспокоен край едната стена и говореше:

— Правим, що правим, трябва час по-скоро да прогоним туй куче от селото си: той е кадър да дигне крамола и само с Добревите.

— Какво може само с четирма голтаци! — каза изтежко чорбаджията.

— Работата е, да не се чуе, че има бъркотия в селото ни — сдъвка един от членовете.

— Е, то без бъркотия не ще се може!

— Повиках ви, за да я караме селски — спря Брайков до масата. — Ако останеше на мене, ще повикам един по един Добревите и хайде в хамбара. . . А довечера ще почерпа 5—6 от момчетията и ще ги пусна низ селото: оня все ще се помами да излезе по дюкяните. . .

* * *

Странджев беше потеглил към квартирата си у Добреви. Жени и деца надникваха от плетищата по него. Окъсаният бай Койо го следеше весел.

— Ти не знаеш — заговори той. — Моят батко, попът де, стори евалла¹ на кмета.

— Тъй ли? Че кога?

— Оня ден. . . Кметът гошава кръстника си, та го викаха да опеє софрата и там. . .

Странджата не можеше да повярва; пролетеска Брайков беше изпратил дяда попа под стража до митрополията в Сливен.

— Е, пропъдили го бяха, учителю — обясняваше Койо. — За нас щяха да доведат аладжовския поп, та. . . Зер, челяд си има човекът — за батю ми, казвам. И преклони глава. . . Па и право си е, учителю, не той ще урежда селото! Поп е — нека си гледа попството.

Дядо Добри, у когото живееше Странджев, седеше на пруста пред дома си и наведен, чукаше стояжка по земята, като поглеждаше сегиз-тогиз към пътя. Налегнала го е старостта: той отдавна е започивал, не ходи по полска работа. Но неговата бащинска ръка още държеше в сговор четирмата му синове: те не бяха поделени.

Лека руменина обля старешкото лице, когато се показва Странджев.

— Напокон, сине! Слава богу, слава богу! — посрещна го дядо Добри. — Щеш ни зарадва къщата, сине! Яко се бяхме загрижили за тебе.

¹ Покори се, почете го (тур.).

Странджев стисна горещо сухата старческа ръка. Затече се и старата домакиня да здрависа госта. Личеше: тази къща беше и сега лична опора и политическа крепост на уволнения учител.

— А тук, сине, имам много лошотии, откак тебе махнаха! — говореше след малко дядо Добри. — Викаха поред ката вечер моите синове и ги задържаха досред нощ. Съветваха ги, плашеха ги, говореха им какво не. Ех, слава богу, не ни сториха голямо зло! Само ни изклаха седем ягнета. В кошарата бяха, отделени за продан, та издебнали ги една нощ и ги изклаха. Нищо, нищо! А на Стойнов Пеня изкорениха лозето, съвсем го изкорениха, сине. Зинкьори хора, нямат бога! Нарочиха човека така, че му е притъмнял светът: минава оттука, а вече и с мене не се здрависва. . .

— Нима Стойнов Пеню? — зина Странджев.

— Той, сине! Изплашиха те цялото село! Аз думам и на моите — не им трябва, не ще се наше село уреди. Е, не ги дип съдя, то се знае, ама все пак. . . То случва се, докривее и мен, па река: нека, нека, какво, а? Млади са — синовете ми де, — не ще целуват ръка на кмета и на Наня! Чорбаджии си са, право е, токо не те ни хранят. На синовете ми като е присърце да тичат и по селска работа, нека тичат! Не е ни грешно, ни срамно! Че щял да ги гаври изедник като Наня — нека. . .

— Че и той ли е с кмета сега? — попита Странджев, вече неспокоен.

— Те са едно, сине! Като се чу за бъркотията в София, кметът ги свика, па избра Наня пак за свой помощник. Оттогава са ведно и не се делят. Че се и сродиха; кметът сгоди сестриника си за Нанювата щерка. . . Хе-хе, минат край мен, а не ме и поглеждат. Така, синко, сдобриха се те и със селяните: весден изреждат кръчмите и черпят кого де срещнат. . .

Странджев заходи.

— Старият помощник с тях ли държи? — попита той.

— С тях, сине! Къде ще се делят: бъркали са заедно в купа. . .

Бяха сложили вечеря, но на Странджева се отяде. Той беше отруден от едномесечните си лутания, а се беше и заклеял пред толкова свят в града да бламира Брайкова. . . Инак новината, че Наню чорбаджи е сгодил дъщеря си — изгората божем на Странджева, — тази новина будеше в душата му само смях.

Кучетата изляяха на двора и след малко в къщата влезе къс и сух човек, облечен във вехти градски дрехи, с вехта шапка на глава. Това беше Странджевият другар Печев, стар учител.

— Намерих ви най-после! Научих се, че сте дошел, и отодеве ви търся — говореше той прекалено любезен. — Право, бяхме се загрижили! Сами ние тук, без вас, не можем направи нищо!

— Какво има да правите? — нацупи се Странджев.

— Как какво! — хилеше се колегата. — Ами да подигнем селото бе. . . да се почувствува и тук освобождение!

— Нима ти се скара с Брайкова?

— Е, че то сега не е до скарня! Народна работа е. Ние приказвахме с държавния бирник, пък придумахме и Стоя бакалина, а той има вече до 20 селяни със себе си.

Странджев беше доста смутен от всичко онова, което му обади дядо Добри, та сега забрави лихварството на Стойю, сметките на бирника и любоугодничеството на учителя Печев. Двамата колеги си стиснаха горещо ръцете.

— Аз говорих и с дядовите Добреви синове — продължи Печев, — но те ми се виждат омърлушени.

— Натеглихме се ние, учителю! — отвърна дядо Добри.

Вечерта на тоя ден у дядови Добреви се насъбраха хора. Първи бяха дошли Драгой, крамолникът Койю и още неколцина. Странджев седеше на триножник до огнището и сегиз-тогиз подпитваше по нещо. Дядовите Добреви синове изглеждаха бодри и весели. Те бяха четирма снажни мъже, с дългнести червени лица, украсявани от буйни руси мустаци. Тези хора бяха като близнаци, много си приличаха, особено в очите —

сини, простодушни, но не без свенлива гордост. Дядо Добри си бе легнал.

Странджев се шегуваше.

— Е, бай Койю, какво ще речеш, ще им пречупим ли краката?

— Щем, учителю, ако е рекъл бог! — клатеше глава Койю. — Аз още оня ден му казах.

— На кого?

— На кмета. Щом се чу за бъркотията, събра ни той да ни каже, че имало ново правителство.

— Нима свика той селяните? — обърна се Странджев към Добреви.

— Събирал ги е, токо ние не ходихме.

— Думам ти, учителю, събра ги! . . . Та ще ти кажа — продължи бай Койю, — сумтах аз, кашлих, че току изтърсих. Не кандиса ли — казвам му — на селска чест? Ние ти вече кандисахме! Пръгнаха селяните да се смеят. . . Беше в училището, в голямата стая. Тъй ами! — обади се Дражев Ганю. А той, кметът, гледа навън. Остави сега тия — софийските, — му думам; общинските сметки да видим, общинските, тях покажи! Пръгнаха селяните пак. А Наню чорбаджи ми вика: «Е де, мълчи там!» Мълчи, зер — отвръщам му, — мълчат ви хората, че затова сте като в село без кучета! А кметът, нали е дявол човек, токо си фюфюка и прави оглушки. Не се разсърдих и аз, а то бих го накарал да ме чуе. . . И къде да се разсърдиш: разсмяха се селяните, тупат ме по рамо, та ударих я и аз на смях. . .

— Но истина ли е това? — недоверяваше Странджев.

— Е, ще лъжа! Ей ти го Дражев Ганю — нека каже! Ако имаше кой да рече «хайде да направим прошение, да не рачим кмета!» — щяха всички селяни да склонят, току нямаше кой да направи и прошение — прост народ сме си.

Стропа се навън и след малко влезе Стойнов Пеню. Той беше къс, сух, с възчерно широко лице, строг мъж. Големите му черни очи гледаха спокойно и умно. Странджев скочи.

— Слава богу, Пеню! — стисна му той ръка. — Рекох, че не ще дойдеш!

— По-тихо приказвай, учителю — отвърна той сухо.

— Няма вече от какво да се боиш, Пеню!

— Е то, ти днес си тука, а утре те няма, пък за нас тука е и умирачката!

Странджев се изчерви. Но после заговори горещо:

— Отпусни душа, Пеню: свърши се царството на тоя злодей. Знаем, много си претеглил, дядо Добри ми разказа. Но каквото е било, до днес е: утре ние сме господари тук.

— Кой знае — седна до Странджева мрачният селянин. — Казват, той вече пи́сал писмо и на сегашните министри; бил, думат, близък ѝ на тях. . .

Странджев премижа хитро, а после се изсмя.

— Затова ние трябва час по-скоро да го вземем под крак, за да се види, че по него не вървят в Българово и кучета.

— Трябва — обади се бай Койо.

— И щем, щем! — доладе Ганю.

— Аз съм си със селото — каза Пеню, — както рекат другите. Нима ще се делия?

— Както рекат другите. . . Но нашият народ няма още език, бай Пеню! Наплашените и прости сиромаси от нас чакат, крак да поведем. Не бива така, брате: по теб се води цяла горна махала!

— Води се тя. . .

— Водила се е и пак ще води — викна Странджев. — Направи пак да потръгнат хората! Нали ни беше думата: ще работим да дойдат в България министри, дето да слушат многото народ, а не само чорбаджата? Е, добре: ето, такива министри дойдоха, но де ни е сега многото народ?

— Тъй е, учителю, токо. . .

— Какво? Уплаши ли се? Тогаз, да ме простиш, иди кукувай при жена и деца — ха-ха-ха! — изсмя се злобно Странджев.

Кучетата залаяха и избягаха — идеха много селяни.

— Идат хора — намръщи се Пеню и стана. — Аз ще си ходя — заяви тсй. — Но знайте, ще държа с вас, ша! — И си излезе. . .

Влязоха бакал Стойо, бирникът, учителят Печев и още десетина селяни. По едно време дойде караул да вика братята Добреви в канцеларията, пратил го Брайков. Дигна се шум и с подбиви изгониха караула.

*
* *
*

На заранта Брайков мрачно крачеше у дома си, като сегиз-тогиз си наливаше ракия. С ръце назад, понаведен, той често блещеше очи и гузно поглеждаше през прозорците.

Син на селски свещеник, Брайков беше свършил трикласно училище и след смъртта на баща си стана общински писар в Българово. А щом навърши изисканите от закона години, избра се за кмет. И околните села позавидяха на Българово: нямаше още селски кметове, които да са ходили повечко на училище. После от София изискаха да се избере един народен представител от селата. Така Брайков стана и депутат. А тъй като в света големството, види се, върви с богатството и наопаки, той влезе в очи на хората. Пък и нали не може човек да огрее всички като слънце? Брайков построи училище и мостове, даваше под наем общински пасбища на сувитчии, събираше десятъка и раздаваше сумите за превоза, съдеше, помиряваше и правеше със селяните избори: общински, окръжни и депутатски. Не беше едно и две!

Наистина, и в Българово селските избори ставаха все още пак с желти и червени кукурузени зърна, току навремени все възбужаха в селото някои родове. В такива случаи Брайков изпращаше възбужалите при воинския началник в града по проверка на списъците или съставяше на такива актове за било и не било, а понякога през нощите се слушаха и резове откъм общин-

ския хамбар. Народ е: не може да се управлява само с думи!

По тоя ред почна Брайков кметуването си, по тоя ред караше и депутатството. И това беше така вече от близо осем години. Човекът бе свикнал с кметството и депутатството комай така, както някога боярите са били свикнали с боярството си.

А ето сега всичко туй можеше да се промени! Брайков беше неспокоен, съвсем неспокоен. Защото, наистина, ако в София министерството е паднало, непременно ли трябва и той, Брайков, да падне от кметството и да не се избира вече за депутат? В околията все пак той беше най-първият човек: кого друг имат тук хората?

Брайков съгледа през прозореца, че иде секретарят, и заходи неспокоен.

След малко верният човек влезе разпъхтян и съобщи:

— Бирникът кара селяните да подписват прошение за блам!

— За блам ли? Какъв блам: светът е с мене — продължи Брайков да крачи из стаята.

— Власт е, г-н кмете, всичко може. Но аз пратих верен човек да скъса прошениято.

— А! Ха-ха-ха! Добре си се сетил. . . Земи! — наля му Брайков чаша ракия.

— Аз мисля да свикаме в неделя митинг, ние да го свикаме — каза секретарят, като глътна от ракията.

— Ще поличи от гошавката довечера, ще видим — отговори Брайков и пак неспокойно крачеше из стаята.

* * *

Майският ден преваляше и из кукурузищата се навърволиха към село чети жени и моми, които бяха цял ден копали. А под село други чети снажни мъже с коси на рамене се губеха по ливадите: ще косят в хладината на късните и светли нощи. Тези мъже изнисаха от селото ония мълви, с които старите майки посрещаха копачките от кукурузищата: учителят Странджев си

дошел и хората пак се раздвижили по разпавиите с оня поразник — кмета. Ще има крамола в селото.

Прошениято, което бирникът разнасяше на подпис по старците из село за изпъждането на кмета, бе изчезнало привечер: кметовите хора го откраднали и го скъсали.

«Свадата почна» — си каза дядо Добри и седна пред вратника си. Брадата му трепереше, той беше много разтревожен: кметът Брайков бе пратил да поканят и него на голямата вечеря, която старците в Българово си устройваха в Банковата кръчма срещу общинската канцелария.

«И мене ще кани — говореше си гласно дядо Добри. — Ама видя се натясно кметът, че гледа и нази да изюди. Не е вече турско, че да се шири той из село като читак. Хе, опрял се на родовете си и смята пак да прогони учителя. Ще има да зима!»

Откъслечно се нижеха неспокойните мисли на дядо Добри и разтрепераната старческа ръка чукаше с тояжката си камъчетата по земята.

Откъм Станевата кръчма се зададе най-младият дядов Добрев син. Той бързаше и весело спря при татка си.

— Няма да слезем на ливадите тази вечер, тате: кметът се е разшетал из село, гласи нещо, ще трябва да му се опрем.

Дядо Добри се загрижи.

— Ливадите зреят — каза той. — Пък и какво може кметът, наврял се е всекому в очи.

— И ние това казахме на учителя, токо пилеят се хората по къра, един с други се не виждат, токо виж, че кметът е надумал тогоз-оногоз. . . Има си и той, човекът, родове, тате!

— Вършете, каквото знаете, сине. Токо работно време е, записани са хората и от Брайкова страна, та какво могат?

Син и баща помълчаха, единият седнал прегърбен, а другият юначно възправен в мрачевата.

— То учителят. . . — пришепна дядо Добри, чукна пак тояжката си о земята и додаде: — Само това си му е

грижа нему; да тича по царщинска работа, затуи и припира. . . Токо няма що сега, не ще го оставиме сам. Пък и нали вече не е турско, сине, наша си е царщината, и по нея ще трябва да се тича. . . Е, каква я гласите?

— У Банковата кръчма тази вечер кметът е свикал по-първите хора на веселба уж. Ние пък ще се съберем в Станювата кръчма.

— Ще каже, той ви учи какво да правите. . . Хе, хе, усладил му се е нему селският кокал! А пратил и мене да викат.

— Тъй ли?

— Пратил.

— Учителят думаше да дойдеш и ти при нас. Нека се слуша по другите села, че ние тук сме дигнали глава.

— Де мога, сине. Нашето вече мина, ние вървахме в турско. Посем сега е ред и вие да поемете. Е, как я редите: кое кога ще вършите?

— Че то кметът глашал да свика в неделя селото против учителя. Ние пък ще го преварим: в събота е Кирил и Методий.

— Ще рече, пак по него вървите — прекъсна старецът сина си. — Не трябва. Какво щял той да върши, нека върши, то не е до вас. Вашето е друго: кажете на селото да му потърси сметка. . . Сметка да му поискате. . . Осем години той сметка никому не е давал. . . Това си е . . . И толкоз.

Старецът пак трепереше: той беше вече ядосан.

— И ние това мислим — отвърна младият. — Днес е четвъртък, нощес коля ще слязат за пазар в града и учителят ще прати писмо да се донесат оттам новини. А утре вечер, като се върнат хората, ще пуснем глас из село, че на по утрото, на Кирил и Методий, е ред да се стекат всички в училището, за да прегледаме сметките на кмета си. Така сме я наредили, тате.

Старецът помълча и после, като се изкашля, подзе високо:

— Така е добре. А ти кажи на комшиите — още тази вечер, като се съберете, така им кажи: «Тате мисли — кажи — да я карате кротко, село сме, не е град: ние

тук един с друг сме се сродили, та трябва кротко да караме, да не се смразяват хората твърде помежду си, че да не разбъркаме селото.»

После дядо Добри подръпна сина си за пояса и когато той се понаведе до лицето му, старецът додаде глухо:

— Учителят е харно момче, токо. . . днес е тук — утре го няма, а ние и на гробищата ще лежим един до друг: това да не забравят хората, сине!

III

Селото заспа: отрошени са снагите от дългия трудов ден, а пробудата утре ще е пак в тъмни зори.

Заспа селото. И се разшуми Банковата кръчма до общинската канцелария. На дълга маса се димяха две печени гойни шилета и се лееше анхиаалско вино. Начело седееше Брайков, от дясната му страна беше новият помощник-кмет Наню чорбаджи, а отляво — старият такъв. И редяха се по тях старците: Блажът, Катерински, по-старият от Колищърковите, Станко Грашът и горномахленецът Бойчо Маринкин. Той държеше с Пеню Стойнов, който водеше цялата горна махала и комуто една нощ незнайни хора бяха изкоренили лозето. И Брайков мислеше сега: «Щом ни е зачел Бойчо Маринкин, на добро е — онова куче, Пеню Стойнов, е клекнал най-после и не ще шава.» От другата страна на масата, тъкмо срещу Брайкова, седеше общинският писар, а до него беше бакал Стойо. Този водеше в селото 10—15 сиромаси, които му бяха задлъжнели. Тези сиромаси бяха подписали прощението до окръжния управител за отстранението на кмета — същото онова, което беше съставил държавният бирник и което общинският писар нареди да се скъса. Всички старей знаеха, че бакал Стойо е тръгнал с бирника и ще иска да мъти водата на селото. Но ето, той беше зачел кмета, значи, не им е здрава работата на онези Странджевската страна.

Брайков засукваше мустак и от време на време заглядваше бакал Стоя изпод вежди.

И бакал Стойчо не издържа.

— Така трябва, кмете — викна той, — посъбери ни ти овреме и по вий ни юздите, защото такова време е дошло, други вече ни събират и ни присвиват към своето.

Брайков зина.

— Ето, човекът си каза, каквото му тежи на сърцето — ха-ха-ха! — хвърли той приказка на цялата маса и всички се смълчаха. — Зная аз къде ги стиска ботушът тия там, службашите около изпъдения даскал, ама няма да ги огрее! — додаде и се чукна с бакал Стоя.

— Трябва, трябва и ние да се постегнем, кмете — обади се предишният помощник-кмет. — Не бива никой да се полъже с ония: ще си разбъркаме селото и докато сме първи в околията, ще останем последни.

Наню чорбаджи, новият помощник-кмет, погледна говориящия, погледна после и кмета и наведе замислено очи. Навярно той се досещаше, че го изкараха пак на чест в общината само докато се мине бъркотията сега. И ще го натирят после, ще го натирят наново: Наню чорбаджи си знаеше, кучета са всички в селото, хем му ядат хляба, хем го в очи лаят. Той беше с турско тербие¹ човек — тоя Наню чорбаджи: не се отучи да смучи наргиле, да мисли гласно и да псува хората ей така, за кеф. Но беше човекът най-имотен в селото, та все пак го допитваха за всичко по селските работи, макар да го мразеха и да го гавреха в очи. Сега той дръпна десния си мустак надолу и каза възтежко със своя треперлив «афионлия» глас:

— Не ща аз приказки! Ти, кмете, пиши в града: да ги закарат с жандарми! Пиши: кръвнина ще падне. Хе-хе, не ща аз приказки!

— И ще падне кръвнина! — облакът се Брайков на масата мрачен.

¹ Възпитание (тур.).

Той каза това сухо, без закана, но твърдо и с желязна студенина.

— Право каза чорбаджията, свато — обади се с пискливия си глас бакал Стойчо и малките му очи хитро замигаха. — На вятъра са думи: направи да ги откарат в града с жандарми, инак те ще разбъркат селото и ще станем за смях на цялата околия.

Наведоха глави старият от Колищърковите, Стойчо Грашът и Бойчо Маринкин. Тези хора имаха своя мисъл, а знаеха те и кой каква мисъл има от тези събрани уж на братска веселба съселяни.

Брайков сега реши мустаките си и си ги гледаше с присвити надолу очи. После той проточи врат към вратите. Там блещяха нечий поглед — беше кехаята.

— Е, кои са отвъде? — повика го Брайков.

— Е-ще учител Странджев... и Добревите... и на, бирникът е там — отговаряше виновно кехаята.

— Други, други? Тях знаем.

— И твоят внук Драгой...

— Мазник... Храни куче да те лае... Още?

— Е, и оня — Койо, хе-хе... А кога да тръгна за насам, влезе и попът.

— Ба! Нима и попът? Ама при тях ли влезе? — учуди се Брайков, а после широко се ухили.

По свой ред широко се ухилиха всички около масата. В Българово дълги години Брайков най-добре живееше с попа и с неговата челяд. Една зима баба попадия беше нещо заболяла, та Брайков я води на лечение чак в София. Но после Брайковица се нещо задърли: пропъди попадията и не даваше вече тя да стъпва в къщата ѝ. Може би не трябваше баба попадия да чести у Брайкови: в Българово тя едничка се носеше граждански и не е чудно да се е навряла в очи на Брайковица. Инак Брайков се усмихваше под мустак, колчем се споменеше нещо за баба попадия. Но когато пролетес дядо поп се полъга по учителя Странджев, та се врече да поведе селяните с кръста срещу Брайкова, тоя се люто разсърди и го изпрати под стража до митрополията в Сливен. А после щеше и съвсем да го прогони от селото: нарочил беше да доведе за Бъл-

гарово аладжовския поп. Но размина се и това. Стареите се хвалеха, че те склонили Брайков да се предобри с отчето. Но в селото се мълвеше — не без смях, — ужка попадията направила това. Как да е, Брайков и отчето се бяха помирили, а ето сега той, попът, е отишел пак при Странджева!

— Хм, ще го повикам да ни дойде тук! — дигна ръка Брайков. — Смях ще падне, ха-ха-ха!

И написа записка. После заповяда на кехаята:

— Ще повикаш отчето навън, ще му дадеш това писъмце и ще му кажеш: тука го искам, веднага, иначе да си мисли! Хайде!

Масата онемя. После Наню чорбаджи каза с треперливия си глас:

— Поп е, се вика, и не бива така, кмете. Ама като не си държи приказката и той!

— Е-е, така не бивало, иначе не можело! — наля чашите Брайков. — Да пием, че каквото бог даде!

— Мина онова време, Наню — продължи той после. — Попът да си гледа попството — толкоз. Не им ли забранихме със закон да се не бъркат в изборите? И това е правото: грях е да намисаме бсга в политика и в партизанство. Че и — нали е казано от старо време: «Вържи попа да е мирно селото» — ха-ха-ха!

У Станевата кръчма беше глухо. Черпеше бирникът, един пестелив човек. Но и събраните двадесетина семейници не смятаха, че са на веселие: българовци се веселят само по сватби. Странджев говореше за новото време, което е настанало. «Слуги трябват на народа, а не господари — казваше той. — Вие плащате данъците, та издържате община, черкова, управители и стражари, министри и цар. Вие сте, значи, господарите а ние, които заемаме служби, сме ваши слуги.»

— Кривнем ли нещо — добавяше изпъденият от дърводелското училище в Княжево Драгой, — кривнем ли нещо, ще трябва да ни изритате, иначе пак ще ви яхнем.

Селяните се прозяваха: бяха отрошени хората от дългия работен ден. Иначе те съзнаваха, че Странджев

им говори нещо от сърце и братско. Това досега никой не беше им говорил така! Но тъй като никой не беше говорил и нещо по-друго, то селяните не се чудеа, нито се изненадваха, нито даже се радваха. И се прозяваха поради умората си. Те се прозяваха може би и затова, че се месеше в разговора и Драгой: той си е техен и си е вчерашно момче, не му приличаше да се увира още отсега между хората и да припка като теле пред майка си.

Така се водеше разговорът в Станевата кръчма, когато влезе дядо поп. Той бавно пристъпи към Странджева, ръцете му трепереаха, играеха може би и сълзи на очите му, но това не личеше — неговите очи и тъй сълзяха. А обиден беше дядо поп от Брайкова, много обиден. И още по-обиден се чувствуваше той сега, че го оставиха пак да попува в селото си. По-добре беше да го изместеха в Аладжово. Добрият свещеник чувствуваше, че е изгубил почитта на селото. А не можеше да се прехвърли на своя глава в друго село: не скланяше попадията.

Отчето седна до Странджева и му пришепна нещо. «Тъй ли» — сопна се тоя и изскочи навън. Пред кръчмата се беше набрал селският нощен патрул. Това бяха млади хора, с някои от които Странджев беше давал представление през зимата.

— Какво търсите тука, момчета? — запита ги учителят.

— Гледаме.

— Да не ви е пратил кметът?

— Ами! Работа ли му е сега в тази бъркотия...

— И аз това помислих: посем сега ще трябва него май да пазите — ха-ха-ха!

Патрулът се разсмя.

— Вие ще си гледате службата, селяни, а общинските работи ще управляем ние, продължи Странджев. — Уял се е кметът, уядоха се мнозина като него в България, токо приседна им вече: скоро ще ги видите да гледат през решето.

Патрулът пак се изсмя. Очевидно, случайно бяха хората тук. Странджев извика кръчмаря:

— Дай на хората по чаша вино! — заповяда и се обърна пак към патрула: — Пазете и тази нощ добре селото, че утре се надее да поведем от града стражари, докато мине бъркотията — додаде.

Хората от патрула не се учудиха: изпиха си виното със «сполай» и отминаха.

А когато Странджев се прибра в кръчмата, на вратата се яви селският кехая и повика с ръка попа. Никой нищо не подозря, нито дядо поп. Той излезе. Но се повърна веднага с кметското писъмце — блед, изтръпнал. Всички наскочаха удивени. Попът каза:

— Кметът заповядал да сляза веднага при тях, иначе — да съм си мислел. Не отивам, братя! Да знам, че ще ме жив заровите утре, пак не отивам!

Бедното отче! То захвърли кметското писъмце на масата, без да го прочете, и се отпусна на стол, цял разтреперан. Това беше смешно, а будеше и съжаление. Странджев откри писъмцето на Брайкова и се изплю.

— Тоя шурак още се мисли за господар! — каза. Чакай, аз ще го науча!

Повикаха кехаята, а в това време Странджев драсна нещо в самата Брайкова записка и я повърна на егюпеца.¹

— Да я връчиш лично на кмета, чу ли? Ха да ти видя гърба!

Кехаята повъртя в ръцете си записката, като че ли искаше да се опре, но веднага се покори и връцна навън.

Крамольникът Койо, дядовият попов брат, се изсмя с глас. Но всички други наведоха глави. Те биха искали да знаят какво писа Странджев на кмета, но не посмяха да го попитат. Хората чувстваха, че каквото се върши сега, става от името на всички, а кротки си бяха те и всеки таеше в душата си една грижа: кротко да се кара и кротко да се изкара разправията с оня поразник — кмета.

¹ Циганин.

Между това веселието в Банковата кръчма се беше усилило: виното се точеше изобилно и развързваше езиците. Брайков все по-често заглядваше към вратите, сучеше мустак и се усмихваше неспокойно. Той мразеше попа по своему, горделиво. Осрамил го бил той, Брайков, с попадията му! Мъже сме най-послед, не сме баби! Да не се е полъгвала оная — попадията.

И влезе кехаята сега задъхан. «Нахокаха ме, кмете, и ме погнаха. На, даскалът написа нещо в писмото» — връчи той записката на Брайкова.

Тоя погледна написания ред и пребледня. Странджев му пишеше: «Обръсни си мустачите, докато е време, и се скрий в полите на жена си.»

— Иди, та не пребивай това пичлеме! — изръмжа Брайков възправен и сбесен.

Но наскочаха всички. И Брайков се съвладя.

— Вижте какво ми пише! — хвърли той записката пред всички. — Аз ще пребия това ябанджийско куче! Да го няма в селото ми! Да го няма!

Написаното от Странджева мина под очите на всички. Общинският писар — къс млад човек, с малки черни очи, с остри скули и със засукани мустачки над малко криви уста — посрещна погледа на кмета и забърза навън. Брайков изпъчи широките си гърди и също излезе.

— Ще ги арестувам — каза писарят. — Светът да скочи цял срещу мен, ще ги арестувам поне през тази нощ и ще ги смлята!

Брайков беше извил дясна ръка на хълбок и сумтеше в тъмната нощ.

— Земи и Пала. И знай, не успееш ли — ти ще отговаряш! Ако са много, ела си... не се заплитай. Ще видим после... Влез при тях само ако видиш, че ще успееш. Помни: ако не успееш... Но ще успееш, ако речеш: силата е още в нас. Докарай ми ги само! Хайде сега!

Брайков цедеше думите си през зъби: не можеше да си съвладее гнева и махна ръка — повърна се в кръчмата наново силно развълнуван.

Старият помощник-кмет посрещна Брайкова подозрително усмихнат. Всички мълчаха: едни мрачни, други — само неспокойни.

— Змията е в пазвата ни — заговори високо предишният помощник. — Ние трябва да се разберем помежду си. Сега злото е до селото, а не до г-н Брайкова или до мене, или до Наня чорбаджи. Когато нависнат черни облаци и завие вятър, ще рече, буря е, може и градушка да падне. А тогава всяка пчела търси своя пчелник. Така е и сега по градове и села: буря иде — всяко селище трябва да се прибере в себе си.

Старият човек помълча. Той беше стигнал във войската до фелдфебел, после Брайков го назначи полицейски старши, а накрай го направи свой помощник. Човек с широко чело, с очи, които се губят под гъсти вежди, с дълго тясно лице и с още по-дълги мустаки, които висяха съвсем надолу и правеха лицето му още по-дълго. Той имаше небивала намет: като помощник събираше данъците, та помнеше сметките на всяка челяд в общината и затова беше стълб на властта в Българово.

Помълча помощникът и после още по-високо каза:

— Ние веднага трябва да пишем в града да махнат от селото ни учителя Странджев.

— Е, дали ще го махнат, а? — обади се изтежко Наню чорбаджи и присви нога под себе, навикнал да седи турски.

— Щат — натърти помощникът. — Като кажем, че това го иска цяло село, как не ще го махнат?

Като казваше това, помощникът бърже посрещна погледа на Бойчо Маринкин. И този пое думата:

— Така е бе, Вълчо, ама на че селото не е против учителя.

— Е-е, не било! — сипна своя афионлия глас Наню чорбаджи. — Кой е в селото, а? Ние сме в селото! Чия дума се слуша?

— Трай! — дигна помощникът Вълчо ръка към чорбаджията. — То мина вашето, Наню чорбаджи: сега не може така.

Като казваше това, Вълчо пак посрещна погледа на Маринкин. Може би тези двама хора се бяха сговорили. Но не можеше никой нищо да подозре. Маринкин въвееше със Стойнова Пеню, водеха горномахленците и в селото се мислеше, че Пеню смята да стане кмет и да си земе за помощник Маринкина.

Маринкин пое сега думата.

— Криво да стоим, право да говорим: селото не е против учителя. По него е тръгнал дори и сестреникът на г-н кмета, Драгой, когото. . . знае се в цялото село: сам г-н Брайков изучи, на свои пари изучи. . . Не е ли тъй?

— Е, Драгой! — изкриви врат Брайков и цял се изчерви. — Вчерашен хлапак. Сърди ми се, че съм го пратил на училище за занаят. . . искал съм да го махна от селото, да ми не бърка, та затова не съм го пратил в гимназията. . . Хлапак! Лошо ли съм мислил? Нима е прокопсия да станеш учител? А какво друго може в село с голямо учение. Смятах първом да го пратя в Садово, по земеделие, токо размислих: по нас още земя много, а малко народ. . . Науката по земеделие хваща място, където е тясно, та трябва от малко земя да се вади много. Това е. И го пратих в дърводелско училище: да живее в град и пари да печели. До века ли у нас врати и черчевета за големите градски сгради ще работят все ляхските чифути?

Брайков се задъхваше: с тези одумки по Драгой той гледаше да надвие на други свои чувства.

— Тя, Драгоевата, е лесна — каза той. — Ще го повикам и ще му свия юздите.

— То се знае — пусна тънкият си гласец и бакал Стойо. — Какво е Драгой? Ти, кмете, свикай сестрините си родове от мъжка страна, зер и те са потръгнали по учителя. Аз пък ще свия моите комшии и ей че със Странджев са останали само Добревите.

Бакал Стойо беше нещо като бяла книга. Сега всички виждаха, че нищо не е написано на нея. Ако натегне Брайковата страна, той ще е с него, ако ли натегне другата, той ще бъде и там. Бакалин е човекът, има си мющерии, допитват го и той гледа кротко да ги

върти. Но на горнемахленеца Маринкин това се видя смешно: той кривна глава и се усмихна подигравателно.

— Какво се хилиш бе като калугер на сватба? — викна му хрипло Наню чорбаджи. — На орехи ли ще играем, хайде де! Аз знам едно — обърна се той към Брайкова. — Ние сме селото! Пиши в града да дигнат с жандарми даскала. Пиши: кръвнина ще падне, толкоз!

Смълчаха се. И Маринкин каза още по-усмихнат:

— Ами ако селяните погнат и самите жандарми, дето ще карат даскала?

— Кой? Как? К-о-о-ой? — скочи Наню чорбаджи посинял: у него вече заговорваше изпитото вино.

— Трай, джанъм! — посегна през масата помощникът Вълчо и застави Наня чорбаджи да си седне. — Не ща аз приказки: искате ли да си опазим селото от бъркотия, трябва да обадим в града, че искаме сами да се оправим: да не ни се бъркат учителите.

Маринкин пак се обади:

— Е, как ще се оправим сами, Вълчо? Там е всичкото!

Вълчо се поизкашли и подзе самоуверено:

— Ще свикаме в неделя селяните и ще разгледаме общинските приходи и разходи: ще дадем сметка на селото, както си е обичай от старо време. Това е, което искат и горнемахленци отдавна, не е ли така?

— Така е — отговори Маринкин.

— Виж, това е право — ухили се до уши и бакал Стойо.

Всички други извиха шии към Брайкова. А тоя се беше успокоил и слушаше Вълча с полуразкрити от удоволствие уста. Вълчо продължи:

— Ако сметките ни са прави — а те са прави, аз ги водех, — селото не може да не ги одобри. Пък ако не ги одобри, какво? Не сме зимали кметството с тапия — ще отстъпим най-после! Нека си изберат хората друг кмет, не е ли така, г-н Брайков?

Сега никой не отговори. Брайков беше навел глава.

Българовският кмет и депутат Брайков имаше свой гавазин — такъв се беше обичай завел от някое време между големците първо в София, че после и по другите места. Гавазинът на Брайков се казваше Петко Палът. Неговият произход никой не знаеше: доведе си го еднаж Брайков от София, а после го задоми за своята слугиня. По едно време беше достигнало до селото мълга, че Петко Палът бил за нещо в затвор някъде, та Брайков го просто извадил от занданите. Но тази мълга се затъпка, защото доведеният човек се държеше добре. Снажен, с малко лице, винаги навъсен и мълчалив, Палът тичаше по аргатите на Брайкова, по добитъка му, по воденицата. И работите на депутата вървяха добре — очевидно, неговият човек беше умен и сръчен.

Сега общинският писар направи, каквото му беше поръчал Брайков: повика Петка Пала и му каза какво има да вършат. Тоя, обикновено навъсен и мълчалив, сега отпусна лице.

— Жа го довлечем жив или мъртъв — каза той през зъби, както говорят по някои села павликените в Пловдивско.

— Е, ще играе и дървен господ, ако дотрябва — каза писарят, — токо да не я довеждаме до кръв.

— Ба, жа гледам! Аз благодаря живота си на г. Брайков. Без него за мене не жа има живуване.

После подбраха селския караул и отидоха в Станювата кръчма. Караулът вървеше отподир, хората се сбутваха скритом и никой от тях не влезе в кръчмата. Те бяха същите млади хора, които Странджев преди малко беше почерпил.

Сега поповият брат, крамолникът, беше вече доста пийнал, та викаше на брата си, на попа:

— Женка си и толкоз! Поп си бе, дръж си яко килимјавката на главата и плюй им на суратите.

Общинският писар влезе, придружен от Пала, поздравя учтиво събраните около Странджева селяни и пак учтиво покани учителя да дойде в канцеларията.

— Има секретно писмо от окръжния управител, което се отнася до вас: ще трябва да го прочетете и да го подпишете — каза той.

Странджев пребледня, смутиха се и селяните. Но пийналият Койо кресна:

— Какво? Учителят ли?

Палът посегна към кръста на високия си пояс и извика върху Коя:

— Мълчи бе, жаба!

После Палът извиши чело над всички и страшно натърти:

— Няма да мръднете, ще ви изям!

Едновременно в десницата на мрачния павликенин блесна нож.

Лицата около голямата маса не пребледняха: и тук хората бяха вече пийнали. И най-стариият от Добревите се разгърди до голо и ревна:

— Убий бе! Ей, мене убий!

Но по-младите му братя сякаш схванаха, че Палът наистина ще убие брат им, та изведнаж ниските без гръб столчета, на които те седяха, се дигнаха високо над главите и се стовариха върху левентски възпращения павликенин.

После не се долавяше вече какво става: струпаха се всички върху Пала, сгромолясаха го под себе си, а общинският писар изскочи навън за помощ.

Но от караула нямаше вече ни следа.

Писарят изчезна. А свадата в Станевата кръчма се завърши по страшен начин: хората бяха сбесени, биеха поваления павликенин с ръце и с крака. Но някой се провря помежду, викаше на селяните: «Стига, стига, зверове!» — и разтърваше. Това беше младото момче Драгой, та и върху неговата глава се стовариха няколко лоши удара, докато хората се сумясаха, че е той. А после един от братовчедите му, като го видя с подуто от ударите око, прегърна го, разплака се и викаше:

— Драгойчо! Братче! Що се месиш бе! Нека ги избием: стига сме се срамили в цяло село от своята рода!

Палът лежеше на земята безчувствен — селяните го бяха забравили: тепърва избликваше у тях набраната омраза от осемгодишното властване на Брайкова.

В селото беше глухо: слушаха се само стъпките на разбягалия се селски караул. Един от бягащите въоръжени хора се озова обаче при осветената Брайкова кръчма и влезе разпъхтян.

Той се яви тъкмо когато предишният помощник Вълчо казваше: «Ако селото се опре, не сме взели кметството с тапия: ще го отстъпим, не е ли така, г-н Брайков?» Всички се бяха смълчали в кръчмата, а Брайков беше навел глава. Той в тоя час се чувствуваше готов на драго сърце да напусне кметството, но това трябваше да стане някак си с помощ от властта, защото стореното досега не бе едно и две. Ето, онзи ден, казва се, бяха избили отделените шилета на Добреви и изкорениха лозето на Стойнов Пеню. . .

Та тъкмо в тоя момент влезе разпъхтеният човек от караула.

— Кмете! — викна той. — Селяните в Станевата кръчма пребиха и писаря, и Петко Пала!

Съобщението потресе всички. Пръв се дигна Наню чорбаджи.

— А-а, виж ги ти е-деп-си-зи¹ — разля той своя афионлия глас и като наведе ниско калпака си над двете вежди, отсече:

— Аз да. . . на такъво село, дето ще му съдят даскали! Не живявам тука вече и това си е!

После чорбаджията се изплю и си излезе. По него тръгна да си ходи и Маринкин, като накриви калпак над дясната си вежда.

— Къде, Маринкин? — викна му помощникът Вълчо.

Маринкин спря и измери всички с гневен поглед. Бакал Стойо сви глава между раменете си.

— А бе, хора — каза сухо Маринкин, — разберете се: не ще ви селото! Недейте се осрамва в града и в околната: махнете се!

¹ Нечестни хора, вагабонти (тур.).

И си излезе. Затече се по него помощникът Вълчо и също вече не се върна. Тогава Брайков се възправи пиянски, като че ли тепърва го хващаше виното, изглежда всички с присвити очи и изпсува на майка.

Той изпсува може би Наня чорбаджи, Маринкина и помощника Вълчо, които бяха изчезнали. Но псувнята падна върху присъстващите. А защото от тези никой не се обади, Брайков изви ръка на хълбок и също напусна кръчмата.

IV

Когато на утрото Странджев се събуди, видя до възглавето си дядо попа.

— Ти си подранил. Какво има? — протегна му той ръка.

— Нищо. Това: подплашихме май нощес селото. От тъмни зори са почнали да бягат мъжете.

— И тази хубава! Какво говориш, отче?

— Истина. В горнята махала трън да завъртиш, човек не ще закачиш.

— Приказки! Пазар е, на пазар са слезли хората в града. . . на копан по кукурузищата са. . . други косят по ливадите.

— То се знае, работно време е. . . и на пазар мнозина са слезли. Токо не познаваш ти, учителю, хората още: такъв си ни е народът, всеки пази чергата си. . . гледа да си е настрана. Ще видиш: утре е празник, а боя се, не ще свъртим и 50 души, за да се разправим с кмета.

Странджев се заоблича и мислеше: «Отчето е към четиридесетте, носи в душата си още турския страх и съди за хората по себе си.»

— Да не избягаш и ти, отче — каза той изведнаж и се разсмя с глас.

После влезе при тях и дядо Добри. Той сочеше весел, гледаше попа и учителя със светли очи, поздрави ги с подмладен глас и каза, като седна:

— Е, ще олекне на селото. . . макар че сте я свършили снощи не по реда му.

— Така дойде, дядо Добре. . . Случи се. . . нямаше какво да се прави.

— Аз думам да поведете кротко работата. Не е нещо, а смятам да се не изплашат хората.

— Хайде и ти това! — зина Странджев.

— Прост си ни е народът, сине. . . Пък и позаборчляха хората, не е като в турско! По бозгуня добитъкът се кърдиса, че и земя накупихме сега, а касата тепърва се урежда, та земаха сиромасите с файс¹ от Наня чорбаджи. . . Това е. Пък се и наплашихме, сине, наплашихме се от Брайковци: осем години вече държат го от София, държат го от града. . . Не е само до нашето село: в цялата каза той коли, той беси.

— Е, чак — коли и беси! — възрази Странджев и пак му идеше да се разсмее.

Дядо Добри обори глава над тоягата си и въздъхна.

— Е, не е като в турско, сине, токо не от една страна, речи го, е и по-лошо! Защо да си кривим душата: слободно е сега по кърищата, сама си ходи и женската ни челяд — няма ни хайдути, ни чалкыне. Дядо го каже: болят работата аз и баща си не жалия, та Брайкова ли ще пожалия: от него само зло съм видял. Поддържал ме! Да ме е оставил селянин да съм. С какво новият занаят, на който се уча, е по-добър от бащиния ми? На занаят трябва да се учат децата от планините, дето няма работна земя. Но видял е той, че ме захвалят учителите тука, трудила се е и мама как и как да ме изучи, та. . . поел е Брайков работата, колкото да ме отбие от пътя ми, за да не се яви в селото ни още един окат човек. Как да е — сега на думата си: мъчно е да се разбере моето снощи. Кметът прати човек да ни изплаши, а вие се втурнахте да го убие. Защо да ви плаши той, а? Вие пък — защо да убие неговия човек и после — да зачерните къщите си, да гниете по затвори?

— Каквото се провикнало, такова се и откликнало! — обади се най-младият от Добревите. — Чева ще го оставим да ни избие?

— Водата трябва да се размъти, за да се избистри — добави средният.

го прости, беше глава в селото ни, асъл чорбаджия: държеше с беговете в града, та пазеше в бозгуни селото от плен и сеч. Струпа той и богатство голямо, истина е, токо кротко командареше селото и добрини правеше на хората. А после дойде да се делим от гърците, а там човекът се забърка, ама пак от добро сърце, право: искаше кротко да караме. На, дядо поп тогава, Брайков татко, бащата на сегашния кмет, рече: не! И поведе към българската партия, открито поведе. Ей така се то случи, та чорбаджията, Нанювият татко, се отдръпна от селските работи и размеси парите си с беговските от града. Те там стада караха за Стамбол. Ама той, старият, пак не забравяше ентен селото — йо! Когато се сдобихме с владика, сине, с български владика, Нанючорбаджиев татко плати цялата владищина на селото. . . тъй, от себе плати, открито: «Да не речете, че и мен не ми е мило да се моля на български господ.» Токо остана си с другото: потръгнал беше с беговете човекът, та по тоя път остави и сина си, Наня чорбаджи.

— Приказки! Пазар е, на пазар си суват и караха в Стамбул. Затова града. . . на копан по кукурузищата са. . . други коси по ливадите.

— То се знае, работно време е. . . и на пазар мюзина са слезли. Токо не познаваш ти, учителю, хората още: такъв си ни е народът, всеки пази чергата си. . . гледа да си е настрана. Ще видиш: утре е празник, а боя се, не ще свъртим и 50 души, за да се разправим с кмета.

Странджев се заоблича и мислеше: «Отчето е към четиридесетте, носи в душата си още турския страх и съди за хората по себе си.»

— Да не избягаш и ти, отче — каза той изведнаж и се разсмя с глас.

После влезе при тях и дядо Добри. Той сочеше весел, гледаше попа и учителя със светли очи, поздрави ги с подмладен глас и каза, като седна:

— Е, ще олекне на селото. . . макар че сте я свършили снощи не по реда му.

или крава, или ще ти изкоренят лозето. . . Че да е и само това!

— Какво още, дядо?

— Малко ли е бре, сине, да срамят хорската челяд и още чия? . . .

Дядо Добри искаше да спомене за попадията, защото беше забравил, че го слуша и отчето. Но се сумяса и се забърка: изчерви се, бликна му пот на челото — кашли уж, вади кърпа да плюе. . . Най-после се досети за какво беше дошел.

— И-и, нефелна старост! — каза. — Забравих. Драгойчо е доло. . . чакат те с моите синове. Драгойчо. . . окоето му се е наляло с кръв, дето го ударили нощес. . . щели са да го ослепят — тц, тц!

Драгой седеше на пруста в долния етаж, а до него бяха възправени тримата дядови Добреви синове (само единът от тях беше отишел на работа).

— Селската работа е като женската: не се гледа имотност и род — смееше се единът от Добревите.

— Мъчно е да се разбере моето — отговаряше Драгой. — В общата работа аз и баща си не жалия, та Брайкова ли ще пожалия: от него само зло съм видял. Поддържал ме! Да ме е оставил селянин да съм. С какво новият занаят, на който се уча, е по-добър от бащиния ми? На занаят трябва да се учат децата от планините, дето няма работна земя. Но видял е той, че ме захвалят учителите тука, трудила се е и мама как и как да ме изучи, та. . . поел е Брайков работата, колкото да ме отбие от пътя ми, за да не се яви в селото ни още един окат човек. Как да е — сега на думата си: мъчно е да се разбере моето снощи. Кметът прати човек да ни изплаши, а вие се втурнахте да го убие. Защо да ви плаши той, а? Вие пък — защо да убие неговия човек и после — да зачерните къщите си, да гниете по затвори?

— Каквото се провикнало, такова се и откликнало! — обади се най-младият от Добревите. — Чева ще го оставим да ни избие?

— Водата трябва да се размъти, за да се избистри — добави средният.

— Кой знае — дълбаеше се в някаква мисъл Драгой. — Аз смятам, ще трябва по-другояче да се размъти водата. . . Тогава, виж, ще падат и глави, много глави. А сега — за някакъв Брайков, хе. . . за някакво кметство да се зачернят челяди.

Слязоха Странджев, дядо Добри и отчето, та Драгой си преглътна приказката.

— Е, как си? — протегна му Странджев ръка, като се смееше.

— Моите братовчеди се разбягаха: никой от тях не е осъмнал в селото — каза Драгой.

Странджев погледна отчето, после дядо Добри: значи, истина беше, че хората са се изплашили!

— Е, как си обясняваш ти това? — запита Странджев Драгой, но все още му беше на смях.

— Така, г-н Странджев: ние не трябва да се месим в разправията с Брайкова; ще извадим очи, наместо да изпишем вежди. Аз мислих тази заран, мислих. . . пък срещнах и Пеня Стойнов с Бойча Маринкин. . . отиваха също на работа.

— И те ли бягат? — зина Странджев.

— Бягат, то се знае.

— Аз знам какво става — каза средният от Добревите.

— Какво?

— Ще си приказваме после.

— Я сега ми кажи — отведе го Странджев настрана.

Младият от Добревите също беше навестил Маринкина и знаеше всичко за станалото в Брайковата кръчма снощи.

— Ти сега ще трябва да държиш — говореше нервно наеженият Добрев син. — Предишният помощник Вълчо иска да завърти селото, а като че ли са се полъгали по него и Стойнов Пеню с Маринкина.

— Как тъй, защо ще се полъжат? — не можеше да разбере Странджев.

— Да речеш, че ни играят — не е — говореше селянинът. — И тям не им е по сърце помощникът Вълчо. Токо сдумали се да не е утре, както я гласим и ние, ами да е по Брайковото: ще свикат селяните в неделя,

ще прегледат общинските сметки и ще кажат: «Не щем вече ние да сме налице — нека селото си избере други хора.»

Странджев се намръщи, помисли и отсече:

— Утре ще е! Макар и с 50 души, ще обявим общината за бламирана. Толкоз!

— Така трябва! На това да държиш! Аз приказвах отзаран и с батя: той тръгна уж по работа, токо. . .

— Какво?

— Учителю бе, не можем живя ние в това село вече, ако и занаят в общината имат пръст Брайковите! Тя стана вече, каквато стана. Бате ще навести днес хората вред по къра, та рече, и ти да не разхлабиш работата. . . Яко да държим!

Странджев възликува в душата си. Той беше млад и суетен. За него не важеше какво кара Добревите да бъдат такива: те вършеха неговата работа, ще рече, бяха негови: да живеят!

А и Драгой по свой ред искаше да земе Странджева настрана. Той го покани у дома си: баща му лежал пак от своето коляно, което се подувало, колчем старият човек простивал, та пожелал да види учителя. И по пътя Драгой каза:

— Колкото знам, вие не сте в партиите, та. . . ето, това е, г-н Странджев: защо да вършим работата на партиите в селото си?

Странджев се учуди; той смяташе, че върши своя работа, а не такава на някоя партия. Но Драгой отсече:

— Аз мисля, че моите хора трябва да не излизат налице. Същото е и за вашите. Инак те ще влязат в партиите и ние ще трябва да търсим нови хора.

Странджев го погледна отстрана и се изсмя с глас.

— Няма тук наши и ваши, младо! — заговори той извисоко. — Засега те са само народ. Нека го подтикнем тоя наш народ да си уреди общините, окръзите, държавата. Без това няма среда, няма общество, няма близки и далечни идеи.

Драгой беше упорит, но искрен момък — може би много по-искрен от Странджева. И тоя, като по-хитър,

го забъркваше, обаряше му мислите, а накрай го взе на смях.

Драгоевият баща посрещна Странджева с умиление — така го посрещаха всички старци в Българово още отпреди: свикнали-бяха старите да тачат поп и учител.

— Ела, учителю, максус¹ те повиках, да ти се оплача от моя Драгой — на, в очи да му кажа. То там социализъм и н'ам какво си още, е друго! Сега селото да турим в ред! Тамам е време, бъркотия е вредом: в града няма и да усетят как ще го сторим. Пък нашето, да ти кажа, не се вече търпи. Хеле да му не е на кмета тоя срам с попадията. . . тц, тц, нямаме лице дъщерите си в лице да погледнем, учителю! А инак беки аз или кой да е от селото ще стане кмет? Не, брате, затова трябва отракан човек, дето е вършил общинска работа, че и да се знае с началници и с управители, може ли друго-яче? Вълчо ли ще е там, бил, кой ще, само нашият да не е! . . .

Привечер Странджев се досети да изхитрува: прати най-младият от Добревите по пътя за града, да посрещне колята, които идеха от пазар и да пришепне само на един-двама, че кметът от Аладжово избягал гол и бос в града, защото селяните го били и пропъдили от селото си. . .

Куп съчки не се тъй палят, както се запали всичко живо в Българово, щом се понесе мълвата за аладжовския кмет от идещите из града. На мръкване вече и децата се провикваха из буницата:

— Хайде, утре ще пъдят кмета!

След вечеря, когато мъжете по махалите си нареждаха вече и десетници, понесе се мълва, че у кметови се събрали първенците, а там бил и Стойнов Пеню с Маринкин от горнята махала. Странджев се смути. Но скоро отърча вестник:

— Събрали се бе, брате, току. . . за да успокояват гузните, че кметшата и децата ѝ пицят, та се късат.

¹ Нарочно (т.р.).

Сам Брайков повикал Стойнов Пеня с Маринкина и ги молил да сме съжалели децата му.

— А Стойнов Пеню?

— Там е, учителю, заварих го. Черпи се с Брайкова: пие му ракията и му надумва! «Не бой се — казва, — ти каквото върши, бог ще ти плати! Ние сме дигнали глава — дума — не с тебе да се разправяме, а селото си в ред да турим.»

През тази нощ Странджев спа като дете. Той не мислеше нито върху това, което му разказа отзаран дядо Добри и което го почуди, нито върху думите на Драгоевия баща, нито даже как така мъжете в Българово изведнаж се сдружиха тъй, че си наредиха даже десетници.

Не, младият учител за нищо не мислеше! Може би защото беше наистина млад. Та че и нали важното бе да катурне той депутата Брайков и да се яви в града като народен вожд?

*

*

*

Съмна се най-после: настъпи Кирил и Методий. Още в тъмни зори завървяха селяните към Станевата кръчма. Не закъсняха да се явят и агитаторите Странджев, Драгой, Печев и бирникът. А озова се и дядо поп. После — Аз, каже, няма и да отворя днес черквата, кой щяло да дойде: мъжете са тука, пък жените се събрали

— Няма ли?

Помамите се ли? . . .

— Ти ще дойде, те ще сторят нещо! . . .
— Аз, каже, няма и да отворя днес черквата, кой щяло да дойде: мъжете са тука, пък жените се събрали

По Пеня, като пилците и така беше пожар: заблъсътлната горномахленци. . . се оглуши селото. Епитропът Странджев поостана назъчма да ги спре, но селяните някаква дяволия, той се обърма.

— лахо селяни и съобщиха:

— Учителю, дошел от града жандарин, теб щял да кара!

Странджев се намръщи, лицето му пламна, но Драгой, на глед спокоен, стисна юмрук. Пръв се изсмя държавният бирник:

— Само един ли! — подби се той.

— Ей го! — зашушукаха селяните.

Откъм общинската канцелария се зададе стражар на бял кон. Той биде посрещнат от Странджева пред Станевата кръчма. Стражарят се забърка.

— Г-н Странджев, Брайков пратил писаря си при управителя — задъвка стражарят. — Нощеска дойде и дума, тук имало бунт, убийства. . . те, каквото му дошло на ум писал, зато г-н управителят ме прати да дойдеш в града: щели да те убият уж. Стражарят се усмихваше виновно.

— Само туй ли? — разсмя се Странджев. — Тогавати да кажеш на управителя, че са ме вече убили: нека поплаче на чужд гроб.

— Аз ще си ида, г-н Странджев — отвърна стражарят смирено. — Чакай да си пийна една ракийка — вие ще пиете ли, да ви почерпя?

Личеше, дявол беше тоя стражар. Странджев засука мустак и отговори:

— Пийвам.

Почерпиха се, стражарят плати питиетата и препусна към града. Събраната тълпа селяни се заля в смех.

А след малко същата тази тълпа начело с гайдоводена от агитаторите се запъти за училището. Вече и

По пътя гърмяха пищови, провикваха се

А когато изпълниха една от класните стаи на

и насядаха по чиновите, бяха кротко. Еси нареждаха деца. Странджев остана покрай маце у кметови се съпо един прииждаха и вестяха, Стойнов Пеню с Маринс хора и всички пиели.

— Ще се изпонапият! —

разпрати неколцина по крѹку. . . за да успокояват

— Хей, ще се сбият брата и пицят, та се късат. след малко един. — Събче като гракнали върху

— Че там ли е кметът?

— Там е, с първенците!

— Има ли някой от по-първите наши?

— Няма вече наши-ваши: селяни и туй то! — обясняваше дошлият. — Хората вирнаха глава, най-вече като чува за стражара одева. . .

— Та ще се сбият, казваш?

— Щат, истина, учителю!

Странджев остави Драгоя с бирника при селяните, взе със себе си братята Добреви и отърча у Банковата кръчма. Отдалече се слушаше гласът на Пеня Стойнов. Странджев беше изненадан, послуша отвѣн и после влезе в кръчмата като цар.

— Здравей! — сложи той ръка върху рамото на Стойнов Пеня.

— Остави ме, дръпни се! — отблъсна го грубо Пеню и закряска пак към кмета.

Брайков пребледня, като видя Странджева. А тоя се беше смутил от грубостта на Пеня, та възбуя:

— Хайде, селяните в училището ни чакат! Ако има да се разправяте, там ще е то! — извика той заповеднишки.

— И там ще идем, щем! — отвърна Пеню и сочеше още юмрук към кмета.

— Стига! На тебе казвам, хайде! — наведе се Странджев към Пеня, говореше му грубо, но му и скрито смигна да тръгнат.

— И той ще дойде! — упоритият селянин най-после стана, като посочи Брайкова. — Кмет е още, ка' щяло да не дойде!

— Нямам работа там — отвърна Брайков запенен. — Помамите селото с някакъв бунт в Аладжово!

— Ти ще дойдеш в училището, сметка ще даваш, това го искаме! — крещеше Пеню. — Яде ни десет години, сметка искаме!

По Пеня, като пилци по квачка, се повлякоха и тълпата горномахленци.

Странджев поостана назад, на лицето му се четеше някаква дяволия, той се обърна към Брайкова:

— Г-н Брайков, бъдете благоразумен: селяните са зле разлютени — елате и ги поомекчете, та да се свърши всичко мирно, съседски!

— Нямам работа аз там. Мислете му вие, които разбъркахте селото — отвърна Брайков.

Странджев го доближи и му шепнеше внушително:

— Не се инати, ела в училището, да я свършим човешки — имаш жена и деца: за тях ме е жал!

А после, като излезе с Добревите навън, потри ръце и говореше:

— Трябва да го доведем в училището, че да му дръпнем едно долу. . . Инак ще излезе сухо, съвсем сухо!

Брайков остана в кръчмата само с общинските съветници. Един от тях каза:

— Кмете, право дума учителят, няма къде сега, трябва кротко. Пък може и да се сдобрим с комшините.

— Ще се сдобрявам. . . с такива келеши, ха! — изхрачи се шумно Наню чорбаджи. Очите му светеха като на котка: трябва да беше глътнал афионец.

— Не отивам аз там! — отсече Брайков. — Оня има револвер. . . учителят де, не го ли видяхте? Ако не е турил нещо на ум, защо ще го носи?

— Е, да кажем на селяните да го изкарат навън от училището — подсказа друг от съветниците.

В това време и в училището се говореше същото. Най настояваха Стойнов Пеню и Добревите: да дойде кметът, да даде сметка на селото. И засноваха пратеници до Брайковата кръчма и назад. Най-после се отсече: Брайков се бои от учителя! Той склонил да дойде в училището, но нека селяните отнемели револвера на Странджева, или пък да го опъдели да не е той в училището. И Стойнов Пеню викна:

— Излез бе, учителю, не ни трябваш сега, сетне ще те викаме за протокола!

Но Добревите не скланяха. Че и много селяни завикаха:

— Не даваме учителя! Оня го бива за приказки: ще помами хората и ще ни раздвои!

Но Странджев съумя да направи знак на Добревите да склонят, а на селяните каза високо:

— Ако ви помами Брайков, толкоз по-зле за вас; мене ли ще граби, че да ме боли? Аз си отивам, нека дойде!

И си излезе. Той се скри в училищната изба, но това никой не видя. А след малко ето яви се общинският съвет начело с Брайкова. Навалицата онемя — муха да бръмне, ще се чуе. Шумяха само деца нейде в дола и чуеше се глъч от много жени из близен двор.

Брайков се изправи до масата, мръщеше се, бърчеше устни и накрай каза:

— Ние. . . те, съветниците, като слушаме, че селото не ни рачи и ни иска сметка. . .

— Тъй, не те рачим, кмете! — обади се сухо Стойнов Пеню.

— Не те рачим, не те рачим! — подеха един по друг всички.

— Това думам и аз бе, братя! Изслушайте ме, че да я свършим с кротко, по реда му — отпусна глас изведнаж Брайков.

Но в това време вратата се отвори и се яви Странджев — бледен и хубав.

Настръхнаха всички.

— Не съм убивал, братя, и не дойдох да убивам — заговори той с разтреперан глас, но задушевно. — Само мъчно ми стана от едно, та не страях: викнахте кмета да го съдите, нали е тъй, селяни?

— Тъй е! — обадиha се гласове.

— Е, прилика ли е да заеме председателското място? Я като престъпник да те видим на кьошето, кмете!

Брайков зина и цял трепереше.

— На кьошето, престъпнико! — изрева Странджев.

— Долу-у-у-у! — гръмна училището.

Брайков отиде сгугушен на кьошето и каза:

— Сметка искате бе, братя. . .

— Долу-у! — гръмна пак училището.

Сега стана нещо странно: родовете на Брайкова, които ревяха може би най-силно против кмета, го обкръжиха, отведоха го към вратата и го изпъдиха от училището. После, когато се смълча навалицата, Стойнов Пеню каза:

- Не стори добре учителят!
- Не трябваше! — заговориха и други.
- Долу кметът! — викна Странджев.
- Долу! — екна пак училището.

Стойнов Пеню потегли намръщен да си ходи, а по него тръгнаха и други. Но Драгой притвори вратите, спря Пеня.

— Не ставай дете — каза му той, — почнахме, нека довършим!

— Не трябваше! — отвърна Пеню гневен.

— Е, стана то вече! Върви там, сядай! — върна го Драгой, а след тях се повърнаха и другите.

Съветниците стояха около масата омърлушени.

— Тишина! — викна Странджев. — Сега, селяни, ще изберем троица комисия, дето да водят кметската работа до време! Аз намирам за най-добър един — Стойнов Пеня.

— Добър е! — чу се отвред.

В това време извън се чуха оглушителни женски крясъци и укания. Сепнаха се всички, после се ухилиха широко: всеки разбра, че жените «млатят» кмета. Но никой не мръдна, само някои се изправиха и проточиха вратове към прозорците.

— Чуйте ме — обади се Стойнов Пеню. — Аз не рача да съм в комисията, изберете си друг! Не искам!

Странджев досадно викна:

— Е, какъв човек! Преди месец пръв поведе крак, а сега не иска да е начело!

— Учителю, ти ще си идеш, а ние сме тук. Трябваше по комшийски. . . Думаш — крак съм повел. Тъй е, токо не дигнах аз залиса, за да ставам голям! Не съм аз за такъв: мене ми стига сиромашията.

— И право дума Пеню — обади се неочаквано бирникът. — В тричленната комисия трябва да има поне един човек, който всякога да се намира в село, за да се навърта в канцеларията. Не е за сиромас човек това: кметската заплата е малка. Според мен, да се избере бакал Стойо.

— Тоя бива. . . добър е — викнаха гласове.

— Не! . . . Не бива! — обади се други.

А. Страшимиров учител в Бургаско

Странджев кипна, но нямаше що: даде на гласуване. Стойо се прие с малко гласове против. За него гласува Пеню — явно беше, че го прави от инат, тъй като той мразеше Стоя. Странджев сърдито предложи поред за тричленна комисия Къня Добрев и бая Никола, Драгоев свако.

После Странджев се сети и предложи събранието да си избере бюро, което да земе от Брайкова общинските печат и ключове. Избраните отидоха у Брайкова, а селяните зачакаха, насядали кротко по ученическите столове. Само бирникът се тюфкаше, че трябвало най-напред да се избере бюро, та после тричленна комисия.

— Кметът забягнал в града — върнаха се запъхтени пратените. — Изплашил се от пустите жени! Погнали го оттук с кобилици и камъни, че чак до тях! Излязла жена му с писък и плач, та го спасила!

Зацъкаха всички, клатят глави, смеят се.

— И нека е забягнал — обади се пръв Стойнов Пеню, — канцеларията е тука, ще я запечатаме!

— Да я запечатаме! — завикаха.

И заредиха се — подписаха съставения от Странджева протокол, т. е. мнозинството от хората натисваха в протокола зацапания си с мастило палец. После отидоха в общината и Странджев запечата с училищния печат всичките врати освен караулната. Земаха и ключовете — те бяха у кехаята. След туй пред канцеларията Странджев дълго говори за «освобождението», подведе няколко пъти на «долу» и «ура», па току назначи за десятник на постоянната селска стража Стояна Добрев. Отначало не го разбраха. Бирникът додаде: санким пак ще има хамбар за крамолниците, да знаете, ха-а!

И се разсмяха. После дадоха пушки на десетина мъже, та ги разпратиха на групи из селото. Странджев дръпна настрани десятника и му пришепна да върви с четирма момчета по него издалеч.

След това на всички изеднаж хрумна да се почерпят! «Хайде, хайде!» — завикаха и потеглиха към Стоевата кръчма. По пътя тълпата се увеличаваше, а когато пристигнаха в кръчмата, тя ги не побра: стече се цялото село. Писнаха тогава гайди, една, че две, че три. . .

На една височина до селския дол се издигаше хубавата бакал Стоева къща. Преди година се беше чуло, че в Българово ще се открие мирово съдилище. Стойчо се емна и в няколко месеца дигна каменна двуетажна къща с балкон отпреде. Досетливият бакалин би дал къщата си и даром за мирово съдилище — той намираше сметка в това! Но не се откри таково: Брайков не даде, види се. Така бакал Стойчо прекрои долния етаж на къщата си за бакалница, а горния даде под наем на учителя Печев.

И Печев покани у дома си Странджева с избраната комисия да ги гощава. Постлаха в малкото салонче до балкона бели месали и насядаха.

А долу Стоевата бакалница кънтеше: селяните пиеха и гълчаха на воля. Новите първенци горе слушаха само отначало шу, а долу, но после зашумяха и те. Скоро обаче стихна целият нов дом на бакал Стоя. Отначало стихна бакалията, а после горе някой отвън блъсна вратите на балкона и влезе в салончето при гостите.

— Трайчо! — плесна ръце учителят Печев.

Това беше селският куриер Трайчо. По него влезе из балкона още един човек.

— Кърлеж! — плесна сега ръце и Странджев.

Трайчо беше македонец, а Дочо Кърлежът, 40—50-годишен човек, стана познат в селото с това, че имаше син, който обичаше да яде крадени прасци, та веднаж го биха много зле в общината и момчето умря. Сега Трайчо и Кърлежът бяха пияни. Появяването им от балкона беше просто необяснимо: тези хора се бяха покатерили по неизмазания зид. А едновременно с тяхното покачване на балкона долу избухна «ура».

— Г-н Стойчо — засмя се Трайчо, — ние саде тъй. . . със селяните. . . на, се качихме по каменете. . .

Драгой, недоверчив, надникна от балкона. Долу цялата тълпа гледеше нагоре — пияни, гологлави, зяпнали. Щом се показва Драгой, гръмна пак хрипло «ура» и неколцина един въз друг край грубата каменна стена дигнаха още одного до балкона.

Трайчо стоеше като войник пред Странджева.

— Г-н Странджев, сакаме да ни позволиш?

— Какво?

— Ама ке ни позволиш. . .

— Казвай де!

— Не ще ни пусне ки! — махна ръка Кърлежът, пиянски припрян.

— Ама дай дума, оти ке ни позволиш? — настоя Трайчо.

— Кажи го де, какво е то?

— На, те, да ойдем у Брайкови. . .

Странджев зина и се вгледа в кръвясалите очи на Трайча.

— Защо?

— Така, да ни почерпи булката му. . . е?

— Къщата му ще сринем! — завика бясно Кърлежът. — Щем я изравни със земята! Следа не ще оставим!

Драгой настръхна, едни се изсмяха, а Странджев намръщено повиши глас:

— Само това няма да бъде! Още сега ще си идете по домовете, да си отспите, чухте ли? Хайде!

— Защо бе? — кресна плачливо Кърлежът и покапаха сълзи от очите му.

Едни настръхнаха, други наведоха глава.

— О-о-о! Изгори ме кметът мене! — заби се Кърлежът по гърдите. — Чак в сърцето ме изгори, бей!

— Какво му е — запита Странджев.

Кърлежът зариде с глас.

— Милото ми чадо, господи! Биха го. . . на синьо, на синьо! Убиха го младо-зелено, бей! — редеше той ту женски припевно, ту със заканително опулване на очите.

Странджев тепърва си спомни историята с Кърлежовия син. И смекчи глас:

— Утеши се, бай Дочо! И мене ме боли, боли ме за твоя мил левент!

Кърлежът се трогна пак, блъсна глава о стената и плачеше като жена. Но изведнаж се сепна и дигна гордо глава:

— Никого не слушам, не слушам аз! Соя му ще затрия! Ща-а! — и втурна се навън като трезвен.

Трайчо смигна към Странджева и отърча по Кърлежа.

— Бащинско сърце! — зацъка бакал Стойо. — Три години вече, а не забравя! Наню беше нарочил сина му, че крадял от неговите прасци, та зло го биха веднаж в селския хамбар и — не щеш ли — умря момчето.

— Дойде ли до съд? — попита Странджев.

— Какъв съд? Селска работа. . .

— Оставете това — прекъсна бирникът, — да слезем по-скоро при селяните: боя се, ще пощръклеят!

Долу пияни селяни неразбрано гълчаха пред кръчмата. Сред тях плачеше с глас Кърлежът. От целия шум се чуеше само едно: «Да вървим! Хайде!». . . А най-много викаше Трайчо.

Всички се смълчаха, когато се яви Странджев. Бирникът се смути и пришепна на учителя: «Прави струвай, но гледай да разпиееш тия хора. Кърлежът и Трайчо трябва да се арестуват!»

Странджев фюфюкаше. Той потръгна сред пияните селяни и каза:

— Е, хора, елате да почерпя и аз!

А като влезе в кръчмата, заповяда:

— Кръчмарю, тури на всяка маса по кило вино!

Бирникът загледваше неспокойно Странджева и тоя скоро шавна навън. Стоян Добрев със стражата стоеше недалеч, както му беше поръчал Странджев. Сега те си пришепнаха нещо и Странджев се повърна в кръчмата.

— Хей, селяни — заговори той след малко. — Ще искам да ме слушате. Аз знам какво искате вие. И ще го направя. Но ще ме слушате.

— Ке те слушаме! Ура! — викна само Трайчо.

— Сега само неколцина ще дойдат с мене, а другите ще останат.

Между избраните бяха и Кърлежът с Трайча. Някои от пияните изтрезниха: Странджев се вълнуваше. Той поведе избраните и тълпата ги изпрати мълком.

А когато слязоха в дола, пред тях се озова селската стража.

— Бай Дочо — обърна се сега Странджев към Кърлежа, — теб ти е вече зло, върви да си легнеш!

— Ха? . . .

— Ти сега ще си поспиш! Чу ли? — озъби се Странджев на пияния човек.

— Аха. . . — поклати глава препилият Кърлеж и плахо потръгна.

— Петре, заведи го дома му да си легне — прати Странджев по него единия от стражата. — Там ще останеш и ти, докато си отспи човекът!

После Странджев се обърна към други от стражата:

— А ти, Иване, закарай Трайча в хамбара да изтрезнее. . .

Пияният Трайчо се изблеши.

— Ама аз, господин Странджев. . . Со тебе сум бе, брате!

— Знам, знам, но трябва да изтрезнееш.

Трайчо отпусна глава и тръгна пред стражата.

— Бунтуват селяните, ще осрамят селото! — обърна се Странджев към останалите трима селяни.

— Истина. . . — смънкаха те и стояха в недоумение.

В това време горе по ръта на дола се понесе хрипло, многогърло «юха»!. . . Странджев смутен отърча. Селяните от кръчмата бясно тичаха към общинската канцелария. Натам върху дърво в двора на общинския писар се развяваше знаме. Дошел си човекът пиян от града и развял знаме. Странджев пребледня и се спусна по тълпата. Когато пристигна той, едни вече лудо тълпяха знамето, а други се трупаха пред залостените врати на къщата. Отвътре се слушаха женски и детски писъци, но и пиянско ругане от мъж. . . Странджев влезе сред навалищата и запляска с ръце, както правеше с учениците си в шумни игри:

— Спрете, хора-а! Осрамяхте селото — спрете!

Веднага всички се спотаиха. Това трогна Странджева, който също беше малко пийнал на обема.

— Обичате ли ме, братя? — викна той.

— Обичаме те, учителю! — глухо отвърнаха гласове.

— Който ме обича, нека върви с мен: на селския мегдан ще завием хоро! — рече и потегли.

Тълпата го последи вкупом и мълком.

Не след много на селския мегдан писна гайда и наистина се зави хоро — голямо, великденско. То привлече цялото село: широкото празно място пред общината се изпълни от мъже, жени и деца. И стихнаха крясъците, възцари се благост и веселие. Само на Странджевото лице играеше още тъмна сянка, макар че той водеше хорото. Но по едно време той съгледа дядо Добри. Па поведе хорото до него, радушно му целуна десницата и втична в старешката ръка хороводната кърпа. В това време довтаса бъклица. Дядо Добри прегърна с една ръка Странджева, а с другата поднесе сам до устните му бъклица.

— Пий, сине! — промълви старецът просълзен.

Хорото спря за миг. Всички се надигнаха на пръсти да гледат. Па дигна и дядо Добри бъклицата, обърна се към многото народ и чу се дрезгавият му старешки глас:

— Комшию, вие млади и стари! Имам чеда, имаме ги всички, ама аз ще река: хвала на чедо като тоя! — и замилва Странджева.

— Хвала му, хвала!

— — — — —

* * *

Случи ми се, немного след горните бъркотии, да мина пак през Българово. Сега районни бирници немаше и за секретар-бирник на селото служеше предишният държавен такъв. Бакал Стойно не беше даже общински съветник и не се сърдеше: не било му работа на човека партизанството. Казаха ми, че Брайков се изселил в града: открил там склад за строителен материал. Кмет в Българово беше предишният помощник Вълчо, а по свой ред помощник беше станал Маринкин.

Но горномахленци пак бяха със Стойнов Пеня и изново ръмжаха против общината: кметът Вълчо бил комай лош и от Брайкова.

— Голям партизанин е — казваха. — Угажда само на своите. Пък си няма човекът свои, та си е избрал по двама-трима от всяка махала... Партизанин е, брате, и толкоз!

Послушах ги, колко послушах, и казах:

— Ще трябва да повикате пак Странджева май!

Разсмяха се бедните хора.

— Добре думаш — завикаха, — току и Странджев си изтъка платното: инспектор е, па задоми се за богато момиче в града и си гледа кефа.

СИН

— Та тука ли дават стая?

— Да, тука.

— Е, аз познавам стопанката.

— Така ли? Добре, още по-добре! — отговаряше ми костеливият и висок меситин¹ и прекриваше няколко стъпала изведнаж по тъмната и тясна стълба.

Ето насреща ни и домакинята — баба Костанда. Ниска, вече прегърбена жена, с хиляди бръчки по скритото ѝ в жалейна черна пребрадка лице.

— Познай ме, бабо!

Обърса тя съзливите си очи, наближи ме и пресилено ѝ се изкривиха устните в усмивка.

— А, ти си. . . познах те! — спомни си името ми.

— Ами дека ти е Никола, бабо?

— Ех, тука си е, сине. . . пак си е тука.

— Пак. . . А работа?

— Изкараха го. На добра работа бяха го настанили, сине, току. . .

— Е?

— На добра, синко — мирови съдия бяха го сторили, току неприслонил се на големци. Той все се не прислания, все на своя глава!

— Но, бабо, съдия как ще се прислания?

— Ама тъй бре, сине, да им гони честта, да им чува думата. Без това не може сега, не може!

— Не, бабо, съдия не трябва, не бива! А и чини си твой Никола, отракан е, не върви по кривда.

¹ Посредник в търговска сделка (гр.).

— Ех, знам, синко, правда гони моето чедо, по народно добро тича той. И баща му, клет, малко ли го влачиха заптии в турско време! От тъмници си му беше и болката, която го завали. . . Но тогива беше друго, сине! Имахме, казва се, кое-що. А сега, ей ми една къща, пък и тя се срива. Вързаха ми 30 лева пенсия, току за кое по-напред? Не стигат му, що се рекло, и за тютюн! Как щем я изкара, тъй се и чудя. . . чудя се! Учител беше, а напokon отвред го опъдиха. Писарува тук-там. Пък лани и вестник изкарваше, и хвалеха го вред, ама аз си знам, сине, какво ни беше. Остави нямането, ами мине се, не мине неделя, а глеж, нахлуят дома стражари, па поведат го. . . Срамно е, не е като в турско! Думам му нявга, а той ми се сопне: «Не мога, мале! — казва. — Не пригаждам се никому! Да не сте ме учили — дума, — щях да аргатувам и пак щяхме да преживеем.» А мене тъй ми се и свие сърце. Чева му думам да аргатува? Само да си даде малко широко сърце, сине, нека не е припрян! А той. . .

Чуха се стъпки навън, влезе синът — Никола Кичев.

Мене и така ми беше мъчно, докато разговарях със старата; кривях си аз душата в хвалбите за син ѝ; а сега, като го гледах такъв отпреде си, сви ми се сърцето.

Години се бяха изминали, откакто животът ни раздели. Беше време — ранното ученичество, когато аз немеех пред Кичева. Спомням си и сега как той, още петокласен ученик, водеше другарите от цялата гимназия. Неговата горда стойка — той беше висок и плещест, с дългнесто мургаво лице, обрасло още тогава с брада; дългата до рамене коса, очите му, неголеми, но строги винени очи, които гледаха изпод дебели вежди — тази вънкашност го правеше внушителен и за самите учители. Като син на поборник, той беше държавен стипендиант, но дома му не виждаха нищо от тая стипендия: тя отиваше по гладуващите ученици и по доставки на женевски издания. Дори не смогваше да се пооблече: Кичев ходеше в протрити бозови дрехи от местен шаяк, които някак странно стояха на неговата

гърдеста снага. Но самото туй го правеше и по-важен пред нас. Наивните го зяпаха, скритите ученици му се бояха. Ясно си спомням една случка, която покрай другото горчиво помрачава ученичеството от моето време. Еднаж стари граждани свикаха митинг, опозиционен на новото, наричано тогава напредничащо-министерство. Тъкмо в разгара на митинга отневидяло се озова Кичев с 60—70 души брадати гимназисти, разни службашки и други млади хора. Стана слабо смущение, гражданите се разотидоха съкрушени и митингът се разтури. . . А в тая тълпа с Кичева имаше такива ученици, които бяха по-кротки и от мравки! Истина, и вятър някакъв вееше тогава между нас, гимназистите. А Кичев беше най-надъхан от тоя вятър и водеше ни. Ние бяхме като на трибуна и в училището, и на улицата, и в дома. Бащите ни мълчаха пред нас; по улиците хората ни сочеха с пръст, а в училището повечето от самите учители мълком ни насърчаваха. Спомням си след едни избори, спечелени главно от учители и гимназисти, Кичев се черпеше със своя класен учител!

Сега аз не се чудя, че Кичев и след такава слава пак биде принуден насила да махне ръка и на стипендия, и на гимназия. Един учител беше подърпал ухото на един немирник от долните класове, та Кичев спря учителя сред коридора и му поиска обяснение. . . Учителският съвет тогаз реши да изключат Кичева, но той узна, изтегли сам документите си и напусна училището, за да предвари изключването. Това се понесе като гръм между нас и в миг препълнихме една от класните стаи, та протестирахме против решението на учителския съвет. То беше през годишните изпити. А в началото на новата учебна година ние още по-тежко тъкмяхме да се застъпим за Кичева. И не знам какво би било, ако. . .

Ако не беше станало съединението с Южна България. Не можете си представи оня възторг, който ни обхвана, онова опиянение, което ни събра на хиляден ученически легион в Пловдив. Не ще и дума, между учениците от Търново беше Кичев. Но когато ни задържаха в Пловдив, той се изгуби и предполагахме да се е сврял в някоя библиотека. Но след войната аз

узнах, че един от ранените доброволци край Кула е и Никола Кичев — той сколасал да отърчи на бойното поле!

След години животът пак ни събра — учителствувахме в Карнобат и Кичев беше директор на трикласно училище. А сред годината, случи се, един благодушен поп влезе да ръси училищните стаи тъкмо когато бяхме в час. Кичев сухо му забрани, изпрати го. . . Архиерейството подзе случката и Кичева уволниха «еднаж зави-наги». По 9 август аз бях на друг край, но си пишехме с Кичева. Едно негово писмо не мога и досега да забравя. Каква политическа ярост вееше от него! «Такива времена — пишеше ми той, — животът иска да жертва нашите принципи! И аз ги жертвувам с твърди стъпки сред покрилия ни мрак! Когато видя, че съм сбъркал, аз ще бъда достатъчно силен, за да се издигна над калта!» Горчива, колко горчива самоизмама! Той беше тогава секретар на някаква патриотическа дружина. И не издигна се вече, а все по-доле и по-доле слиза.

Преди три години ми се случи да престоя в Стара Загора. Стиснахме си ние ръце с Кичева, мога да река много по-силно, отколкото преди, но не надеждни чувства ни вълнуваха. Той току-що беше назначен тогава на някаква служба в кметството. Три пълни години престоял без работа и тъй беше заборчлял, че не смееше да минава през някоя от улиците! И едвам лятос надвила фракцията (борили се две правителствени фракции), с която Кичев държал от години, та го назначили на служба, а обещали му и стипендия да следва в странство. Хубаво беше всичко туй, но и твърде късно. Навред се чувствуваше едно политическо размърдване на обществото, някакво остро недоволство се будеше и катаден никнеха нови и нови вестници. . . И Кичев скоро се видя пак опозиционер, сега вече не само на «местната фракция». Средахме се ние, но разговорите ни се въртяха само в спомените за миналото, за ученичеството, за първото учителство. . . Чудно пламваше Кичевият поглед, просълзяваха му се едвам забелязано очите и клюмваше той глава. Срецах го

понякога, намръщил вежди, мрачен, а очите му мътни. . . Хванаха се най-после негови дописки, прашани до един опозиционен вестник. Разправяха, страшни злоупотребления разкривал. Аз не смеех да го срещна вече изпъден — говореха ми, запил се силно. Тежко ми беше на душа и гледах да се махна от тоя злобив град. Една вечер отидох в търговското кафене, пълно с отбор граждани. А по едно време блъснаха се вратите и влезе Кичев — едвам се държи на нозе. Крепеше го един също не трезвен, къс, с грозно лице уличен човек. Мен ме наби срам. Всички се смълчаха — гледат го тъжно. А той, люлеейки се, спря пред една маса, до която седеше и градският кмет, па удари с мускулестата си ръка върху масата тъй, че се посипа всичко от нея.

— Ей — обърна се той към кмета, — искам стипендия! Крадете, убивайте — все ми е едно! Дайте ми обещаната стипендия!

Отърчаха добри хора — негови приятели и неприятел, — придумваха го, грижеха се да го отведат, но той не чуеше: стипендия иска. . . Повикаха полиция, той се опря, стражар един го заблъска, възмутиха се граждани, намесиха се, но нищо не помогна и аз видях през навалищата как го влачеха стражарите почти по земята, окалян, окървавен. . .

Година след горното аз четях вестника, списван от Кичева. Дълбоко чувство вееше от пламенната критика на всичко мракобесно. . .

А сега, при тази ни среща в самия дом на Кичева, аз просто няхах сила да му стисна ръката. Мен ме поразиха неговият изглед и това, че тоя озлобен човек е бил до преди малко съдия. . . Пред мен стоеше един сух, висок човек, вече прехвърлил 30-те години, с дългнесто, изпито лице и хлътнали, сухи очи. Облечен беше той във възкъс, вехт и нечист менчиков¹, обут в окаляни ботуши, а на глава носеше издигнат, с високо дъно калпак, накривен крайски.

¹ Вид дреха.

Думите ни като че ли бяха в примки — едвам се изтръгваха от уста. И скоро спряхме на това, което ни главно спъваше — последното му уволнение от служба.

— Тъй трябваше и да излезе — усмихна се пресилено той, — гонил съм ги в 84-а година, гониха ме в 88-а; гоних ги лани, гонят ме сега, макар да сме коалиция: ще ги гоня, ще ме гонят до гроб!

— Не разбирам гонене край съдийска длъжност — опитах се аз да отвърна.

— Разбираш, прекрасно разбираш! — каза сухо той. — Българин и всеки, който живее в България, не може да не разбира това! Представи си, съдия съм и насрочва се дело, заведено от един политик — злодей от силните на деня — против един местен учител, задето тоя разкрил чудо злоупотребления на първия. Та я докарали до крамола по кръчмите. Разбира се, аз можех да опазя висотата и безпристрастието си в кръга на законите, стига и те да се държаха тъй: нали сме сега ортаци, дявол да го вземе, коалиция сме! Повиках двете страни и разпитах свидетелите, единият от които беше адвокат и народен представител. Той явно си кривеше душата в полза на обвинителя. А не стига туй, ами след като ги разпитах, господин представител-адвокат се сложи на стола за защитник на уж пострададалата страна, извади кърпа от джоб, обърса си бавно потното и мазно лице и въпреки моята заповед да излезе от залата на съда като разпитан вече свидетел, той чорбаджийски се покашли, поосекна се и комай след минута ми заяви, че ще води обвинението. . . Кипнах, разбира се, и как да не кипнеш? Строго му заповядах на основание закона да напусне съдебната зала. Изрично е забранено на свидетел да бъде едновременно и защитник. А господинът и нехае. . . сбъбри нещо под нос, като да сгруктя, и седи, обтяга се на стола, прозява се. . . Моля ви се, и такова безобразие! Аз бях извън себе си и повиках разсилните да го изхвърлят. Пък зер, народен представител, правителствен народен представител — не е шега! Събраха се разсилните и стоят до вратата, не се помръдват. . . Притъмня ми на очи,

захвърлих знака и зарязах всичко, отидох си. Това ми беше съдийството: ден до пладне. . .

— А бре, сине — намеси се баба Костанда, — ами че нали трябваше кротко! Като знаеш как е там по закон, по право, пък ти-кажи на човека, разправи му, че да проумее! И ще проумее човекът, не е дърво. . .

— Вълци му яли главата, мамо, чу ли? Не знае ли той, вчерашен адвокат ли е, ха? Ами мисли, големец е, трябва всички да му мукат, да му се кланят. . . Такива са те, всички — чорбаджии, ха-ха-ха! На дяволи те! Като е глад, нека е!

II

Наех аз стая у Кичеви и скоро заживяхме само като стопани и квартирант. Понякога силно ми домъчняваше. Надникне той и види ли, че работя — повърне се: колкото и да го викаш, не иде. А понякога — ни оттук, ни оттам, — влезе, отпусне се на стола до мене без поздрав и ме загледа тъжно. Видя очите му влажни — пийнал е. И заговорвахме тогава. Често се поразявах от дълбоката злоба, която го караше да се впуска запенен в дълги ругания, недобросъвестни и нецензурни. Но понякога аз се почудвах на неговите съждения.

— Не, оня режим поквари всички, които се опълчиха на каква да е борба — кажеше той. — Дори случаят с мен е далеч по-друг, отколкото с мнозина други наши другари.

— Не разбирам аз поквара там, дето всякога е имало борчески изблик и гражданска отзивчивост — смекчавах аз неговото самоосъждане, — грешки — да, но не и поквара!

— То е тъй, когато се гледа отстрани. А аз, видиш ли, сам себе си гледам и по себе съдя за другите. Не, през онова време се опазиха само ония, които имаха средства и следвах в странство. . . Да, само те!

Аз се усмихнах.

— Вий се не смейте. . . думата не е за вас! А виж, ето Гулев: не беше ли в гимназията той и по-пръв от мен? Вечен председател на дружеството го наричахме тогаз. . . и заслужаваше. А напоследък, може да знаеш, той беше плащаният редактор на «Белий лист», един из поръчаните от тиранина вестници. . . За това редакторство го назначиха дори и член в окръжен съд!

— Истина е, мнозина паднаха ниско и неповратно.

— Ако ти е думата за «другарите» — усмихна се Кичев, — ето какво ще кажа: те са вчерашни момчета, които още не са нагазили в калта. Но и да са стари, пак няма как да се окалят от живота, защото те и не са сред него. Наистина, те го шибат, но то е така издалеч, хе-хе!

— А ония наши разпилени групи от граждани и чиновници, които, може да се каже, са вечна опозиция? . . . Зер имаме и такива, Колю?

— Аз ти се чудя — отвърна ми той. — Ти и мен туряш между тях, нали? У нас действително има такива групи, които изглеждат да са вечна опозиция. То са помирните с положението си дребни чиновници и други от средна ръка хора. Те плещят, вечно критикуват, но окаже ли се малка леснина да се възползват от власт, току виж, хванали се о пеша на някой партизанин и сетне, щом силните на деня почват да ръмжат към такивато бърбиви критики, юнаците на твоята «вечна опозиция» веднага онемяват, ама досущ онемяват. . . А ние, или тези от моята черга, сме друг сорт, съвсем друг! Ние, тъй да се каже, почнали сме хорото и — трябва да го доиграем. . . Защото всякой от нас го е играл всякак. . . Разбираш? Всякак! Да оседнем — ние не можем. Такава нà, орисия. Аз и не съм се честно усмихнал досега на жена! Не ми е присърце. Не съм аз за свъртник на къща! . . . А да се отдръпна от досегашното си партизанство, да заловя друго — но какво? Че и не би останало у мене човешки лик. . . Не биха ми го оставили и тези, които ме знаят. . . биха ме обсипали. . . Тфю, с какво не, дявол го взел! Защото никой не би повярвал, че съм се променил — ха-ха-ха!

Обикновено Кичев свършваше тъй — със смях. После закрачеше из стаята и току шавнеше навън без сбогом.

Дойде той една вечер при мене бледен, трепери. Веселили се в една кръчма, а наобиколили ги други, дразнили ги. . .

— Видях, ще се сбием. . . Па потресох се чак и от своите другари — псувни какви не. . . И очистих. А мъчно ми е, те там ще се сбият, пък аз избягах — до-разправи ми Кичев.

Поседяхме, погледахме се, той ми поиска книги за прочит и си отиде в стаята.

Рано на заранта баба Костанда полуотвори вратата на моята стая с разплакани очи.

— Никола го няма. . . Не съм мигнала. . . ох! — разплака се горката майка.

Догадих се. Излязъл е снощи и — сбили са се. Облякох се набързо и отърчах. Намерих го в участъка — с наранено лице, цепната глава. Издигна очи, видя ме и се ухили като виновно дете. Заведох го в къщи.

Няколко дни наред той не излиза. Изрядко само наминеше при мен — да си направи цигара. . . А баба Костанда без време ми поиска наема. Нуждата беше прекрачила прага — това ме караше да изтръпвам. И бях се накарал вече да се местя, когато един ден бабата ме спря:

— Не се ли сбогува с Никола? — запита ме. — Той отпътува.

— Закъде, бабо?

— Отиде в Стара Загора, сине. Вика го един адвокатин да работи при него.

Това ме зарадва. А надвечер раздавачът ми подаде писмо; гледам адреса — Кичевия почерк. . . Не можах да изчета записчицата — тя ми падна от ръцете.

Отива с чета в Македония! И три реда, само три прощални реда — да утеша старата му майка! Почти несъзнателно излязох на улицата и закрчих с клюмнала глава. Спря ме един Кичев приятел.

— Знаете ли за Кичева? — запита ме той ухилен.

— Да, знам — отвърнах и уж нямаше защо, пък силно ме догневя.

— А майка му?

— Не знае. Пише ми да ѝ обадя, но аз не мога. . .

— Успокойте се, аз ще ѝ обадя. Затова и отивам — отговори.

— Ще ви благодаря, господине — зарадвах се аз и отминах.

Може да е жестоко, но аз няхах коравината да се върна тази вечер в квартирата си — преспях на хотел. А на заранта домиля ми, съвестно ми стана за клетата майка и още рано си отидох. На горното стъпало от стълбите седнала, чака с отпусната на ръце глава тя — баба Костанда. Превн ми се сърце, потеглих да се върна, но тя ме съзря и хрипло ми викна:

— Ела, сине, ела ми дума продумай!

Тя изглеждаше като сянка, кожата на лицето ѝ бе прилепнала о костите, над дълбоко хлътналите ѝ очи клепките едвам се мърдаха.

— Бабо, прости ме, че се не върнах, а знам. . .

— Отишел, сине, отишел! Без да ми обади. . . Речено било да остана сама на старини и да няма кой очите да ми закрие — зашепна тя и захлипа.

И шепотът ѝ, и плачът ѝ като да идеха изпод земя. А какво е било през цялата нощ!

— Бабо, не мисли, че не ще се върне! — смънках.

— Не, синко, не ща аз думи! Мислех аз и слушах сърцето си цяла нощ. То ме не лъже. . . не лъже ме то: няма вече аз да видя чедото си!

Нещо орисно имаше в тия думи, стана ми грозно, отведох я в стаята, раздумах я.

По едно време тя зашета — заприбира.

— Да не тръгваш занякъде, бабо? — запитах я.

— Къде при татка, сине. . . Рекох да прибера туй-онуй. Днес съм жива — утре ме няма.

А в късни нощи чува се стъпки по стълбите. Едновременно с бабата отърчах и аз. Не е ли Кичев? Но пред нас се явиха двама левенти в дълги наметала, под които се видеше гиздава въстаническа форма. Единият — Стефко македончето, съседен хлебар — извади

изпод мишца шише с питие, измъкна из джеб чаша, наля и я подаде на вцепенената баба Костанда.

— Юнашка майко, пий и благослови! — заговори той. — Нека бог насърчи нас живите да отмъстим за умрелите! — каза Стефко.

Старата отначало не разбираше, а накрай потресе глава, полюля се и примря в моите ръце. . .

— Никола е жив! Благослови ни! . . . Ние отиваме при него! . . . Ще го поздравим — бърбеше пийналият и сбъркан Стефко.

Старата вече не чуеше. Положих я на кревата и доведох доктор. Напразно!

Заранта с няколко съседни жени ние отдахме последния дълг към хилото тяло на клетата майка.

После от вестниците узнах, че четата, с която бе тръгнал Кичев, била спряна на границата и повърната. Но аз го вече не видях. Къде ли е блъснал клетникът дотежалата си глава?

МИШКА

Мъглив спомен, като сън — нозете ми са мокри, вие ми се свят, ще ме втресе, а настоятелите ми се подсмиват: хлапе съм още, тънко облечено гражданче.

Вървим после със заварения учител Мъничков: черна нощ, кал до колене, прескачаме плетове, ще ни разкъсат псета.

И изведнаж — хубав дом с големи прозорци. Чий ли е?

— Ще узнаеш — шепне Мъничков.

Светна газениче: млада невеста, шури се в нас, трябва да я болят очите.

А домът вътре — с разкъртени стени, дъските по пода играят, полиците пусти.

— Какъв се огледва гостенинът — въздъхна невестата.

Мен ме цепи глава, треската почва, но слушам Мъничков каза:

— Когато узнае какво ви е, няма да се оглежда.

После викна към огнището:

— Дядо Павле, гостенин ти доведох.

Дигна се — като из огъня — старческа глава: мъртешки хлътнали очи, остри скули, сухи ланити.

И се разля треперлив глас:

— Откъде е, а?

— От равните и кривни, дядо Павле!

Той — Мъничков — вика много: старецът е може би глух. Но защо се подбива Мъничков — аз не съм от никакви равни и кривни.

— Ама от кое е аслъ — пропя се пак старецът; — от Равна или от Кривна?

— От Кривна, от Кривна!

— А чий син е, а? Нека каже, да видим.

— Попстанчов, дядо Павле! Познаваш ли поп Станча?

Дядо Павле изви вежди на сърп.

— Поп Станчо! Как да го не знам, учителю! Нали бащите ни заедно са се влачили в Русия, преди божата проклетия да ги върне тук.

Старецът зацъка, окайва се: той може би е смахнат. Младата стопанка въздъхна.

— Не ни стигаше другото, ами лятос го прегазиха конните стражари.

Дядо Павли се връщал от града — лятос — и не чул стражарите, та те, като препущали, минали по него един след друг.

— Не ги бил чул! — разля пак глас невястата. — Рекли са да ни довършат и това си е.

Тя е хубава, снажна — невястата. А Мъничков е къс, тунтурест, с топчесто носле. Той е много сладък с нея; току се мазни: «Кондовице, Кондовице.» Къде ли е тоя Кондо, мъжът?

Дядо Павли се шури в мен недоверчиво и говори нещо, като заучен урок:

— Турци са хората тук, такива са: крадат се, убиват се — един други се изяждат. Чифлик е било селото, ратаи са били хората. . . речи, на една дъска с цигани. . . И не се знае каква кръв тече в жилите им; хехе, не се знае. . . Натеглих се аз и това си е: коняр съм вече! И не ще намериш, учителю, къде да живееш — не. . . Ей го Мъничков: мъкна се насам-натам. . . Добре, че имаме стая да го приберем. . . То имаме си и друга стая, не че нямаме, току е запразнена: храни кое, това-онова. . .

Кондовица се загледа в мен тъжно и аз полечка се повалих към стената.

— Гостенинът го втресе! — викна тя. И после ме окайваше. — Гражданче е бедното! Ех, за тука ли е то, за тука ли е. . .

Да, мъглив спомен, като сън.

Всички мъже в селото ходеха с големи ножове на пояс, гледаха изпод вежди и през нощта двете селски кръчми кънтяха до зори.

Имаше нерядко пожари, а късно, когато се разтурват седенките, обикновено се слушаха резове и писъци.

Младите бяха с обли лица, гледаха като пощръклели. А старите — до един хилави, със затаени погледи — вървяха изпъчени: нито един прегърбен човек в селото!

Децата не играеха и не шумяха. Сбиваха се изрядко, но свирепо. Пекат се на слънце в междучасие — все край стените. А в лошо време стоят по чиновите и клатят нозе. Никое не търси да се хареса на учителя!

— — — — —
Аз останах да живея у дядо Павли. Но селяните ме раздумаха. Синът на стареца, Кондо, мъжът на Кондовица, бил уж човек убил, та хванал гората и разбойничествувал сега: ходел с прочутия Манчо.

— Не ти е работа да живееш там — говореха ми. — Ще се случи нещо — бела някоя.

А за Мъничкова не се одумваха. Той беше може би нарочно поставен да живее у дядо Павли. Така беше навярно.

Мъничков псалтеше в черква, умело се присвиваше край по-първите хора, а беше дребничък, та го прекоросваха «Мишка». Но държеше се човекът, тачеха го даже в града: у него слизаха адвокатите, началникът и следователят.

Есента беше хубава. Губех се всяка вечер по реката. Даже осъмвах при мливари край водениците. А когато си оставах в къщи, разговарях с дядо Павли. Той наистина недочуваше, но се преправяше и на глух, отколкото беше. Баща му някога, когато се върнал от изселничеството в Русия, избрал да се засели в това село тук, защото земята била добра, а хората — прости. Отворил бакалница, напечелил пари: ниви на-

купил, дом дигнал. Така после, след баща си, дядо Павли стигнал да е помощник-кмет. Той е щял даже да яхне селото — кмет да стане, — но попречил Кондо — син му.

— То се почна от нищо — разказваше дядо Павли. — Еднаж в кръчмата моят Кондо се наддумвал нещо със сина на сегашния кмет, та се скарали и моят го зашлевил. Бре, скочи на нозе цялото село! Погнаха ни всички: пришелци сме били. . .

Дядо Павли не вярваше, че син му Кондо е човек убил — набедили са го. Наистина, намерили някога Керкенеца сред двора му мушнат изотзад в сърцето, но то било отпреди години. А сега изкарвали, че тогава уж Кондо и Томо, като се връщали еднаж от попрелки, видели в двора на Керкенеца опната за сушене кожа и рекли да я задигнат. Кондо залъгал кучето, а Томо заприбирал кожата. И излязъл уж с брадва Керкенеца, втурнал се по Томо, а Кондо, за да спаси другаря си, догонил Керкенеца изотзад и го повалил мъртъв. . .

Селски тъмнотии. Аз не можах даже добре да схвана. Томо бил син на предишния кмет, у когото се хванали крадени коне, та го затворили. Така дошло ред дядо Павли да поеме кметството. Но тогава Кондо пък зашлевил сина на тоя, който сега беше кмет. И Томо издал онова за убийството на Керкенеца. Не можеше да се разбере: защо, как? До тоя ден Кондо и Томо били неразделни: заедно служили във войската, заедно се освободили, че дори и се венчали в един и същи ден. Кондо земал най-хубавата мома в селото — Кондовица. А и Томо се бил заглеждал в нея, но отстъпил на Кондо: такива верни приятели били те. . .

Не беше важно, разбира се, кое как е било. Лошото бе, че Кондо е поел гората, ходеше с тоя страшен Манчо, с името на когото майките вече плашеха децата си. А не е удобно да се живее в село, от което са излезли разбойници. . . Ето, дядо Павли беше станал коняр не от сиромашия, а за да се среща може би със сина си. Не току-тъй са го сгазили конните стражари лятос. . . Селската мълга знаеше и обясняваше всичко.

Настоятелството нямаше пари, обувките ми се пробиха, а идеше зима. Пък Мъничков една вечер ми каза:

— Снощи пак си идвал Кондо. Ще си търся вече и аз стая: не ми трябва бела. А ти?

Аз — какво? Нямам ни грош в джеба си. Тъмнееше ми пред очите. И натъртих:

— Ти се много тревожиш от разбойника, Мъничков: да не си гузен?

На утрото Кондовица не ме поглеждаше. После вече не ми заговорваше и дядо Павли. Очевидно, показвах ми се вратите: въртеше я някаква тази «мишка», тоя Мъничков. . .

И вече редовно осъмвах по водениците — най-често у дядо Насте, при «Дълбокия вир». Старецът ме гошаваше с «риба чорба», без да подозира, че съм пети-мен за кора хляб. Воденицата бучи, тополите шумят, лаят кучета близо и далеч, а дядо Насто разправя нещо за турци, черкези, татари. . .

— Сега — ходи си, къде щеш. А къде тогава, сине! — свършваше той самодоволен.

— Бе то и сега. . . — смънках аз еднаж.

Старецът ме загледа хитро.

— Какво сега? — сниши той глас. — Тези, дето сега ходят. . . те не са за нас, учителю, ха-ха!

Една вечер сушах нозете си на огнището при дядо Насте — и не забелязах: възправил се зад мене снажен овчар и се опрял о по-висока от себе си гега. Видях го, когато проговори — липсал бил от вчера конят на господаря му, нямало го никакъв коня. . .

— Кон ли? — зина дядо Насте. — А бе днес слушах: в капана — у село — имало коне — юва¹ коне — у нашето село. Отърчи да видиш!

— Ба, вечер във вашето прокопсано село аз не вли-зам — подби се овчарят и седна до мен.

Дядо Насте подзе смеха: толкова ли пък е страшна славата на нашето село. . . Инак, овчарят беше прав:

¹ Безстопанствено добиче (тур).

какво ще търси сега в селото? Трябва денем да назърне в общинския капан, за да познае коня на господаря си, ако е заловен.

— Да не е учител това момче? — попита овчарят за мен, без да ме гледа: вадеше тютюнева кесия из дълбок пояс. После пак се подби. — И учителите ви се разчуват тази година, дядо Насте: наредили се да живеят все у Кондови, край Кондовица.

Аз кипнах. Такива са хората! Да не видят някого забатачен, ще го бутнат, да потъне съвсем! А е срамота да се подхвърлят думи за Кондовица: нека всеки има жена като нея!

— Току да няма мъж като пантата Кондо! — избуоти овчарят.

Мене ме досмеща. Пъзлъовци са хората! Ето тоя простак злослови, а се заозърта като заек, щом спомена името на Кондо.

— Не се знае кой какъв е в света — говорех аз. — Не съм виждал Конда, но колкото слушам, не ще е бил той най-лошият в селото.

Овчарят все не дигаше очи. И ме попита малко през нос:

— Чува ли се барем накъде е сега? За Конда питам.

Аз изхитрих:

— По Влашко бил, аргатувал.

Човекът помълча, после понадигна големия си калпак и каза:

— Разправяй ти на калпака ми!

Аз се разсърдих съвсем. И не поглеждах вече овчаря. Замислих се наново по това, което беше грижа на цялото село: защо Кондо не се предаде, че да си излежи наказанието?

И не знам как, изеднаж ми стана ясно, че никой няма право да иска това от Кондо!

Хе, да се примири със света, че да изгние по занданите... Защо? Нека скита по горите като вълк, да скита и да държи в трепет света... тоя проклет свят!

Да, тъмно ми беше мен пред очите: не бях ли и аз отблъснат от света, не ходех ли комай бос... Кой

знае кога настоятелството ще се види с пари, за да ме улесни, че да си изляза от Кондови. Ето хората ме вече не щат: не ми проговорват — ни Кондовица, ни дядо Павли.

Душата ми беше съвсем огорчена. А овчарят изеднаж втренчи в мен големи черни очи и каза:

— Кривиш си душата бре, момче, макар да си учено... Чева не знаем всички: Кондо не може да се откъсне от жена и дете. Това си е. И току се навира под носа на всякого тук, а няма кой да му каже право куме, та в очи: стига си лудувал, такъв-онакъв, предай се, излежи си наказанието и влез пак между хората.

Слушах го и ме изби на гавра:

— Добре де, защо стоиш? — викнах му. — Върви, намери го и му кажи. Държи ли ти — ха-ха-ха!

А после чашата на огорчението преля в душата ми, съвсем ми се досади и скочих да си ходя.

Овчарят ми сграбчи ръката — ухилен и пак малко зъл:

— Къде?

— Ще си ходя.

— Направо ли у дома си, у Кондови?

— Да.

— И мене ми е пътят натам. Да вървим! — стана и той.

Дядо Насте ме загледа плахо. Смутих се — трябва да призная. А недоумявах. Е-е, да става, що ще! И тръгнахме: изгубихме се из мрачините на речния дол.

— Как се има Томо, синът на предишния кмет — прецеди по едно време през зъби овчарят. — Запил се, слушам. Приятели бяха те с Кондо, верни приятели. Бащите им ги скараха. Е, свят.

— Не ги виждам по кръчмите — отговорих; — нито Томо, нито баща му. Не са вече на чест пред хората.

— Кой ли е вече на чест в това ваджишко село — смънка овчарят.

Този беше разговорът ни. В селото извихме под кошарите, да не вдигнем псетата. Но овчарят ме поведе през гидик¹.

¹ Пролука, процеп, теснина (тур.).

— Ти може да не си минавал направо — каза.

И докато се огледам, видяхме се пред дядо Павлеви. Стаята на Мъничкова светеше, но вързаното пред къщи куче заскимча и лампата у Мъничкови угасна. Моите нозе се разтрепераха: дядо Павлевото куче заскача радостно по овчаря.

— То те познава! — зинах аз.

— Познава ме, учителю. И аз го познавам. А и ти ще ме познаеш. Върви сега — пусна ме той напред.

Стори ми се, че вратата на Мъничковата стая скръцна, но — не знам: развълнуван бях, стъпвах на пръсти. А Кондо вървеше тежко и надали даде ухъ към вратата на Мъничкова.

Кондовица се втрещи, като ни видя.

— А бре, Кондо — премигахше бедната с болните си очи.

— Намерихме се с учителя на воденицата и ей ни — идем да ни нагостиш — седна Кондо до огнището и заби поглед в пепелта — не дигна очи.

Дядо Павли се беше дигнал на една ръка, както е лежал до стената, и не откъсваше потъмнял поглед от сина си.

Аз останах прав: забърках се, не знам какво да правя.

Сумяса се най-после Кондо — дигна глава.

— Седни, учителю, що стоиш прав. Ти нас не гледай: такова е то, нашето.

После спря поглед на баща си.

— Ти си бил буден, тате — махна той чергата от него и го притегли. — Стани! Ела!

— Аз сам щях да стана, Конде, чадо! — трепереше старецът в ръцете му.

Кондовица стоеше изправена при мъжа си и ронеше неми сълзи. Той я дръпна при себе.

— Е, що се чудиш. Седни — тъй, при мен.

Тя захлупи лице на рамото му.

— Ех, Кондо! . . .

И онемяха.

— Ние мислехме, че си прехвърлил вече Балкана — проговори после дядо Павли.

— Бях тръгнал, а ми домиля: мека есен — каза вече благо Кондо и заследи невястата си. — Стига, Иванке, дойдох не за да ми плачеш — поглади ѝ той челото. — Как ти са очите, болят ли?

— Няма. Нанка беше днес болничка, току-що я приспах. Да я дигна ли?

— Остави — обхвана я Кондо през кръста. — Седни по-хубавко, тъй.

— Е, какво ще седна — посвени се младата жена, — нали ще трябва да ви нагостя.

— Щеш. — Сетне. — Щеш — пое издълбоко дъх Кондо, но не въздъхна.

Той сега — на светлина — ми изглеждаше много по-снажен, отколкото сочеше на воденицата. Черната коса лъщеше под рун авия калпак; дебелите вежди бяха красиво склучени; лице, нос — бели, хубави, не хищни. О, не, тоя левент не може да е убиец!

Дядо Павли изхвъркна навън и като се върна, зарезе вратата. А Кондовица свъртя вечеря на паралия. Но Кондо скочи.

— Та Нанка болничка, а? — смънка той и отиде при спящото дете.

Погледна го само, не се даже наведе над него и се върна на трапезата.

— Защо мълчите. Приказвайте — подкани после. — Учителят, Мишката, прибрал ли се е?

— Той влиза-излиза: не можеш му хвана края — отговори дядо Павли.

После. . . бях се може би унесъл (това се случваше и тогава с мен) — не чух и не разбрах!

Кондо изеднаж се вторачи към вратата и очите му кърваво загоряха; дядо Павли се разтрепера цял; Кондовица беше пребеляла.

Навън се трупаха много хора. . .

А кучето не излая!

И някой грозно заповяда:

— Отворете, ще изкъртим!

Тогава Нанка, детето, болно изпищя. А то спеше. . . спеше и трепереше насъне! Навярно нему се вече привиждаше това, което щеше да стане сега с баща му. . .

И аз се пак нещо унесох. А Кондо беше вече измъкнал някакъв широк нож с ушата дръжка и каза твърдо на баща си:

— Тате, отвори им!

Дядо Павли потръгна към вратата, но нозете му се подсякоха. А Кондо се-примъкна до огнището, срещу вратата, и опря ножа о лявото си коляно. Той може би се даже усмихна:

— Отвори им, тате: нищо не ще им сторя!

Кондовица, притиснала детето си на гърди, приклекна до Кондо.

— Мъжо, моля ти се! Ако ме обичаш, ако ме обичаш — махни тоя опустял нож, махни го!

Кондо я обхвана и я изби настраи, за д себе:

— Нищо няма да им сторя! Казах! Отвори, тате!

Дядо Павли беше вече дръпнал резето и вратата отскочи.

Блеснаха щикове от насочени кримки. Над тях полица рошав калпак. Чу се после зловещо:

— Кондо, предай се!

И затисна ни гробно безмълвие.

— Ах, Вълко — каза някой и не беше сякаш Кондо: тъй тъй излезе сега гласът му. — Ела. Пушките не ти трябва: няма кого да плашиш. Аз ще се дам.

— Предаваш ли се?

Безмълвието се възцари пак.

— Утре — прозвъня вече твърдо гласът на Кондо. — Сам ще дойда в канцеларията. А сега, ако ми вярваш, ела ми на софрата. Да се помирим: бихме се някога. Тази вечер — нашето — може да е за последно.

Огненият поглед на Кондо беше потъмнял, рошавите му черни мустаки трепереха.

Вълко гледаше от вратата, иззад щикове, зинал, бледен. Той беше кметският син — тоя, когото Кондо е някога зашлевил в кръчмата.

Навън се трупаха хора и един от стражата пристъпи прага — все още с насочен щик. Погледът на Кондо пак загоря:

— Момче, аз бях по-луд от тебе: не пристъпвай! Въртял съм и тази пушина и — ей сега ще ми е в ръцете!

Дали момчето не спря, или такъв беше Кондо, но думите си той каза спокойно, а сам пръпна, като ранен звяр, в дясна ръка с ножа, а с лява ръка — върху щика, който отби от гърдите си.

— Чакайте бе! Кондо, чакай! — изрева Вълко.

Кондовица седеше вцепенена — с детето в ръце. Сдървиха се всички. Кондо захвърли ножа, изглежда тъй по Вълка от горе до долу и се сложи тежко на земята.

— Вършете сега, каквото знаете — каза той съвсем дрезгло.

А не мръдваше никой.

Но пристъпи в стаята и самият кмет. Той беше въстар, с хитри очи, твърд на стъпки и на дума. И каза кметът малко дрезгаво:

— За твое добро е, Кондо — все ще трябва да оседнеш! Де можеш излезе с царщина наглава!

— Аха, кмете — погледна го изкриво Кондо. — Ела, седни! Все пак надхитрихте ме вие. И кучето ми не излая. . . Подмахихте и него. . . Е, нищо — превзели сте калето отвътре. . . Пък аз смятах да ви изненадам утре — в канцеларията. Седни де: давам се, какво повече!

Кметът се усмихваше. Но седна срещу Кондо.

— Трябваше да го сториш отдавна — говореше той пръмирително. — Да миряса и селото. Не може вече така — както в турско време!

И подхвърли на Кондо мешинената си пунгия с тююн.

— Знам, че не може — намръщи чело Кондо и очите му загоряха пак. — Откога да съм се дал. Но кучета бяха — ония, жандарите, в града, — кучета! Да бият татка ми, хм!

— Е, и те са хора, Кондо! Помисли: хора са. . . Пък и — служба им е това, брате. . .

— Служба. . . Нейсе, дадох се. . . Преклоних глава. . . В ръцете им съм вече. Бих те помолил само за едно — за едно, кмете, ако искаш. . . Да преспа тази нощ с челядта си: може за последно да е. . . Стражата нека остане да пази. . . И после — наши да ме закарат

утре в града. Все свои са. Да не ме карат жандарми. . .
А там вече да става, що ще.

— То е право — каза някой от изправените и се понаведе над Кондо.

Вълко беше, кметският син.

— Свой си ни, брате — сложи той ръка на Кондовото рамо, — и ние няма да те дадем току-тъй.

Но Кондо трепна: дръпна се инстинктивно. Късно беше, уви! Вълко се впи в него като дива котка. Хвърлиха се и всички. . . Сам кметът зина: старият човек не очакваше това. Не знам дали Кондовица писна. Но един от стражата я хласна с тежък кримков депчик¹ и тя се прехлупи над детето си.

Беше мълчалива борба с тъпи пъхтежи. И скоро престана. Начугулените се разрешиха в коло. Никой не продумваше. Посред лежеше на очи Кондо с вързани назад ръце.

После кметът го разтършува. Разтършуваха и цялата къща. Но земаха само ножа — друго нямаше.

И дигнаха вързания: изблъскаха го навън. . .

— — — — —
Не стихва дом тъй грозно: даже и когато мъртвец изнесат! Обзе ме някаква треска, някакъв необясним ужас. А тук се сипна глух стон във въздуха, усили се и полетя като хала навън — полетя с писък — Кондовица. . .

И изпод стълбите се понесе страховитият вой на кучето. То едвам сега се обаждаше!

* * *

Аз през нощта надникнах в стаята на Мъничков. Не, нямаше го. На заранта — рано — надникнах пак: не е спал в стаята си, не си е идвал. . . А Кондовица ме е дебнала — бледа, чорлава.

— Рекох, че Кънчо тропа — промълви тя.

И аз не изтраях:

¹ Камшик, нагайка.

— Той не е спал тук — казах. — А снощи аз видях добре: стаята му светеше, когато ние дойдохме.

— Ела, учителю — потрепера гласът на бедната жена. — Трябва да се сприкажем. Че да видиш после дали ще карат и стария.

Стаята беше още в полумрак, детето спеше, на огнището тлееше главня.

— Едно съм мислила цялата нощ, учителю — да не беше ти дошъл с мъжа ми снощи, щях да знам, че е от теб. . .

— Кое — кое да е от мен?

— Това, дето го дадох в ръце. . .

— А! Че защо?

Кондовица си стисна главата и глухо зариде. А нямаше защо да плаче бедната: всяко зло за добро.

— Боже господи, не казвах ли му и сама! — зареди тя. — Пък нали го чу и ти, учителю: той снощи затуй си дойде тъй рано с тебе, че бил склонил в себе си вече да се даде. А защо го сториха тъй, господи, защо. . .

Младата жена беше неутешима. А всъщност все едно е дали се е дал Кондо, или са го хванали. . .

Впрочем, не е все едно, не е!

Хе, да се нахвърлят всички върху му, да го затиснат, да го вържат, като бесен. . .

Аз разбирах това! Младата жена беше неутешима. Да вържат пред очите ѝ. . . да вържат нейния Кондо!

— — — — —
После заскимча кучето под стълбите. И се зададе дядо Павел: освободили го. А по него вървеше Мъничков.

— Ех, боже, пуснаха те. Баре тебе пуснаха — посрещна ги Кондовица и трепереше като лист.

— Сполай на учителя, измоли ме! — припя се старецът. — А Конда вече откараха. Ех!

— Е, че работа ли е — говореше Мъничков, като сви коляно при огнището. — Ще карат и тебе! За какъв бяс си им ти там? Пък и чева ще им избягаш? Дотрябваш ли им, нека те искат от мене: на, аз отговарям! Хе, ако бях снощи тук, не бих дал и Конда така. «Аз отговарям» — щях да кажа. . .

— Мълчи, мълчи — пресякох го аз и — както ми беше накупяло, натъртих, — ти снощи си беше в къщи, когато ние дойдохме: видях те с очите си.

Но човекът не мигна. Топчестото му лице се даже стопи в някаква усмивка.

— То аз си бях дошъл, не че не бях, току, право да си кажа, като намирисах накъде отива работата, духнах. . . Не съм аз за такива случки и това си е! Отидох у кмета и там преспях. Той тази заран ми каза, че подбрали и дядо Павли, та. . .

Кондовица го гледаше с болните си очи право в лицето и каза:

— Не знам, учителю, току вътрешен човек ни издаде. . . Да не лайне кучето! Извели са го. . . отвързали са го, както е вързано, и са го извели със синджиря. . . А после пак са го довели, та то, бедното, излая, когато вече. . . Ех, нека сега му е мехлем на сърцето — на тоя, който ни издаде!

Мишката пак не мигна. Той даже се припя:

— Може, Кондовице. Не думаха ли и съседи, и приятели, и всички: да се предаде Кондо, че да миряса селото. . .

Дядо Павли заболя и не се дигна вече. А мене още същия ден училищното настоятелство ми плати за изслуженото време. Не знам, но струва ми се и досега, че това беше във връзка със залавянето на Конда. Трябваше може би някому аз да не напусна квартирата си у дядо Павли, докато не се хване разбойникът. И затова настоятелството се одумваше, че не може да намери пари. Впрочем, то тогава беше така с учителите във всяко село.

Е, все едно. А според това, което стана, не биваше вече да си изляза от дядови Павлеви. Де можеше: обърна им гръб цялото село! Никой вече не им стъпваше. Даже Мъничков — «тази проклета Мишка», както се изтърваше да каже понякога Кондовица, — даже той не ги поглеждаше. Влиза-излиза в къщи на цупен, без да поздрави, като че ли той е стопанинът, а дядо Павли и Кондовица са кириящи. . .

Аз си бях и тогава такъв: обичах и обичам хората само когато са нещастни. Такъв си бях и такъв съм си. Та прикляквах често до дядо Павли. Той, бедният, беше вече жив мъртвец. Но не ми прилягаше да го утешавам; това не ми приляга и сега: аз никого не мога да утешавам! Правех му само цигари и го слушах. А старецът въртеше сучеше — все около Мишката.

— Сърди ни се той нещо — говореше. — Пък и такъв си е светът, учителю. Ти си младо и не знаеш. Но с време ще видиш, ще проумееш. Казвах го аз и на клетия мой Кондо: така ще е! Синко — думам му, — сторил си, каквото си сторил, претегли му джеремето¹! Не можем я изкара тъй: ще влезем всекому в очи и скоро никой не ще иска да ни знае. . .

Еднаж старецът беше нещо много неспокоен, изчака Кондовица да излезе на пруста и ми зашепна:

— Виж да ти кажа: той бяга от нас — учителят, — че си имаме закачка. Преди, когато си продадох нивите, останаха ми на ръка нещо 23 турски лири, а Мъничков тогава даваше пари на селяните за семе, та ми ги поиска: лихва, кай, щял да ми плаща. Дадох ги, какво ще му е. И не сме се сговаряли за кога ще ми ги върне; нито пък знае някой нещо. Сега ние сме натясно, учителю. . . та затова той бяга.

Аз не можах да разбера стареца. Защо да бяга Мишката? Да върне, каквото дължи, сухи пари е земал!

Старецът изохка. Жетвата тази година била нефелна и хората се видели в чудо. То се знае, учителят Мъничков можал да дигне пари и от града: той там си купил и къща. . .

— Аз не съм му още искал моите — примижа старецът. — А човекът може да се стеснява, като ни вижда, че сме закъсали.

Но тук влезе Кондовица — устните ѝ треперят, подслушвала ни е. И разля треперлив глас:

— От лани той само учителски взе два пъти по толкова, че и черковни. . . А от пет месеца и наема си не ни е платил — Мишка проклета.

¹ Глоба, провинение (тур.).

Делото на Кондо се насрочи. Ставало приказка да подведат и мене като укривател. Но Мъничков ме спасил. Сполай му.

А в къщи, у дядови Павлеви, беше мъртвило: каш-ли само старецът — тъпо, подземно, като из гроб. Кондовица съвсем онемя: не продумва по цели дни. Улучих аз най-после сгода и я попитах кой адвокат са хванали. Господи, изеднаж развърза език клетата жена! Как се хващало адвокат с празни ръце? Ей, сам брат ѝ, нейният брат, също се отвърнал вече от тях. А Мъничков ги лъгал до вчера, пък снощи се разтюфкал: не можел да изкара ни пара от селяните, та немало как да върне поне част от ония 23 лири. . .

— Къщата ли да заложа? — редеше Кондовица. — Къде ще вървя после — къде по пръждомите — с дете на ръка и със старец на легло. Вън от света сме ние!

Болните ѝ очи не се вече просълзваха. Изплакваше се навярно през нощите. А може би сълзите ѝ бяха секнали. Случва се и това в живота! . . .

Прибрах се ранко и се изтегнах на чардака отвън. Нощта бе тъмна и топла. Страдах може би от страданията на хората. И ми сладеше от това.

Мъничков се прибра и запали лампа в стаята си. Разби се топлината и сладката нощ на душата ми — прозорецът на стаята му гледаше към чардака.

И видях: заразливства той тефтерите си — ония, по които е раздавал пари за семе на селяните. Очите му се кокорят, устата — полуразкрити. . . Мишка!

Обърнах гръб. И потърсих пак нощта си. Но скръцнаха врати и през отворения прозорец на стаята се хвърли сянка. После заговориха — Кондовица и Мъничков. И ме досмеша — не знам защо. Мигар те не бяха ме видели — цял човек, излегнат на чардака! Аз слушах — поне през две думи една — всичко онова, което говореха.

— Да ти кажа ли аз тебе — казваше Мъничков. — На Кондо и господ вече не може да помогне!

Тя, Кондовица, Иванка, да гледала вече себе си, само себе си и детето. Ако има някоя и друга пара — да ги стиска!

— Старият утре ще се килне — говореше Мъничков, — а Конда ти не ще дочакаш: хич се не лъжи! Тя, неговата, ти не знаеш: те с Манчо разбойника. . .

Аз изтръпнах: до тоя час не бях премислил, че щом Кондо е ходил с Манча, те все ще са извършили нещо, за да бъде сега Кондо окачен на въжето.

Но Кондовица се нещо раздразни — то било лъжа, тя знаела всичко!

Господи, защо ѝ трябва да разказва, каквото знае — да разказва на тази Мишка: той може да я преплете с деянията на мъжа ѝ! . . .

Мъничков се разсмя с глас. . .

Побиха ме морници. Слушам и не разбирам: той ѝ се заканва!

Погледнах: Кондовица се изправила пред мъничкия човек, отпуснала ръце, цяла се е сдървила, като пред полиция!

Мъничков я застави да седне. . . Тури ръка на коляното ѝ. . . Няма да я изяде — да не се бои тя: той се само шегува! Но младичка е Иванка — защо да си затрие живота за оня разбойник! Нека той прогние в лранги, а тя да си отпусне сърцето, докато е време, че се не връщат ни радост, ни хубост, ни обич. . .

Кондовица — седнала — вече потръпваше с цялата си снага. А по челото на Мишката лъщеше пот. Ръката му — върху коляното на Кондовица — трепереше. Другата му ръка беше в джеба.

— Ако е за пари — каза, — ей ги!

Изтегли ръката си от джеба: цял куп петолевки! Разкри ги пред Кондовица и току ги сложи в полата ѝ. . .

Ех, мазник, мазник! . . . Кондовица се дигна тежко, тръгна да излиза и — полюля се сякаш. После се извърна малко настрани.

— Харам¹ ти хляба, що си ни ял! — изшипя.

Потръгна пак и пак се извърна:

— Да ни дадеш парите още утре и. . .

¹ Незаслужено, непостено (араб.).

— Че — какво ти казах, Иванке?

— Парите да ни върнеш! И да не си ми вече пристъпвал прага! — натърти сега бавно, с дебел глас младата жена и тръшна вратата зад себе си.

Да, Кондова жена беше тя!

Но после през цялата нощ аз слушах: скрита под чардака долу, за да си е сама, хлипаше юнашката жена. . . И мълвеше в плача си все едно и също:

— Кому ме остави, Кондо — кому. . . Мърша ли съм вече, да ме ръфат и мишки — мърша ли съм, Кондо-о-о!

Мъничков напусна селото изеднаж. Той наредил още отпреди: щом се хване Кондо, да го назначат учител в града. И си замина, без да се обади: стражар после дойде, та му прибра дрехите.

Конда осъдиха на години затвор, та погребяхме и дядо Павля. Опрагихме го: дядо поп, две баби, Кондовица и аз. Беше мъгливо, кално: тъмен и печален ден, като неговата старост. Бог да го прости!

* * *

Трупат се в прашните дипли на паметта — без ред и без цел — грозотии след грозотии. Трупат се. . . донякога, разбира се!

И не търся вече — в тези дипли — кога беше то: опустяло учителство! Махнах ръка, минах по финансовото ведомство и обходих всичките ни градове (помалките: големите не попадат, види се, в моя работа).

Косите над челото ми проредяха, сколуфите сребърно лъщят и обичам вече неделните литургии. Но в олтара не заварих — миналата година, когато ме преместиха пак в тоя край тук — стария дядо поп Григор: той сега се кумеше при псалта отляво — прегърбен, с дълги черни броеници в ръка. А отдясно псалтеше човек мъничък, тунтурест, с лишеи по бузите и съвсем плешив. Погледнах го, побарабаних с пръсти

челото си и можах да си спомня: Мишката — ха-ха! Е, свят. . .

Сдружихме се пак, разбира се. Потребен човек е: купува чиновнишки заплати. И все си е същият: взема, колкото и както може. Отбиваше се в канцеларията ми да го почерпя кафе — и на тръгване ще ми протрие ръцете: «Идвай ми в къщи бе, Тъжнев!» Но — скарахме се, без да узная къде му е къщата: нито той ме заведе, нито аз я потърсих. Преди това бях го запитвал: наминавал ли е в Темник, как е сега селото, какво е станало с Конда и с Кондовица, дали са живи? И помня, оплака ми се: минали години, а изеднаж — получил призовка! Дала го Кондовица под съд за 23 турски лири с лихвите! Цяла съсия! За щастие, искът се отхвърлил по давност. Пък то — те били само пет лири. Мъничков ги приел някога от дядо Павли да ги дава на селяните за негова сметка, но. . . така си и пропаднали тези пари.

Скарахме се — с Мъникова — след панаира, който беше шумен. Хората се губеха един край друг. Лутах се изгубен и аз между тях. И видях — засочиха с пръсти към мен група селянки и селяни. «Той е» — бутат се. И ми завикаха: «Учителю, учителю бе!» Досрамя ме: какъв съм аз учител вече — продавам сирашки къщи и ниви. . . Но после ми домиля: гледам, Кондовица е с черноока девойка по себе (дъщеря ѝ навярно, Нанка) — вървят край мъж с пръстено лице и с хлътнали гърди. . . Кондо бил, стопил се в затвора и помилвали го най-послед. . . Взирах се, бликна пот на челото ми: в паметта ми не беше останало нищо, което да ми напомня сега тоя човек!

Потръгнахме. Свило ми се е гърлото, чувствавам: това е и с мен! Не е ли затвор и животът? Гнием си ние, прогниваме. . . да, да.

Но продума Кондо и — заби се огнен клин в душата ми.

— Добре те срещнахме, учителю — сипна се от него немошен глас, като из батал¹ кладенец. — Речи

¹ Напуснат, запустял (тур.).

на Мишката, на Мъничкова, нека ми върне нещо от ония пари, които му е дал татко ми. . . Да има поне с какво да ме погребат, че ей. — аз вече си отивам от тоя свят. . .

Те, Кондови, гонели дълго ваджишкото дело по извършеното от Конда в луди младини, та продали и къщата: Кондовица и дъщеря и работели сега чуждо. . .

И аз срещнах Мишката:

— Мъничков, направи добро на старини, дай на човека някоя пара! Толкова години са оттогава, ти трябва вече да си ги удесеторил!

Той ми протри пак ръцете — мишка с мишка! Ще дадял, щом се улесни. . . Трогнах се: милият човек! Не, не са хората толкова лоши, колкото си мисля аз! И най-лошият не е толкова лош!

Писах тогава на Кондови, зарадвах ги. Все е нещо, нали?

И за това се скарахме. Догневя ме най-после, та застъпих Мъничкова пред хората. Защо ме поне лъже! Бога възхвалява — весден — с песнопения — в черква, а ето ограбва и последната надежда на човек, който си е платил всичките грехове и търси милост, за да прости на света всичкото зло, всичкото зло. . .

Що ми трябваше! Времена ли са за човешина. Ще земат да ме уволнят. . . да отсlekна на старини по кръстопътища! Отзаран ме повика сам окръжният управител: сговарял съм се с излезли от затвора разбойници, за да изнудвам честни хора. . .

Тю-ю, мишка проклета!

СПОМЕН

Беше ясна зимна нощ; земята, обвита в дебела снежна пелена, спеше дълбоко, а по кристалното небо звездите бяха също смразени — погледът едвам схващаше техния трепет, те се губеха в необятния небесен простор, далеч зад студената и вечно спокойна луна.

Студът все по-усилваше и ние вече едвам държахме пушките в ръце. Ловджийските блянове изфирясаха от главите ни. Бае Петко все по-често си духаше ръцете, търкаше си ушите и мърмореше ядовито. Най-после нямаше що, запускахме се по скалистото бърдо към пътя, за да си накладем на завет огън. На всяка стъпка храсталакът гъстееше и острият мразовит ветрец се обезсилваше. Бързахме, а — изненада: току под нас на пътя се понесе весело провикване от дрезгав глас на гайда, а след малко ни стресна гърмеж с далечно ехо по усоните.

Пъргаво прехвърлих пушката си на плещи и се затекох. Любопитствувах да видя — предполагах да е картинка, твърде обикновена през нощите тъдява: гошавка на свинарчетата край печено, но крадено прасе. . . Бързах и се взирах да съзря суровите, изгорени от слънце, мраз и ветрове образи. . . Но над пътя, по лъсналия от лунните лъчи сняг, стояха не свинарчета, а разпрегнати селски коля, до тях пъхтяха чифт едри и кокалести биволи, навели се над изсипана на снега сребриста плява, а малко настрани беше се бейски разположил нашият белообраз дядо Гюро. . . Стиснал човекът гайдата на широки гърди, надува я, пот лъщи по мъжественото му лице, а подутите му очи замижали. . . На

коляното му ръждива табанджа¹, а до него на снега — меден крондил² с ракия. . .

Загледах се и се унесох далеч в тъмното минало. Дядо Гюро, стар кираджия и чутен гайдар, беше една останка от старо, преживяно време, една от последните издънки на оня корен, който е оживявал Стара планина през векове с безсмъртни юнаци. Пехливанин по три кази, гайдар на девет села, винопиец по хладни механи, кираджия между Шумен, Русчук, Силистра, Варна, по дълги пътища, из които нерядко е повеждал ключечки със себе, за да ги разиграва по цели нощи. . .

«Отглас от тъмното и страшно минало!» — мислех аз и се любувах на дядо Гюро, разпуснал пак душа насаме, сред глухата природа, възкресил навярно сенките от своята младост. . . Той прави това може би за последен път — забравил е вече годините си. Мнозина ли от моето поколение ще са свидетели на такава гледка?

Като в отговор на тия мисли дядо Гюро дигна още еднаж табанджата си, задърпа я, но се сети, че я е вече изпразнил, та я сложи пак на коляното си и надигна крондила. А гайдата, оставена, жално запищя. Дядо Гюро потресе глава, след като се напи, и заглуши гайдата със старческия си, но още гърлест глас — провикна се на воля. . .

Тая веселост заразяваше! С леки стъпки, нечуто слязох на пътя и изправен до един пън, здрависах:

— Наздраве ти, дядо Гюро!

Стана нещо странно: отначало старецът дигна спойно глава, а после се сепна, захвърли гайдата и skoчи. . . Това беше само миг: личеше, той бе още в своите блянове. . . След това старецът отпусна глава.

— Виж. . . присторих те — промълви.

— На кого, дядо?

— Ти прощавай. . . тѐ, с тая сура ловджийска мушама мязаш на черкезин. . . Присторих те. . .

— На черкезин ли? Какъв черкезин?

Старецът беше все още смутен, говореше развързано:

¹ Стар пицов.

² Малък съд за ракия (гр.).

— Хм, как те присторих. . . Тѐй ми и трепна сърцето. И другож ми се е мярвал. А може да си е жив човекът. . . и може пак да го срещна — преди да умра. . .

Погълнах се от любопитство — да надзърна в старческото минало! Да разузная досегнатата сега болна струнка в душата му! Може би съдбоносен някой спомен, зарит сега в пепелта на колко ли години!

А тъкмо тук над нас в храстака запращя огън — бае Петко, другарят ми по лов, се беше свъртял. Покахних дядо Гюро при огъня, почерпих го от моя коняк.

— Животът шо е. . . прилегне на сърце човеку син, щерка, я познайник или стока. . . А дойде орисия — отнеме ти го. . . това е животът! И мило ти е до гроб — не верува ти се, че не ще го видиш вече. . . Все мислиш, нѐ, ще го срещнеш, ще ти се обади от невидяло. . . дори ей тѐй, насаме, мярва ти се. . .

Това дядо Гюро изказа в откъслеци. И лицето му се отпусна: подутостта се разнисваше, двете старчески бузи някак се изгладиха, устните се посвиха, махна се от очите нетрезвата дремливост, а трите бръчки на отвесното му чело се разшириха и сякаш се движеха, като да събираха мисли, спомени.

Предпазливо, след още една-две черпни, аз успях да развържа скъпия на думи старчески език — наизан с меден говор разказ.

— Не знам сега, то може да беше и преди сръбската битка с турчина. . . аз вече забърках и годините. . . Връщах се от Варна — по кирия бях ходил, — беше нощ, валише дъжд, а тъмно — на две стъпки не видиш. Та че — да прощавате, бях посръбнал. Повел съм колата, газя до колене кал и не се оглеждам. Защо да се оглеждам? Биволе имах, серез биволе, а глава бях, лудетин! Ех, хубаво е, всичко е хубаво на младост, морето се до пояс гази! Та вървя, а из невидяло една ръка ме долови за гуша, пред очите ми се мярна кама. . .

— Мълчи! — ми каза по нашенски.

Не беше турчин, но не мога да го видя какъв е човек: гледам само — вперили се в мен две очи — живи въглени! Но като ми продума по българско, мене и не ме достраша.

— Като си българин — думам му, — що ме душиш?
— Така е — отвръща. — Българин съм и не те душиш. Диря тази вечер верен човек.

— Верен човек насила не бива! — му казвам.

Той се наведе до самото ми лице и ме гледа. После заразправи нещо, а не можа да говори — задъхва се... Разбрах най-после; отвел си мома, но конят му се пръснал току на пътя и дирел да се скрие. Даде бог, та се случи на мен човекът. Друг, кой знае. . . пък ази тогива, нѐ, нашенци знаят, бях тъкмо човек за такава работа, хич ми не мигваше окото. Потупах го по рамо и думам му: «На здрава врата похлопа, не бой се!» И рекох да го отведа дома си, в село, ще го скрия, докогато ще, хляб дал господ. Той се умисли, личеше, не ми доверява. . . «Както щеш — му думам, — нямам зло на сърце.»

Тогава. . . хе, той ме хвана за рамото и стисна го тъй, че ме чак заболя.

— Ще ти се открия — ми каза. — Отведи ме до Черкезлийската кория!

— Отвѣд Камчията ли? — почудих се, зер тъй далеч.

— Ние нѐ ще минем Камчията — дума, — кално е и далече, но отведи ме до нея! Ще ти се отплатя! Бог види, заклевам се!

Как да не ида — тъй от сърце говори човекът! Та че сложи ръка и на другото ми рамо, моли се. Разигра ми се кръвта, хе-хе. . . оттогава ми е той на сърце, обикнах го повече от свой!

И думам му:

— Е, сега и молби! Ако речеш, и Балкана ще минем — какво има, вяра сме!

Припна она ми ти левент, щурна в хресталака и доведе любето си. . . на ръце го донесе, като дете, а целува, целува. . . хе! Като се провидели, аз не можах да им се нагледам и отпървом не си доверявах на очите! Ами че висок един плещест юнак, с червендалесто лице, тънки засукани мустачки, а очи — черни въглени. . . пък облекло — цял черкезин! А и тя — ама тя си беше аслѣ черкезкия. . . дребничка, с елмазени очички, да ме простите, тури я на чаша, че я изпий. . . Па и облече-

на беше в коприна, в чиста коприна. . . Трябва да е богатска щерка — смислих и тук едвам се побоях, — зер да ни хванат, това ще си ни е с главите! А той, лудетин, само фюфюка — пери се около колата и току се навежда, милва си я. . . Смислих, да го поразпитам, но не се наках. . . погледна го и се посвения — зер, намязва ми на един, хе, войвода. . . Такъв беше!

Закарах ги най-после — оставих ги в една глушина. Хм, как ме той погледна на прощавка! Втична ми в ръка и кесията си, а защо ли ще ми е тя?

— Земи ги — дума, — мен не трябват. . . И знай, имам те за прѣв свой побратим! Доболи ли те, ако ще и от паша, ти иди и намери Кърджи Изет в Шумен — кажи му «Демирдже ми трябва». Накрай свят да съм, знай — ще се отзова.

Не ми дотрябва той, сине, бог ме опази от зло и го не подирих, а докара се после, че дважд още го виждах. Та и защо инак да го търся. Еднажд само ми се падна път, ходих в селото му, в Черкезлии. Аз и не знаях, че е бил от това село — той ми казува тогива да го отведа към Черкезлийската кория, но аз и не рекох да го запитам. Та, случи се, когато бях в турското кафене у селото, влезе — висок и стар човек, наша вяра, българин. Здрависа се той с всите турци, а те го запитаха как е и що, дека му е юнакът — Демирдже. . . хаир хабер имал ли е от него? Като му чух името, тъй ме и страх побие. А старият, баща му де, дигна рамене — не го е чувал. После аз се не сдържах, проследих стария и му се открий, че нѐ, познавам Демирдже — сина му. Хм, личеше, обичаше си чедото той. . . И за обич беше, думам ви, за обич беш Желяз. . . Тъй му било кръстното име, после турчата го променили от Желязчо на Демирдже — по турско. . . Те аргатували у турци, а селото си беше все черкезко и момчето расло с черкези. . . Научило им езика, приело им всичко и трѣгнало като черкезин. . . Пък то — де тогиз такива черкези, които да теглят на наша страна. . . Вярата си държеше той! Че и баща му. . . думаше ми, нека му е просто всичко, токо ако си вярата промени — ще го убие!

Старецът помълча, порови в огъня, а после дигна глава:

— Да не бях го видял друго, можеше досега и да го забравя, но се докара тъй. . . Смясля всичко и жегва ме на сърцето. Беше по голямото размирие. Русинът не бе прегазил още Дунава, но бейовете си пращаха вече харемите и гъчовете към Стамбол. Цял керван кираджие карахме вино на Осман пазар и както си е, когато се кара вино, вървим и прием, та без да му мислим много, завъртяхме кевана сред Джумайския боаз, там, където низ канарата тече големият вир. Разпегнахме ние колята, разпуснахме добитъка да пасе, накладохме огън и се натърколихме да ношуваме. Никому и не идва на ум зло. Късно, на съмване, аз дигнах глава и навидях за добитъка: моите и на Босюв Лалю биволи бяха се заврели нанякъде — нямаше ги. Събудих Лалю и се залутахме да ги дирим. Случи се, та ги намерих аз — заврели се бяха далеч, в дъното на боаза, чак при скритите воденици. Подбрах ги, навиквах им и вървя, когато от невидяло един турчин ме заплющи по плещите и по гърба с ятагана си. . . И не ме оставя, песият син, да му разправя. «Бягаш хъ, хъм-зър!¹» — вика. . . И отведе ме при колята все с бой. А тук бяха слезли от коне още двамина турци, обръжени също от глава до пети. Единът беше дип болярски облечен. Тоя на ми свика още далеч — да съм катурнел бъчвите от колата си, щял съм да натоваря негов гъоч², който идел. . . И щеше да го стори, кучето! Щяхме да захвърлим чуждата стока на пътя и да си трепем добитъка, докдето речаха. Какво можеш им стори? Размирно време! Мен ми се схвана езикът, зер, мило ми е за виното, та ударих на молба — да занесем стоката до Дервента, че там ще да земем гъоча. Не, разлюти се поганецът — зема ли ти от молба, — насмал да ме търкулне в огъня! А тъкмо тогава довтасаха трима чер-

¹ Презрително обръщение към християните; свине (тур.).

² Багаж, покъщнина, вещи (тур.).

кези на коне. Турчинът ги изгледа и ме запсува още по-зле — заблъска ме. Пък аз, зер душа нося — пазя се. Че като измъкна оня турчин ятагана — още малко, и щеше да ме скастри, поганецът! Тук на влезе единът от черкезите помежду и се взря в мен. . . Хе, бликна ми кръв в гърлото — той беше, моят побратим Желяз. . . Де морè! На, сине, и сега ми трепери ръката! И не знаях какво правя — добарах от пояса кираджийския си нож, че — не се разбра кой спривари: аз мушнах турчина, а той, Желяз, му претърколи главата. . . Когато се озърнах, и другите двамина турци бяха повалени. . . Хм, какво ще му е, прегърнахме се тогаз. . . Аз си бърша сълзите и надумвам по турците, а той се смее. . . Юнак беше бе! Таквоз, да скастри някого, за него беше нищо работа: не сбира дори вежди! Думам му тогава да седне, да си поприказваме, да видим що е и как, а той: «Не е — каза — време за седене! Работа има сега!» — и фукнаха назад. . . Претършуваха те тогава турските гъочове — хе!

Не знаях. . . да знаях, че това ще е последно! Нека му е лека пръст, сине, ако бог го е вече прибрал! И не мислех аз така да го видя, както го видях за последен път.

То беше много после — аз сега и не помня. Бях закарал от Силистра турски гъоч във Варна и ношувах долу, при салханите, в турско кафене. Та там дочух — шушукаха си турчулята, — щели да бесят някого, черкезин бил. Аз и не дадох ухо, а после едно юруче¹ разправи пред мен. Един делия отвел черкезко девойче и я имал нейде по Камчибой. Подосетили го и той я скрил при един гяурин. Било, що било, а един ден черкезкията убила стария гяурин, па причакала и него, че го ранила с пушка, но не можла да го убие, та се спуснала да го коли. . . Тъй на, сборичкали се, но той все и надсмогвал, насякъл я. . . Тогаз отърчали на гърмежа и вика турци, та ги разтървали. Момата сварила да обади чия дъщеря е и издъхнала, а черкезина го довели тук. . . и него на, утре щели да бесят. . .

¹ Пастирче (тур.).

Това разправи юручето, а аз, дебела глава, още се не досещах! И попитах защо черкезинът е оставил момето си при гяурин. Питам, а пък и не си доиздумах: в себе си аз се досетих да не е Желязко и — настръхнах.

— Е, това е — отвърна турчето. — Гяуринът бил баща на тоя делия. . . та силил и черкезкията да превърне на тяхната вяра. . .

Кръвта ми се смрази в жилите! Тихом се измъкнах от кафенето и се затекох — на хапсаната. И не мислих как да сторя, за да го видя — паднах на молба пред заптиите. . . Нека ме пуснеха, какво имаше. . .

Кучешка вяра! Чева щях да им го открадна? Не пуснаха ме. . . сритаха ме, поганци!

Въртях се тамо, тюфках, а мисъл ми не иде в глава. . . Та и какво можах да сторя? После измолих заптие едно, с пари го измолих, да му каже от мене едно много здраве. . . на Желяза. Какво друго?

И цяла нощ не спях. Какво не премислях. . . На времени си кажех, може и да не е той. . . На ми кръста, сине, и молих се богу нея нощ — дано не е той. . . Ех!

На сутринта в тъмни зори се озовах пред казармите. . . Зерна ми окото високата бесилка, сине, и отщя ми се, светът ми се отщя! А събрал се свят — все безверци. . . наша вяра не пущаха. Аз се скрих далеко и чакам, задъхвам се. Доведоха го най-после. Познах го: Желязко беше. Качи се той на сандъка, а главата държи високо — речи, от цял свят нехае! Сърцат мъж, сине! И сам пое въжето, та чак тогиз се нещо нажали — извърна очи, погледна на четири страни. . . Ех, може да му беше домилял светът, гине тъй млад, тъй зелен! Пък мен ми се стори, че търси някого. . . Може да диреше мене. . . Сви ми се сърцето, сине, бликнаха ми на очи сълзи — град! И не страях, дигнах се на пръсте и викнах. . . Знам ли какво викнах? А той ме чу, чу! Де да не беше с голи ръце. . . биха видели. . . Как да е, прехвърли той въжето на шия, люшна се и се потресе, грозно се потресе. . . А тук стана чудо, сине: въжето се откъсна! Ахнаха всичките! Пък аз се втурнах лудешки — глава! Погнаха ме тогаз ония заптии,

че биха, биха. . . И не знам какво стана после с Желяза. . . Не знам и досега. . .

Дядо Гюро млъкна, после понакриви глава и засука мустак унесен.

— Хич ли нищо не чу вече за него, дядо? — попитах.

— Това е, сине — обичай е у турците, когато бесят, ако се откъсне въжето, прощават го. . . Търсих после да разузная, но как? Дойдоха русите и. . . Ех, може и да е умрял човекът! А все не ми се вярва! Мисля понякоги и сърцето ми подсказва, че не е умрял! Кой знае. . . Турците прощават, когато стане тъй. . . Може да е жив човекът, може да ме поменува, та ми е и мен тъй в душата! Зер може. . . и токо виж, ще го срещна някой ден, преди да умра!

1

240

Началната страница на ръкописа на разказа „Куда“ („Загадка“)

той биваше дълбоко унесен. Сключил страхотно дебели вежди, стиснал сякаш с ярост челюсти, ноздрите му се подуваха, хрипяха, а гърдите му — космати, широки гърди — дишаха издълбоко, като след непосилен плач... Поглеждах го аз и отпущах глава. . .

Беше в една такава нощ; изчерпил бях песните; спряхме сред море и заправихме цигари, та загледах се у мрачното мургаво лице на бае Танча и хрумна ми, заредих кръшните думи на «Кървава кошуля». Бае Танчо се заслуша и кога свърших, пое силно дъх, втична кутията в пояс, втренчи се в мене и припряно ми каза:

— И това е истина, господине, това, що се разправя в тая песен!

— Може, бае Танчо, не сме да не знаем турското зверство.

— Ех, даде бог, господине, че се отървахте вие, а то огън е там — в Македония!

— Доболяло те е нещо, ха?

— Мене? Море кой македонец го нещо не боли?

Ех, господине, не от празен ум съм аз дошел в тази тук пустия. . . не от воля!

— А, Танчо, да не би си ставал комита?

— Не, господине, къде комита! И не ми е хрумвало. . . Току къщата съм си бранил, за братска кръв съм миял. . . Па да ти разправя. Беснотия е то, господине, и ум да ви го не побере вам тук, сред вашата слобода! Ние тамо живееме по нашему, по задруги — в дом по 60—70 душ. Нашата задруга се зове Бойчина, оти я уредва още мой татко Бойчин. Ние имаме хора от всичките занаяти: зидари, бичкиджии, па и чета, що си оставя дома да работи нивята. . . имаме си хе, имовини. Лани беше, навръх Великден, чакахме да си се върнат четата наши бичкиджии. Седим, вечеряме, сборуваме си за прехрана, за бъдни печали, а залаяха на двор кучетата наши, наскачаха жени, деца. . . и дигна се писк, плач — доведоха убити, ранени. . . Ех, мой Унчо, малкото мое братче, господине, поганец го бе убил с куршум в млади гърди!. . . Бачеви синове двоица секани, ех!. . .

Дигна Танчо попукана дебела длан, отри си сълзата от очи.

— Баре да не знаехме убийцата! А то сред бял ден, господине, сред бял ден! Али Муса, зъл турчин от близко село. . . Искал да ги обере, не дали му се, а той убил. . . убил! И тогава бе размирено време, па мислихме, мислихме, а татко се сдума с първенците в село, скритом си пренесоха няколко пушки отвънка и отбраха чета, що да пази селото, да пази живота и мъката на мало-голямо. Мене наидоха за прилика да бъда войвода. А месец не мина се, господине, па и не бяхме сторили нещо: дирих аз истина Али Муса, ама не наидох го — и нищо не бяхме сторили! Само туй, гдето гласяхме да си се браним при зло. Пак то една вечер бастисаха ни селото заптии: менé дирят — комита съм бил!

Избягах. Ей оттогаз вече година минава, а хабер ми е от дома да си се не връщам. Жена съм оставил млада-младинка. . . Боли, господине, зер и аз сърце нося, ех! Пак нà, ката ден може да чуя, че избили братята ми, поробили сестрите; па и жена ми. Есенеска нападнали нощем дома, били татка, татка ми, господине! Карали да ги черпят жените, гаврили се. . . ех!

Това ми бе разправил Танчо. И аз благоговеех вече пред него, кога той биваше унесен, кога въздишаше. Нещо и обичливо, и с болки тъготно имаше в редките му отривисти две-три думи по моята свирня.

— Хубава е таз песен, господине! Ех, каква е! — смънкаше той.

И моята флейта менеше македонските напеви, от тъжни по-тъжни.

А една вечер шумеше морето, бунеше се страхотно — ветровито бе. Спрял се бях над скалата — нос на манастирския залив, и любувах се на бурната гледка. Пениха се вълните в тъмнината, разбиваха се яростно под мене и отблъсваха се, за да се явят дважд по-силни. А наляво заливът едва плискаше своя бряг, изглеждаше сънлив, с гладка повърхност — да речеш, дремнала отвита дева. И низ тъмнината изведнаж грозно се понесе гръм далечен, не от пушка. Долу край брега разтърчаха се рибарите и не усетих кога грейнаха огньовете край за-

ливчето. Изгубена гемия ли беше, или параплув? Но манастирският фар светеше. . . Отърчах при Танча.

— Гемия е — обясни ми той, — нас дири, тук ще спре.

Стори ми се, като да бе сплашен тоя тъй едър и суров човек. Държеше се той настрана от огньовете и не снимаше ръка от над очи, нетърпеливо се взираше в тъмната морска ширина.

— Да не са в беда, бае Танчо?

— Не, господине, не са. Току ако вътре има жени, те ще се изпоплашат.

— А! Ами параход ли е?

— Не, гемия.

— Та що щат в гемия жени?

— Е нà, от Турция из Цариград нашенци най-вече с гемии бягат. Та може в тая да има и жени. . .

— Да не чакаш някого, бае Танчо?

— Аз? Не, пък и не знам. Нещо ми се свива сърце, господине. . .

След час гемията спусна котва в заливчето и по едно време из една малка лодка едър човек изведе почти на ръце една жена. Пред светлика на прегорелите огньовете лицето на тази жена сочеше мъченишки восчено. Загледа тя плахо пресрещачите мъже и спря очи на Танча. . . Миг — полюля се тя, пристъпи и примря в ръцете му — в ръцете на бая Танча! А той я загледа изблещен. . . Мене се премрежиха очите; това беше ужасно: Танчо потрепера, па отблъсна своята жена и тя се повали, а той се стъписа и загледа я грозен, страховит. Исполинската му фигура настръхнало се навеждаше към жената и се поповдигаше, а гърдите му се страшно подуваха и отпадаха. . . Като да предстоеше кръвнина. Но нищо не би. Дигна бае Танчо ръце, закри очи, кротко клекна и проплака горко, с хленч, като дете. . . Едрият човек, що бе довел жената, стоеше пред тях ням, с отпуснати ръце. Слисани бяха и всички тук. А жената болестно застана, преви се. Едва тогава се аз възрях и настръгнах: тая жена скоро щеше да бъде майка, тя беше в положение. . .

Отведоха я в колибата на Танча. А тогава дръпна настрана довелия жена му едър човек — твърде приличен на Танча, негли брат му — и дълго му говори нещо. Па рибарската челяд се скри в своите бедни колиби.

На заранта гемията я нямаше, а нямаше и Танча с жена му: отпътували — обадиха ми мрачно рибарите.

II

Години оттогаз! Малко ли чудни и грозни загадки в живота на близките си ни отминаваме и забравяме! Никога ни не текнува да се повърнем на нещо чуждо. Никога ми не текнуваше да се повърна в таинственото изчезване на Танча от морския манастир тогава, макар и сред задухата на градския шум неведнаж се пренасях в прекараните си ония чудни нощи над море в манастира на острова-скала.

И сега бях като смутен. Близко познати ми бяха тия чърти, не за пръв път виждах аз тази физиономия; напругах си паметта и проверявах тъй ясно всичко от исполинската фигура на тоя с таинствена съдба човек.

Тука го познавах с едно име и наричаха го с единственото това име — пустинник.

И пустинник — строг аскет беше той в тоя чуден кът, недалеч от Емус, където Стара планина — инак граничен исполин — навежда гористите си разклонения и къпе ги в пенливите вълни на Черно море.

Тук снишеният гигант се мъчи сякаш да вдъхне на бурната водна стихия величавото спокойствие на своите поднебни върхове, ненарушимата глухота на своите тъмни усои. Немирната вода обаче се е впила дълбоко в недрата му — издалеч по скали и пролуки бучи и се пени Луда Тича. Прорязани от нея, горите, девствени комай, изглеждат оседнали от своята първична дивота; техният шумол напомня само фантастични, но безстрастни старовремски приказки. . . А под тях волно се носи грижовният или весел глъч на човека: чуят се извитият напев на турски маанета, треплив кавал на български

овчар, кръшни любовни песни на съмнителен гръцки език и — и още кърваво-тъжовните напевни на роба македонец. . . Тоя сенчест край, който наместе чудесно наподобява зелените на Странджа, речните ади¹ на Одринско, а през летните жеги напомня и затишието край бреговете на Бяло море — тоя край в своите плодovitи падини е огизден със спретни селца, населени кое с местни българи, турци или гърци, кое с измъчени, окъсани бежанци из Одринско, Беломорско, Македония. На всички тук величавата и разкошна природа дава каква-годе утеха и весели живота им: само на македонца, само нему тя не заменя с нищо напуснатата мила и ах, как страдна татковина! Той е тук рибар, въгляр, па и земеделец с дом, чеда, със свои селца; но тегловна сянка е пребулила неговото почерняло лице: усмивката за него е рядък гост! Тук няма за него ни помен от дивната природа на земята, която е нарочена от толко жестока съдба, в която той се е родил и порасъл и от която ето, при небивало кървави жертви е прокуден — прокуден негли навеки?

. . . Един мничък светия беше между тия македонски мъченици тук той — пустинникът!

Това бе в селцето Яворово.

Над двойната могила до Яворово, край самата Луда Тича, стърчи каменна ветърница, прилична на старинска кула. От чардака над нея, кога се обърне човек гърбом към морето, пред очите се разкрива равна гора, пресечена от двете страни с идещи отдалеч усои. Преди години сред тая гора, в една голямка кръговина, върховете на дърветата се таинствено вълнуваха. Слисаният зрител търкаше очи, но само това и видеше — странното кръговито вълнение на дървесните върхове, като да се виеше там гигантският змей на преизподнята. . . Това място се казваше «Стопанисаната гора»; то беше един от ония чудни кътове, на които великата природа в своя през векове потаен живот придава неусетно обаята на страшното и чудесното. Пред такива природни загадки разумът на слисания човек се огъва; той прибягва

¹ Островчета.

към своите драги обяснения в кръга на интереси и вълнения за своето късо и бедно битие. «Стопанисаната гора» беше вълшебна; стопани ѝ бяха страшни духове; това място бе хоровището на самодивите, затуй и кръговито. . . Горко на дръзката, на безразсъдната ръка, която ще сложи резеца на брадва върху тая божествена гора! Неземните стопани мъстили жестоко: те преследвали злочинеца до девето коляно!

И най-смелият тъдявашен пътник плахо спираше пред естествения предел на «Стопанисаната гора»: равният лес неусетно се пресичаше в просторен, кръговит и страшно дълбок и тъмен дол, който извред се обгръщаше от еднакво равната гора, а само към север се стесняше в скалисто устие, което извеждаше в далечни усой. На пътника, наведен над тоя дол, се вземаха очите от безбройни гигантски дънери на буки и тополи, които под охраната на неземни стопани са простирали клоне към небе и върховете им, достигнали върха на постоянно сечената от човека равна гора, образуваха нещо особено от нея и се вълнуваха с омайно величие. А дъното на тоя странен дол не беше равно: в него се издигаха три нахълмени могили. Средната, като конус, се пресичаше на върха и имаше нещо попоразително от кралимарковски калпак — една китка от вековни брястове с напукани, щърби клоне. . .

Тъй беше това някога. Боже мой, много ли оттогаз! А ето, поразен, гледах: аз ги бях преживял. . . преживял бях аз тия великани!

Ням, поразен, престоях вчера повече от час пред жестоката гледка. Равният лес и сега беше тъй гъст, непреходим, но мястото на «Стопанисаната гора», уви, стоеше като зинала пропаст на подземие: пъклена стихия сякаш бе изкоренила непристъпната гора. . . Свадали кървава беше прекосила това самодивско царство? Зъл дух ли беше сложил железен крак тук, та бе пропъдил пазителите богове, грижните стопани на тъмната гора и в сърце ѝ бе забил острието на смъртелно разрушение? Или ожесточеният дух на онеправданото от боговете човечество се беше въплътил в някой разбеснял гигант, та той бе излял набраната от векове чело-

вешка кървава злъч върху безучастния живот на великаните в тая божествена гора? Прострените по земя мъртви трупове на буки и тополи гниеа безмълвни; оголените и нахълмени три могили във вълшебния някога дол изглеждаха сега със сиротска тъга, а брястовата китка на средната конусообразна могила, останала сега само от два едва крепени още от дънерите си полумъртви трупа, изглеждаше да е оставена като циничен присмех: грохналите окършени клоне шепнеха безсилно и напомняха слъзливия вопъл на старци, които са преживели своите ближни. . .

. . . Гледах, а поразената ми душа диреше престъпната тук ръка. . .

Тогаз зярнахме пустинника-македонец.

Тия негови чудно широки плещи, орангутанските му ръце, глиненото му кокалесто лице с тясно набръчкано чело, дебелиите му склучени вежди, полузамижалите му очи, носът със странно подутите ноздри и широките му уста — о, всичко туй ми бе познато, познато комай като кървавите страници на родната история!

А все пак тъй дълго го гледах аз и тъкмо когато ми се чинеше, че ето, ще си спомня, ще отгатна кой е той, то в душата ми се сплитаха новите впечатления — изпъкваха големите бразди-бръчки по двете бузи на македонец-пустинник и неговите досущ побелели — не по годините — коса, брада и въси. До късни нощи паметта ми се бори с тия нови впечатления от добре познатия иначе образ и не може да им надвие. Ала на утрето заедно с пробудата от съня се пробуди в мен и споменът. . . И възкръсналият в паметта ми този спомен за преживяното някога в морския манастир сега трескаво се сля с онова, що общинският писар тук ми беше разправил вчера и което се обвиваше в тъмно було от мълвата из село.

Преди години въгляри-македонци наели държавната гора при Яворово, а после си довели и семействата, че се заселили в селото. Заедно с тях дошъл бил и Танчо, тогава с жена и после пустинник. Нему тогава се намерила рожба, ала минало месец, пък той не викал

попа да кръщава. Другите македонци се нещо трупали у него, цъкали, а все пак на попа и на селяните отвръщали, че чакат кръстник, що идел от Македония. Но не минало се много, и поминала се къщовницата на пустинника, а по нея после и рожбето. Замърпали селяните, зер християнско чедо да се остави некръстено! А бащата в няколко дни досущ побелял и все по се чу-мерел, странял — не събирал се с никого. И не минало се дори жалейната четирийстина, пустинникът изчезнал. Чудели се хората къде ще да се е изгубил, ала след месец, гледат го, завърнал се, пък бил окъсан, брадясал — страшен! Разправяха, свил бил вежди, никому дума не продумва — крив му бил целият свят. Па напokon и не усетили селяните как се той сдумал с кмета и направил си колиба в «Стопанисаната гора», там се заселил. Оттогава ето го — пустинник. Един батален извор пречистил, направил го чешма; през лятото изкопал кладенец сред нивята. . . И радвали му се всички. Ала замрял добитъкът по село и загълчели селяните на пустинника, зер сече той «Стопанисаната гора!». . . Наскачали да го пдят, а той, разправяха, спрял се с брадвата си на рамо пред своята пустиннишка обител и нехаел. Гълчали селяните, думали му, а той мълчал, мълчал, па:

— Охолно ви е, братя — отвърнал, — та че и малкото зло ви слисва. . . Зер друг път не ви е мрял добитък, ха? Ако е лошавината от туй, гдето аз тук сека, не мене ли тя ще сполети пръв? Пък на, аз и добро чиня, никому не пакостя. . . Хайде, вървете си!

Гледали го селяните и казваха, на самите тях нещо докривяло, че си отишли като посрамени. . . А кметът, от една страна, та че не ще и дума, македонците, от друга — държали с пустинника, гонили му чест, голяма чест. . . И лека-полека разчуло му се името; мнозина от околните села наминавали само да го видят, а той нехаел към цял свят. Често посред нощ понисал се е далеч острият, но равен ехтеж на неговата великанска брадва, а мине ли някой заран край «Стопанисаната гора», то виждал е стройна дънереста топола или грамадна клоната бука, повалена над сплашени олхузени

съседки, отпуснала клоне, издъхнала, а пресни трески далеч се попилели по самодивския дол. . .

Низали се тъй месеци и години, па привикнали на тая грозота страшливите селяни; почнали дори и да се навъртат при пустинника, а най-вече кметът, ползували се от повалените му, пригодни за всичко дебели дървеса.

— Земайте ги — думал пустинникът, — защо ми са мене? Сека ги аз, да ми не дояват, да ми не е душно. Па и да ми не ръждясва брадвата, хем и сърце раздвижвам. . . Земайте ги, защо ми са мене?

Така ред години през нощ, през две, един след друг, са бивали повалени девствените великани на «Стопанисаната гора», повалени — за да не ръждяса исполинската брадва на таинствения пустинник и за да се раздвижи някакво сърце в кралимарковските му гърди. . . И кметът нехаел, мълчали селяните, па ето, постигнато беше това чудовищно разрушение, на което аз бях поразеният ням зрител. . .

. . . Възкресеният в паметта ми смътен спомен изминали дни се сля сега с видяното и чуто то вчера, па в душата ми оживя цялата неизвестна още на света пустиня с поселения в нея таинствен пустинник — оживи с оная постепенност, с която се бе вчера всичко разкрило пред очите ми. Поразен, аз крачех вчера там — прекрчвах мъртвите загнили дървесни трупове и неволно проклетие свиваше езика ми, когато сепнато спряхме пред първата от едновременните три таинствени могили на Самодивското хоровище. Тя — оголена сега — беше грозна, а изглеждаше и като мрачна прясна гробница, трева дори нямаше по нея: чоплена беше, драна, ровена. . . Взрях се в подножето ѝ и зинах: пред нас зееше огромно тъмно отворстие — вътрешността на могилата беше изровена! Па той, пустинникът, се озова из нея и покани ни, влязохме. Чудна обител! Издълбана, пригодена не за колиба, а тъкмо за нашеиска къщица. Отделно стоеше пезул — широка издигнатина от пръст за легло; на лявата стена имаше хубава полица, също издълбана в естествени зид — пръстта; под тази полица част от стената покриваше

цветна, но опушена картина на страшния божи съд и до нея иконата на белоградия св. Никола, а отпред висеше запалено кандило; в дъното пък на тая изкуствена пещера тлееше огън в огнище, също като по турските къщи с малките долапчета от двете страни. . . и всичко туй ровено, дълбано през години в недрата на могилата! Над огнището играеха слънчеви зари, наведох се да видя: това беше комин — издълбина, която излизаше наврх могилата. . . До огнището стоеше изправена секира — чудно сечиво, всесилно в косматите ръце на странния си стопанин: држката ѝ достигаше моите рамене!

Пустинникът ни беше посрещнал сонното и през всичкото време се държа спрямо мен с видима предпазливост; изглеждаше ме крадешком, някак съмнително, сякаш се чувствуваше в нещо гузен. . . На връщане писарят ми бе обяснил, че в последно време пустинникът се обоял от това, което беше направил с чутовната някога «Стопанисана гора». Разрушението било стреснало самия разрушител! Тук-там около останали още клонати буки личеше, че е палено огън, за да изсхнат. . . Щом някое дърво не покарвало листи, пустинникът отивал при кмета и издалеч го подсещал, че трябва да се отсече. . . Тоя се смеял, па през някоя нощ изсхналото дърво отивало при хилядите други. . . Не, в душата на тоя човек сякаш се бе увила змията на смъртелна вражда към гордите стълбове на гората!

Гледах го аз вчера; смущавах се от запепеления спомен в паметта си и най-последно, на тръгване, му казах:

— Право, мене ми се чини, като да съм те виждал. . .

— Е, може, господине. . . хора сме, живели сме къде не — отвърнал ми беше той, но без да ме погледне в очи.

III

Слях сега възкресения си спомен с тия нови впечатления и още в зори се запътих за при пустинника. Зората се пилееше зад пурпурни облачета на изток,

когато превалях в Самодивския дол. Сега пустинникът ме посрещна по-дружески. И след две-три думи аз нетърпеливо натъртих:

— Ний сме се виждали!

— Може, ваша милост, бил съм рибар на много места.

— И в манастира. . .

— Ха! — втренчи се той в мене.

— Позна ли ме, бай Танчо?

— Я. . . виж! — наведе той глава.

— А аз още вчера те познах.

— Може, ваша милост. Ех, много оттогава се мина. . . От това време на се и повлече моето чернило, господине! — наведе се още повече Танчо и изкашли се пресилено.

— Ти ме прости, бае Танчо, аз и нямах на сърце да те нажая!

— Да ме нажалиш. . . Миналото си е минало, господине!

— А жив ли е Али Муса?

Танчо сепнато дигна глава, пламна му лицето, очите се закържавиха.

— Да е жив ли? Не е, господине, не е! Жена ми го уби!

— Жена ти?

— Тя. . . моята жена! Ех, нека я бог милува, господине! Било е, мина се, ама тя една си ми е в сърце и по нея ще ми е жалта до гроб! Баща оплаках, братя и род погребях, а пресуши ми се сърце само по нея!

— Баща, братя, род! . . . Нима всичките?

— Не всичките, господине, ама. . . ех! Там, на манастира, си сборувахме. . . аз ти обадох; кондисал Али Муса с дружина у нази, питал за мене. Но ще било, записали къщата, бяхтали татка, братята ми, карали жените да играят, гаврили ги. . . па ги замъчили. Притъмняло, господине, на моята жена, та след като се отървала от ръцете им, изровила тя една от нашите пушки и през джама умерила Али Муса. . . Гръмнала пушката, наскочили съседи, па и моите братя. . . били се. Турците избягали, ала отнесли и ранения Али.

Същата нощ големият ми брат забягнал с жена ми в Солун. . . Седели тамо, а тя думала — ще умре, и рачила да си е при мене. . . Зер, срамът не беше от нейна воля, господине. . . ах, не беше! И дойдоха си при мене — ти видя! Така вече не биваше до манастир да стоим и забягнахме. . .

— А после ходи ли в Македония?

— Погребах ги, господине, па. . . е, можах ли да трая? А казваха ми, Али Муса бил само ранен. . . Главата вече тежеше ми на рамена, тежеше! И ходих. Наидох аз, господине, нашите имовини опустели, нашата мъка ограбена. . . Братята ми и чичовци с жени и деца се запилели по чужди страни, в други села. А татка с един мой брат и двамина вуйчовци заптии ги отвели по незнайни зандани. . . Дирих ги аз, ех, от град на град ги дирих и не наидох ги! . . . На, и до ден-дневен не сме ги чули. . . Гният те, господине, в синджири, я пък са затрити, затрити за права бога! . . . И тъй е, тъмнееше ми на очи, кръв се сиреше в сърце. Ходех по гори и поля, ходех, где ми очи гледаха — не свърташе ме божият свят! . . . И една нощ стиснах пушка в ръце, па запътих се за Алимусовото село. Накрай срещнах турче и питах го жив ли е оня. Умрял бил. . . от раната. Първом ми отлекна, а после ей тъй, кръв ми нахлу в глава, па не помнех се. . . Стиснах в ръце турчина и със зъби, господине, със зъби го удуших! Сега тук, насаме, кога си смисля, тъй и настръхвам. . . криво ми станува, стелно¹ тъй, зер, турче е, ама все пак човек. . . А тогава, право, сладнеше ми кръвта му, късах му с уста месата. . . И със замаена глава влязох в село, стигнах до Мусовата къща, пълзях скритен, зъл, дълго се бавих, докато му подпалих къщата от две страни и дигнах ятаган — чакам. Завиха се пламъците към небе, запискаха отвътре деца, жени, търтиха да бягат, а аз с ножа: . . където ги достигна. Загърмяха върху ми пушки, пък оттуй като да побеснях: търтих из село, па кого где срещна. . . Аз сега и не помня. . . Много народ наскоча по мене, ама така на, бог ме крепеше, господине! . . .

¹ Тежко, мъчно.

За правда беше моят гняв. . . Па и мрак ли беше я. . . много тъмно! На заранта, чудех се, бях далеч в планината. И лутах се още ден-два, па докривя ми до гуша, исках да не живея. . . Тогаз вече домиля ми за тука, за гроба. . . женина ми. . . И дойдох. Живея, господине, ден за ден, а все по-често нещо като да ми дума на сърце, че ще има бял божи ден и за нази. . . Ех, човешко сърце, то все вярва, надее се, а виж, години се нижат и ей все сме далече оттамо. . . все татковината наша, господине, е в огън. . . И мреме си ние тука. . . Как ми бе на плач преди, кога погребахме наш Насто. . . брати ми, господине. . . ех!

Дни наред аз следих това трудно и търговно Танчово живуване в пустиня. В неделя и празник група македонци от селото мълком отиваше при пустинника, насядаха пред пещерата и заговаряха тихо, задушевно. Каква смъртелна болка имаше в тия хилядни път повтаряни разговори за далечния там живот в родината! Редяха се чудни спомени, мили и търговни, благи и кървави! Какъв тегловен живот, какво безправие, боже мой! Слушах аз, подуха се гърди, сърце биеше и сълзите бликваха непросени. . . Мене ме досрамяваше от тях, тия мои сълзи сочеха презряно нищожество пред невероятно жестоката съдба на тез немили никому мъченици, на които кървавото тегло тъй силно личеше в изпитите им клюмнали към земя лица, в глухия им шепотен говор.

Някога скриехме се с писаря в близка глушина на «Стопанисаната гора», та запееше той, а аз го придружах с флейтата. Македонците един по друг ни наобикаляха, па присъединяваха се — засвирваше някой от тях на македонска корубеста свирка с кавален глас, а други запяваха. Пустинникът слушаше. Не чух го аз някога да пее. Но кога други пееха, неговите гърди чудно се вълнуваха и понякога изпущаха една от ония въздишки, които прекосват и най-скритните дълбини на душата.

— Друго е по нас. . . ех, да знаете как е там! — кажеше хрипло той.

— Е, да се освободи вашенско, ще ли си идете, ще напуснете ли имовините си тук? — запита ги веднаж наивно писарят.

— Да ме прощавате, кучета ми яли имовините тук! Така го знайте! Нозете да ми изсъхнат, ако ден престоя! — отвърна стари дядо Кузман.

А пустинникът издигна бавно към нас очи:

— Пак ази тука имах само един гроб, господине — зашепна той, — ама и него ще разровя, ще измия костите и ще си ги отнеса. . . Тамо аз ще заровя них! А посем то и аз ще захлупя очи, господине, без жал, с лека душа ще ги захлупя. . . Ах, где тоя господ! . . .

* * *

Лятос беше. Състоя се многолюден митинг и до късни нощи шурияха из града възбудени лица на обнадеждени македонци, събрани за тържествения случай от околните градовце и села. Гледах ги аз, па в гърдите ми се силеше драгостна тревога. Съзрях в една механа куп македонци, а сред тях къс човек, говори високо и ги черпи. Наближих. Белобрадият дядо Никола от Яворово, преселенец из Добруджанско, запил се беше и чудна радост играеше в старешкото му лице. Вслушах се.

— Така, братя! — викаше дядо Никола. — Македония ще се освободи — тъй да го знаете! Пустинникът тръгна. . . ще се освободи Македония!

— Танчо ли, пустинникът? — запитаха.

— Той, братя! Осем годин не бях го видвал в кръчма да влезе, вино да пие! А ей, днес в село събра момци, черпиха се, що се черпиха, на тъкмо сред селския мегдан дигна си брадвата и заблъска я в камък да я чупи, а тя се не ломе. . . голяма брадва, яка брадва! И донесоха му друга, нашенска, па заблъска той своята.

— Не ща вече, вика, дърва да сека, гора да кореня! Турци ще коля, поганци ще разплача! Па да види и светот що сме ние за роби!

Събрахме се селяни, черпихме ги и изпратихме. . . С песни тръгнаха. . . Ще прогонят те агаряните! Да живеят нашите братя! Кръчмарко, налей! Думам ви, хора: и пустинникът тръгна! . . . Ще се освободи Македония, ще се освободи бе — тъй да го знаете! . . .

У КАЛЧА

I

Отзаран беше — без особен ветрец, дори без слънце дебалата зимна покривка на Дунава се тресна и запука. Децата заприпкаха, а старите радостно затъркаха ръце: ще плиснат сините вълни на дивната хубавелка, ще плувнат лодки и шлепове, ще екнат пак върволицата параходи и ще пробудят вцепенената от мразовитите ветрове далечна равнина. . .

Измамливи дни накрай февруари! По пладне духна тънкият северяк — и реже, и сковава, — надвечер утихна, па захвърчаха парцали сняг и — ей, отдавна е нощ, мъртва глухота е, навред скреж, вредом бяло — и над, и под стрехи. Вали снегът и изравня всичко. Само митризът¹ още зее, проточил се откъм Гердапа, и сякаш се по се разширява — за да дели огиздения вече каменен Русе от бедния му и тъмен квартал Мечка — с ред селски къщици, навели се и грохнали под снега. Сега сред тях жива душа не се мярка, глас се не чуе. Само на места от време на време отварят се врати някакви, хвърлят сноп лъчи с пушек на близната отсрещна стена и мяркат се силуетите на група високи, плещести и с къси салтамарки мъже. Те закрачват или, по-право, се залюляват, тананикат — всеки по своему — и скоро втъват в мъглявата белезнина, за да хлуйне нейде от други врати същи сноп лъчи и пушек, където изчезналата от очи група пак се мерне, влазя.

¹ Вал, прикритие за стрелба, засада (тур.).

До улея, при Славчовия кладенец срещу Балковата кръчма, се мяркаше нещо черно, неподвижно — почти безформено тяло. По едно време там светна кибрит, запали се цигара — то беше човек. С една ветошина — останки от зимно палто —тоя човек се беше завил през глава и седнал прегърбен на улейния камък, подпираше се на замръзналата зад него кладенчева кофа.

— Хей, ти. . . хей, майсторе! . . . Гледай го! — излезе из мъглявата белезнина и наближи една дребна фигура в блуза, със сплесната платнена шапка на главата и обут в ботуши. Той изглеждаше съвсем момче — къс, тънък и пъргав, но гласът му беше дебел и тъп.

— Какво правиш тук, дърво. . . цяло дърво! — добави той.

— Цигар — събъри нехайно завитият, без да дигне глава, като си помръдна само пръстите, които стискаха цигара.

— Е, дай. . . днеска пак си продъних джеба!

Завитият бръкна в партушините си и подаде смачан пакет тютюн, но пак не се помръдна, не продума. Дошлият направи цигара, повърна пакета и се наведе, та задърпа седналия.

— Е, къде, Стамо. . . защо? — продума тоя през зъби и не се опря.

— Нейде. . . на топло, дърво!

— У Балка не ща. . . изпъди ме одеде — не ща!

— У Калча! Там бях днес — върви!

— Там бива. Той е човек. . . Калчо е човек!

И повлякоха се.

Стамо затананика, а другарят му, прегърбен, с отпусната глава, крачеше с мерни, дори натъртени стъпки.

— Трала-ла. . . Дигни тоя пън бе! — Стамо хвана завития за подбрадника и му изправи главата.

— Хайде сега: трала-ла. . . ха, да ти чуя гласа, хайде!

— Хи, хи! — счу се от завития смях, който твърде малко мязаше на смях.

— Хи, хи. . . какво е то — хи, хи?! Ще ме слушаш, майсторе! Тази вечер ще ме слушаш!

Майсторът спря. Стамо го теглеше, но напразно — тоя човек, къс и набит, не се поклатваше, като да беше забил нозе о земята: Най-после Стамо забеляза, че той прави цигара.

— Гледай го, дърво! Кажй, че правиш цигара бе, та...

Завитият запали нова цигара от предишната си, която още не беше захвърлил и се димеше залепена на палеца му.

След няколко още стъпки Стамо блъсна една врата, освети го сноп пушек от лампен светлик и те хлътнаха — у Калча.

То бе вдлъбната в земята продълговата кръчма с единствен тесен прозорец и с полустъклена врата към пътя. Прозорецът и вратата сега се закриваха от тежки кепенци. По стената надлъж отляво се простираше широка пейка, пред която се редяха две изкривени маси. Отдясно стоеше пръстена скара за готвене с две опушени тенджерки по нея, отдавна изстинали; до скарата се кривеше една малка маса, над която се валяха дъска за кълцане-месо, паници, ножове и вилици. До масата се гущеха оцветна бъчва и заровен в земята кюп за вода. На една въгъл в дъното на кръчмата светеше малко огнище с чайник и гърне вино, от което се носеше мирис на лют пипер. Около това огнище се извиваше тезгяхът с ред полици, запразнени от бутилки пития. Малко наляво, в пода, зееше отверстие: стръмна стълба водеше в подница. В другия въгъл на дъното открената врата показваше килер или стая някаква. Цялата кръчма беше осветена от една голяма лампа, окачена на сред тавана, и от една малка над тезгяха.

До масите седяха троица — едно навъсено македонско лице, на главата с червен фес, без пюскюл; друго, обърнато към него, младо, но грозно, подпухнало, с мътни очи. Те пушеха и приказваха лениво. На втората маса седеше третият — окъсан и на години хил човек, който пиеше чай и покашлюваше. 15—16-годишно момче — слуга — миеше паници, а от тезгяха зад стъклата се показваше подпълното с дължки руси мустаци лице на самия бай Калча.

Бай Калчо е човек добродушен и тежък. До него сега стоеше висок момък. Те приказваха тихо и се черпеха със стоплено вино. Тоя момък се родее с бай Калча, бил е ред години по печалба в Румъния; тази зима той беше дошъл тук да види малкото си братче — сирак — и мислеше да си замине пак, но бай Калчо го придума да си почине и даде му у дома си стая. Бай Калчо беше пресметнал две неща: Григор (така викаха момъка) ще води приятели в кръчмата и друго — ще се застоява до късни нощи при него, та, какъвто е здравеняк, ще може да е всякога подкрепа за бай Калча при честите крамоли в кръчмата. И действително, юначен сочеше Григор: костеливо и голобrado още лице, с издигнат влашки калпак на глава, с обтегната на широки плещи добруджанска кожена куртка, нашарена с нашивки по гърдите и ръкавите. Обут във високи и лъскави ботуши, Григор беше тъй висок, че голямата лампа на бай Калчовата кръчма бе пострадала дважд, докато той привикна да се навежда.

Те ката вечер си приказваха до късни нощи, черпеха се и си отиваха заедно. Бай Калчо беше обикнал Григора, не му придираваше на сметките и говореше с него, като с равен — изказваше му дори и половинките мисли, които ум хрумваха.

— Казали са го, лъжовен свят — и тъй си е — говореше сега бай Калчо на Григора тихо. — Ей оня момък там, на масата: заварил е от баща що от що, а и поизучил се, бил в аптека, щял е аптекар да става, но по-лани ходил доброволец в сръбската войска и пропилял, каквото имал, та после място ли не си намерил, какво, но отпуснал му края — пие. . . И ето го — ходи с другите там двоица . . . прибрал съм ги, спят тук, а заран нарами всеки въже и чувал, па хайде на пазара — да чакат някой да ги повика на работа. . .

— Налей ни пелин бе! — сипна дебелия си глас Стамо, още непристъпил прага на кръчмата.

— Добър ти вечер, Калчо! — поздрави тъпо и тихо завитият човек, когото Стамо сѐ още теглеше за ръка.

— Охо — седнете де. Седни, майстор Гавриле — днеска не съм те виждал! — посрещна ги Калчо, като

дружески се усмихна на завития човек, когото назова майстор Гаврил.

— Е, ще седнем, ще седнем — не сме пияни! А ти налей пелин! — припря се Стамо.

Майстор Гаврил си издърпа ръката от Стамовата, отиде зад вратите, поизтърrei се от снега, па после тихо седна на пейката до едната маса.

Окъсаното палто, с което се беше наметнал през-глава тоя човек, се махна и отви една странна за тия дрехи глава: меснато черно лице, с тясно набръчкано чело, черни и буйни навъсени вежди, под които бавно се движеха дълги клепачи зад дълбоки въглени-очи; тъп посинял сега нос, къси и дебели мустаки, които закриваха тънки устни. Цялото лице беше обкръжено от къдрава и подстригвана остра брада. Нищо улично нямаше у тоя човек освен рошавата коса и свития вече от безцветна материя калпак, който едвам стоеше на темето. Той не сочеше повече от 50-годишен.

Домъкна се до него и Стамо — млад, с едвам засукани и черни въси момък, но с подпухнало и съвсем мънинко пияно лице, с мътни, хлътнали зеленикави очи. Само при усмивка това лице добиваше преснотата на крехката му още възраст — 24—25-годишен. Инак той сочеше да е живял и преживял.

Я налей люта ракия — Джууро!

Да пия — да се напия. . .

Тихо запя Стамо.

— Днеска Бокс ме артък изпъди. . . Хе, м. . . — добави той.

— Утре ще прати пак да те дирят! — каза Калчо, като поднесе пелин.

— Ще прати или няма да прати — то не е твоя работа! Ти носи тук! Какво е туй? Ракия искаме бе, не чуеш ли?! «Я налей люта ракия, Джууро!»

— Хи, хи! — чу се пак странният смях на майстор Гаврила, наля той вино в сложените чаши и напи — мълъком.

Стамо го погледа почуден.

— И не чака! — рече, па напи и той.

— Хе, реже! — млясна устни Стамо. — Реже! — И наля пак, дигна чашата: — За твое здраве, майсторе. . . Ех море, и за нея, тѐ! . . . — втренчи се Стамо в черното лице на майстор Гаврила.

Тоя дигна кротко лице, погледна тъпо Стама и отпусна пак глава. Стамо въздъхна с глас пресеквано, остави пълната чаша, отпусна се на масата, закри лице. . . След малко се чу пиянски хленч — Стамо плачеше. Майстор Гаврил се опря на лакът, замижа — нищо се не четеше по лицето му.

Високият Григор стоеше още пред тезгяха и учудено гледаше дошлите двоица. Тримата надничари се извлякоха от масите и с прозевки влязоха в тъмната стая у дъното на кръчмата — да спят. И утихна — чуеше се само шепотът на бай Калча: той разказваше на Григора за дошлите.

II

— Тъкмо на думата ни дойдоха — лъжовен свят! — шепнеше бай Калчо. — Един бог ни пада, ни става! Ей го, майстор Гаврил. . . Момче бях, слугувах у Георгево в кафене — голямо кафене, — а насреща, в една богата кундураджийница, той беше калфа. Българи зер, събирахме се, но той не мязаше на нас: извил ония черни вежди, разиграл големи дяволски очи, а лицето му пълно, та червено — панджар¹! И ходеше облечен хубаво: гледахме го, накривил капела — цял букурещлия. А каквито са влахкините — тъй и да му завидиш, право! Одумвахме го, че и сам се гевезеше, а напokon и стана: ожени се той за дъщерята на майстора си и му стана съдружник. Вървеше му на човека, Григоре — не всекиму в младини тъй върви! И от тогавашните хора, кой би повярвал на очите си, ако днес го види. . . Никой! Замисля се понякога — не ми го побира умът и ми се свие сърцето. Чужд човек ми е, а все пак. . . Та че и през цял живот се срещаме — човещина, знаеш.

¹ Цвекло, чукундур.

Ще кажа, стана България, та се прибрахме всички. Той е от Тулча, но не рачи да си иде — иска в Българско. Дойде с жена си тук и отвори хубава кундураджийница — имаше двамина калфи, три слуги. Отначало живееха вътре нейде в града. После наеха къща близо до нас и бяхме съседи. Говореха — ще дигнат своя къща. Мислехме, трябва да имат нещо повече. И може да имаха, Григоре, но жена му се държеше на голямо — румънка, знаеш. Че и той се обличаше твърде богато. А по едно време почна да шари в кръчмите — не се имаха дин с жена си. Но дюгенът си му беше сѐ на една нога — калфи, чираци. Тогава и тоя, Стамо, слугуваше при него. Ако питаш, право е да се каже, че Стамо порасна при майстор Гаврила: и до ден-дневен си му вика «майсторе». От малко си беше палаво това момче и такъв си остана, а сега вече съвсем я забатачи — очи не отваря. По едно време задиряше дъщерята на майстора си — беше станал за смях в махлата. . . Тя едвам 14-годишна, а той 16, пък и двете дребни — деца още. Отначало и майстор Гаврил се смееше заедно с всички. Но после деца — не деца, а отидоха далеч — виждали са ги насаме да се целуват. . . такива! Тогава вече майстор Гаврил прогони Стама. Но тоя не миряса — навърта се в дюгена му, слугува му пак. А един ден се разплакал — моли майстора си да го прибере наново. И тоя го прибра. Ала ставаше нещо: майстор Гаврил все по се запиваше, често се чуваха скарни у тях. Пък дюгенът му спадна — един калфа и само един слуга — Стамо. По едно време се доведохме и ние в махлата: един рус хубавелек мъж, службаш по железницата, немец или някакъв там, но не българин, щуреше край Гаврилица. . . Такава жена, знаеш — на късове! . . . И стана, каквото можеше да стане: една вечер у майстор Гаврила всичко бе разхвърляно — каквото е било за задигане — задигнато. . . Оттогава Гаврилица с дъщеря си и оня рус човек не се ни видяха, ни чуха. . . Чернило, наистина!

Дълго време след това не се виждаше и майстор Гаврил, трябва да беше отишел да ги гони. Но не ще ги е намерил, та после закрета по кръчмите, пропи се

до парица. . . Спи сега, където завърне. . . Навремени кърпи обуца, дори шие и нови — преживява, невидяло се! Свива ми се сърцето, колчем си спомня: през ланшната зима беше, поболя се той, та го прибрах тук, цяла неделя лежа. Идвам една заран — станал съм по-рано, — спирам пред вратата, а слушам, отвътре се чува плач, тих припев. . . Тъй и настръгнах. Влязох — плачът спря, само чувам — хлипа някой. Дорде запаля лампата, и хленчът заглъхна. Гледам — майстор Гаврил седи на стол до собата, разтворил ръце — грее се и навел глава. А пък собата угасена още от вечерта. . . Доболя ме, Григоре — не смея да му продумам! Сгрях вода на бърза ръка, запарих чай и налях му чаша. А той сѐ още не се беше помръднал, клетникът, може и цяла нощ тъй да е прекарал! Поднесох му чая, пък той дигна глава и ми отмахна ръката.

— Не ща, Калчо — ми дума. — Ти ме прости, брате — нищо не ща!

— Какво ти е, майсторе? — питам го.

— Нищо ми не е. . . ех, нещо ми е. . . Мило ми е, брате, много ми е домиляло бе! — простена и закри лице.

— Каквото и да ти е, майстор Гавриле — думам му, — ти се довери — отлеква. . .

— Ех, добър си ти човек, Калчо! — отвръща. — А мен остави, мойто много боли, Калчо! — дума. — Днес може да умра, утре. . . А не мре ми се, брате. Ех, как се тъй набра, как!

И накрай си каза:

— За детето ми е — промълви и се разля пак в плач, трепери цял, Григоре, главата си до земя навежда. — За дъщерята ми, Калчо — дума, — мило ми е. . . искам да си я видя. . . откраднах ми я.

И таково тъжене! На години човек съм, а заплаках и аз, затекоха ми сълзите, като на дете.

III

Майстор Гаврил палеше цигара след цигара и пиеше мълком. Стамо беше престанал да плаче и замижал, изглеждаше като да дреме — само навремени през нос

избъбряше нещо несвързано. Бай Калчо наля топло вино и почерпиха се пак с Григора.

— Чернило имал да претегли — додаде той. — И смятам, неговото е свършено, не остава му вече нищо. А дружка е със Стамо: младо момче е, може да се спретне. То се пък запи във войската, матрос беше. Но и зле си му е дома: майка никаква и две сестри има — разчули са се из махлата. Че и сиромаси са, знаеш, перат на солдати, та се преглеждат — какво ще им придираваш! От две години Стамо работи у Франц Бокса и сръчно е момче, та човекът го е обикнал, но — пие. . . Става вече триж го пъди, а не минат се дендва, и праща да го викат — обикнал го е. Стига да не пие, и ще стане човек, токо-иди му само продумай, ако можеш! И сѐ е такъв — пиян ли е, спомня нещо и се разплаче.

Тук вратите на кръчмата се отвориха с шум.

— Добър ти вечер, Калчо! — озоваха се троица: един в хлабава рибарска антерия и с малък калпак на главата, вторият — във вехти шаячни граждански дрехи и с черна шапка, и третият в селска салтамарка и селски кожен калпак. И тримата млади, но тънки и високи.

Те седнаха, поръчаха вино и изискаха карти. Скоро дръннаха пари; отначало се слагаше по половин лев, после — по лев, по два, по пет, а случваше се и по десет. Бай Калчо правеше кисело лице, той си познаваше хората. Но Григор се захласна в играта, че по едно време се увлече — намеси се и сам. Бай Калчо го задърпа, но играчите отпъдиха кръчмаря. Загълхна, само се чуеше звънът на парите. Мълчаха също и майстор Гаврил със Стама. По едно време последният като да се пробуди.

— Хей, майсторе, спиш ли? — кресна той.

Майстор Гаврил поклати глава, като че ли наистина се пробуждаше, и се прозя.

— Хъ, пий сега!

Майстор Гаврил отблъсна полечка сложената пред него чаша.

— А-а-а! — зина Стамо. — Момче, донес големи чаши! — заповяда, напълни догоре донесените големи чаши, поръча още вино, хвана ръката на майстор Гаврила, помъчи се, докато му разтвори пръстите — тоя се опираше, — и втична чашата.

— Не щял да пие, гледай го ти! Хъ сега! — тържествуваше Стамо: — До дъно!

Чашите се изпразниха.

— Тъй те искам! Пфу — дръж! — наля Стамо пак чашите. — Не ти са потънали гемите! Пий! Дърво!

Изпразниха се и вторите чаши. Една слаба усмивка се мярна по синкавите устни на майстор Гаврила.

Момиче, малък дяволу.

Момиче, малък дяволу!

Запя с все гърло Стамо и заскача на мястото си, като дърпаше майстор Гаврила за хоро и лудо блъскаше масата.

— Хей, жаба! Мълчи там — пукай! — ревна глас между играчите.

То беше рибарят, който губеше в играта, та се разлюти на Стама.

— Че защо бе?! — проточи врат Стамо.

— Пу — кай! — кресна глас, та кръчмата екна: рибарят, разтреперан, беше се изправил на мястото си и блед, стреляше с поглед Стама.

— Хм! — смънка Стамо и си седна.

Седна и рибарят, а след малко между играчите се дигна цяла крамола.

— Спечелих!

— Изгуби!

В ръката на човека с гражданските дрехи лъсна нож, заплюскаха плесници, закършиха се мишци. Беше неразбория — не личеше кой срещу кого е. Григор бе пречупил в ръцете си ръката, която държеше нож, но не можеше да отнеме последния — той страшно се въртеше на всички страни в опитните пръсти. Двамината други играчи биеха и Григора, и другия.

— Тичай, Стамо! Хей, хора, тичайте — викаше пресипнал бай Калчо.

Стамо наистина отърча — той задърпа рибаря, но тоя с един удар го отблъсна и пияният Стамо се повали на земята. Наскачаха работниците от тъмната стая и макар сънливи, скоро сборичканите бяха изхвърлени на пътя; там още малко продължи борбата, па притеглиха Григора вътре и заключиха вратите.

Григоровата ръка беше цяла в кръв, а хубавата му куртка бе на няколко места нарязана. Той мълчеше. Един от работниците ругаеше под нос. А Стамо се беше оправил и се пулеше, втрещен в кръвта, която течеше от Григоровата ръка. След малко той се изви към майстор Гаврила, полюля се и лудо изблещи очи.

— Мен биха бе! Хората заклаха бе! — закряска той над майстор Гаврила, хвана го за яката и го задруска, колкото сила имаше.

През всичкото време на крамолата майстор Гаврил не беше се помръднал. Сега той с едната си ръка наведе свития си малък калпак над чело, а с другата си ръка се освободи от Стамовата. И каза:

— Играят, играят и после се бият — хи-хи!

Григор се изви към него обидено. В това време бай Калчо му превързваше ръката. Стамо изглежда обидения Григор и гневно се обърна към майстор Гаврила:

— Вече за тези ти думи, майсторе, ще те ударя! — закани се той, запърши ръкави, плюйна си на ръката и с все сила се изви и плюсна пълен плесник по лицето на майстор Гаврила.

Бай Калчо зина. Майстор Гаврил кротко си натисна калпака на глава, праметна си пак скъсаното зимно палто и тръгна да излиза.

Вратите бяха заключени.

— Не те е срам бре! — викна бай Калчо на Стамо. — Да го биеш ти! Хляба му си ял, магаре!

Бай Калчо трепереше от възмущение и стреляше с презрителен поглед Стама.

— А ти що викаш?! — ококори се Стамо. — Аз си върнах, нà. . . върнах си — и той ме е бил. . . Е, защо да не разтърва той, ъ? Аз тука куче ли съм, ъ? — просълзи се Стамо.

— Да мълчиш, безсрамник! Бил те е някога, че те е учил бре, на добро те е учил! — викаше бай Калчо.

— За дъщеря си ме би! Той за дъщеря си ме би! — ревна Стамо и изпъчи гърди. — Майсторе! Да дойдеш тук! Ще те бия! Ще си го върна. . . Аз, аз ще си го върна! — разплака се Стамо. — Целувах я бе. . . че ми беше тя. . . Аз ще си ги върна! — налетя Стамо към майстор Гаврила. — Нà я пази сега, нà — по влашките шантани! — пъпреше ръце пияният нещастник. — Нà я пази! Нà! Курва е тя сега!

. . . Никой не усети как стана: окъсаното палто на майстор Гаврила се издигна нагоре, а ведно с него се дигаше и Стамо. . . И изведнаж палтото и пияният Стамо се повалиха на земята. Майстор Гаврил беше страшен, калпакът му падна и чорлавата му черна коса бе настръхнала; очите му изхвъркнали под гъстите вежди и потънали в кръв, по ъглетата на тънките му устни играе пяна. Той погледа Стама пред нозете си, бавно дигна десен крак и стъпа на главата му. След това късият и набит човек натисна настъпления череп, спити го под нозете си, па се изви, седна на мясгото си и заправи цигара. . .

На пода трепереше — тяло със смачкана глава, с изхвъркнали очи. . .

.

Марня е — горещ летен ден. Слънцето напекло бай Калчовото кафене и пусто е то. Слугата вътре си търси работа. Сам бай Калчо се обтегнал на канапето отвън и лениво гледа по тясната улица през Дунава далечната, изгубена в синини, равна Румъния. Нищо не мръдва в сънливото му лице. А може би мяркат се в някой глух кът на душата му спомените от преживяната далеч там младост; може би жегва и него тъмната и вечна болка — за отлетялото, неговото отлетяло и това на Григора, който се губи сега татък нейде далеч, и онова на други, на вечната върволица други. . . Може би! Навремени бай Калчовите клепащи се издигат и заиграват.

Долетяха отдалеч стъпки на множество хора, приближиха и отминаха. То бяха арестанти — окръжили ги

войници с пушки, водят ги да изпълнят, да изравнят митриза. Погледът на бай Калча се вкова в един. Той го проследи с очи. Арестантите спряха наблизко и заработиха — ехтят копачи, скърцат колца. След малко бай Калчовият слуга спря пред надзорника и го попита нещо. Той поклати одобрително глава, слугата отърча назад и скоро се озова пак там с вино в стъклен децилитър. Той наближи един арестант, който се превиваше над тежка мотика. Беше непознаваем — майстор Гаврил бе то. Косата му вече побеляла, оформила му се гърбица, грохнало всичко, само веждите все навъсени и брадата рошава, обла. Пот се цедеше сега по челото му, косата се слепила на китки — всичко окаяно, мъртвешко. Той погледна смътно Калчова слуга, после съзря далеч Калча и спря към него неизразим поглед. Ръцете му се разтрепераха, старият човек пое виното и изтръгнаха се от устата му думи, изтръгнаха се — под каква ли болка? Не бяха издумани, за да се чуят; глухо, с безсилна задушевност каза бедният майстор Гаврил:

— Сполай ти, Калчо! Сполай ти, брате! — и сълза едра се потърколи по бледото му арестантско лице. . .

ЧЕРНЮ

Децата на Ванка нотарката разплакаха детето на Черня, та Чернювица излезе и напляска всичките. Затече се тогаз нотарката и се счепкаха с Чернювица за коси. Нотарката излезе по-силна, а Чернювица беше в положение. Сякаш малко бяха патилата на Черня, та сега и това. Черню иначе не беше твърде обичлив човек, но в нещастие всеки става обичлив, та от дълго време всички съседни цъкаха по неговите несрети. А кротка беше и Чернювица. И затекоха се сега съседките, зимаха нейна страна, понаблъскаха нотарката, та я накараха да се затвори в двора си и да крещи оттам. Тя миряса, след като хубаве наби момченцето си, а главата на своето пискливо пеленаче свря в пазвата си.

Жените се одумваха до месечина, оглушавани от изгладнелите си деца. Много пакости стовариха те на Ванка нотарката. Тази наистина се беше твърде надула, откакто се завърна изгубеният ѝ брат. Тя и отпреди се нещо големееше — беше от чорбаджийски род. Но турският грабеж през войната ги беше опропастил. Баща ѝ скоро след това се помина, а едничкият ѝ брат се запиля: чуваха го през десета ръка, че бил в Русия. Майката от тъга по него заклопи очи, като задоми щерка си за Брадарски, който после зае нотарската служба, на каквата беше и до днес. Това бяха работи отпреди десетина години, когато нотариусът сви дом в съседство с Черня у сляпата уличка, която по новия план на града щеше да се прокара и да извежда право на пазара. Брадарски живееше с челядта си добре, макар и самотно: глезеха си те децата, та не дружеха

със съседите, за да нямат главоболия. Но есенес в живота на сляпата уличка стана небивало събитие: изгубеният по света брат на Ванка нотарката се озова един ден съвсем изненадано — слязъл в града, разпитал и теглил право в дома на нотариуса, при сестра си. А главното, което се узна още същата вечер, беше това, че той си е дошъл с набъкан кемер лири! Веднага на заранта всички съседки се свъртяха около нотарката, като били и пребили помежду си. И това трая повече от месец. Нотарката по цели дни приказваше на съседките си и затова, което багю ѝ е разказвал за своето губене по света, че и затова, което той навярно не ще е разказвал, но което омотаният от щастие език на нотарката намираще и предаваше като разказано. Багю ѝ бил ходил с руски богомолци и на Божигроб, и на Света гора, като търгувал със свещенически одежди, черковни кандила, кръстове и евангелия. Същата търговия той щял да върти и сега. Тъй като сляпата уличка щеше да се прокара по новия план и щеше да излезе на пазара, братът на нотарката щял да издигне в техния тук двор кевгир сграда и в нея щял да отвори магазин за търговията си. Всички съседки хубаво преценяваха тази търговия: като се пресмяташе, че във всяко село има най-малко по една черква и по един поп и че около връст най-малко сто черкви ще пазаруват от брата на нотарката. . . Да, голяма търговия щеше да върти нотаркиният брат! И това все повече сдушваше съседките, та нотарските деца все по се заиграваха с тия на съседките. Те през ден, през два деряха очи и се разплакваха, но майките не бързаха да се разлютват. Ето така бяха изтекли месеци. Отдавна вече върволица коля носеха в нотариусова двор камъни и градиво за новата сграда. И нотарката ставаше все по-малко хатърджийка, та приятелството на съседките ѝ отдавна вече бе престорно. Затова тази вечер, при скарнята ѝ с Чернювица, те изнесоха всички детски и други разправии от архивата на съседския живот през последните месеци, че като изредиха всички съответни за случая наддумвания,

¹ Тухлена, солидна сграда (тур.).

една по една — според реда, по който мъжете им си идваха — се разотидоха по домовете си. Накрай в уличката нямосе възцари поамливата лунна нощ с нейните полусенки. Наведеният дъсчен стобор на нотариусова двор с хилядите по него зеленикави петна от дъждове през години сега сякаш се простря на земята да спи с цялата си сянка; трънестото гнездо на щъркела, свито над преполовения комин на Чернюви, изкусно вито, ала кално и грозно — сега се покри от белите криле на прелетната гостенка и посребрено от пълната луна, белееше над грохналите тъмни къщи; зелената дъждовна бара в разкрития Балчов двор се виеше като мъртва и заплесната на земята ламя; лястовичите гнезда над ниските прозорци, из които надниква през деня охтичевото лице на бедната Балчева вдовица, сега се губеха под тъмната сянка на старинна стряха, по гредите на която бързаше и дълбаше нощен бръмбар; а салкъмът пред пенсионерова дом досущ се беше упоил от сън: двойните ѝ листа се бяха прегърнали и не смущаваха ги светлината из стаята на бъдещия чорлав пенсионер, унесен в минали радости

Когато Черню си дойде, стопанката му се побоя и му не обади за спречкването си с нотарката. Защото Черню беше твърде намусен. Вчера бе валило дъжд, а все пак той днес нарами мотиката и отиде на лозе. Черню трябва да е лежал през целия ден в колибата, без да може да копне: мокро беше още.

На вечерята обаче Чернювица скърши език: рожбата им бе заспала с разплакани очи, та майката го заокайва и надума пред домакиня си всичко, каквото можеше да каже по нотарката.

Лицето на Черня още повече потъмня.

Той почувствува само едно, че нотарката е дигнала ръка на бедната му жена само защото той, Черню, не е вече на очи пред хората.

Сега обаче Черню не сви пестници от съзнанието на това, както правеше някога. А преди той и пестници ще свие, и уста ще разкриви, щом се накърнеше от нещо.

Черню беше привършил тридесетата година. Висок и плещест, но попрегърбен (навярно от обушарството, на което го бе привил от ранна възраст баща му), той имаше лице комай страшно: кръвяно и мургаво, с тясно набръчкано чело, сплеснат нос с космати ноздри, големи и бърнестни уста, закривани от пощръкнали въси, ъглести челюсти с небръснатата, рядка брада. Очите най-го правеха странен; нещо бухалско имаше в тях: веждите бяха остри и гъсти само между очите, а там, където се извиваха, личеха само червени меснати бразди; ресните на клепките му бяха поокапали, самите клепки бяха твърде сбръчкани и не можеха да закриват изцяло облите изпъкнали очи, които бяха безизразни и оживяваха твърде рядко — когато Черню се разярьеше. А тогаз погледът на неговите очи биваше наистина страшен.

Черню се беше задомил отпреди десетина години. Татко му тогаз бе още жив, но му предаде изцяло дюгения и занаята си, а сам тичаше по лозята и със стара опитност ги обработваше.

Чернюви имаха добри лозя, все по «Райкин бряг». Но не беше добре, че бяха все на една страна: в градобитна година убиваше се всичко. Обаче накупил ги беше баща му от изселените турци, пък знайно е, че всичко, на което туреха ръка малки и големи бейове, бе изгледнато, било на имот, било на жива стока или хора. . . Хубави, буйни и сенчести бяха лозята по «Райкин бряг»!

Днес там е пусто, голо бърдо; днес вред околоръст там е само мъртва ровка земя.

Божия проклетия сякаш легна по безкрайните зелени бърда: преди няколко години се зашуплиха сочните листа на лозите, а после запъплиха и заглождиха родовитите корени незнайни досега малки и нищожни живечета.

Пребелиха лица и ухапаха устни дори старите видни и заможни домакини в града. А бедният дядо Никола, Чернювият баща, не вярваше на очите си. . . Ами че той живееше и с душа, и със сърце край своите лозя. Старият човек завехна и засъхна заедно с тях. И един понеделник, когато се беше пак наканил да

иде по лозята, махна ръка, па си каза: «Не ща да ходя. . . баре да не гледам!» А след няколко дни се прикова на легло и наистина не можа да ги види вече.

Само Черню през празнични дни впрягаше едноконната тяхна талига и отиваше по почернелите бърда. Там той се запреше, скръстеше на гърди ръце. . . Нему не че беше твърде грозно пред усиляното тук мъртвило, а сякаш само плахо се чудеше. . . чудеше се, като сапикасваше, че дори и дърветата засъхват, изворите се пресушават. Навремени Черню широко разкриваше очи, веждите му издигнато се обтягаха и помръдваше ту единът, ту другият му мустак.

Странно бе то наистина да липсва всичко хубаво оттука. Асмата, където майка му го е люляла още като пеленаче и по която Черню бе направил първата детска поразия — покатерил се беше на нея, та я събори и татко му го хубаве наби, — тази асма сега се беше простряла мъртва и сгърчена на земята. А под тази асма Черню беше останал за пръв път насаме с годеницата си! Прогнили бяха и старите лози наоколо, под които като пиян се беше той вардалял след оженването си и бяха шепнали със своята невеста, смели се бяха и тананикали неделни дни цели. . . Замязали бяха на подивели трънливата зарзала и клонестата слива по синора между Чернювото лозе и това на тъста му, онази слива, на която Чернювица, още мома, се бе покатерила един неделен ден, а Черню допъпли дебнешксм, подслони се до дънера, загледа я с кръвени очи, докато тя го сапикаса, изписка глухо и сви поли. През неделята след това Черня сгодиха само за да не задира вече момичето чапкънски. . . Уви, всичко, всичко умираше сега тук! И само унило шуртеше ручей в дола под грохналата сега стара топола. . . същата, при която Черню щеше на-смалко да изпита за последен път тоягата на татка си, защото неделя преди своята сватба той се застоя там с годеницата си, прояви безпътство спроти нея, та татко му отърча. . .

Гледаше сега Черню пустоша тук, чудеше се, а после се замисляше. Него не че смушаваха никакви определени спомени, нито му домиляваше за лозята

така, дето да му стане тъжно — не! Той се угрижваше само, че татко му се беше поболял, та нямаше кой сега да посреща тази напаст по лозята. А угрижваше го още и несгодата, че предишният общарски калфа на татка му, малко по-млад от Черня, един дъдривко, отвори свой общарски дюген тъкмо срещу дюгения на Черня. Нима той не можеше да си отвори дюген другаде, в друга махла? Чернювият татко можеше да нареди и това, а пък зима, та се разболя. Ето всичко това омрачаваше Черня. Той навремени се чувствуваше повлечен да предприеме нещо. Но защото не виждаше какво, изпадаше в смущение, мръщеше се и все по-често повтаряше думите на татка си: «Е, е, божа работа! От господя е!»

И погребана най-после Черню своя татко. После накупи малко американски лози, за да насади едното от лозята; нае един аргат за талигата и го нареди да тича ту по лозето, ту пък да работи с талигата при житарите; а сам Черню залегна на занаята си.

И заредиха се така дните. Аргатът работеше от една страна, Черню — от друга и посрещаха кое-как двата края. Едно само все по пречеше — Черню не можеше в общарството си без вересии, защото хората все по носеха купешките евтини чепици, а пък и предишният калфа при Чернюви все по разработваше своя дюген отсреща. Но Чернюви си живееха в къщи евтино. А когато се улучаше хрисим аргат, Черню прекарваше твърде леко, защото не доплащаше хака. . . Случи се даже, че един упорит аргат даде за това Черня под съд! Но то още беше нищо; такива разправии сега вече имаше всеки. Друга по-голяма несрета връхлетя Черня — завърлува лошо гърло, та погребана той едно след друго две деца.

Тогаз вече зацъкаха по Черня съседи.

И завърза се в неговата душа нещо. Той сам не можеше да каже какво му е най-много дотежало на душата, но личеше, че не ще свърши добре — промени се той и по образ, и по привычки. Лицето му силно почерня, опадаха ресите на клепачите му, а очите му се поизцъклиха. И колкото беше мълчалив преди, сега стана два

повече такъв: не се сещаше да милва ни дете, ни жена.

През неделните дни Черню впрягаше сам коня и отиваше на лозята, т. е. там, където бяха преди лозята. . . А на връщане той караше силно, люто биеше пусталото си добиче и сякаш от бързотията му додражаваше: когато се върнеше, той тимареше коня дълго време и с обич. Еднаж — дълго след негодите — Черню събра пред жена си, че му текнувало да затвори дюгения си, да продаде и парче място от лозята, та да купи каруца и два коня — допадало му да е каруцар.

Не беше чудно, че бе текнало нещо такова на Черня. Него смущаваха сега хиляди други текнувания. Черню съвсем не беше като баща си: не влечеше го да крои, да гласи сметки, нито пък на своя глава да се нагани на някаква обмислена работа. Но затова как му спореше труда, когато заработеше! Наведѐ се над общарския тезгях, зачука, зашие, а мълчи и се муси, та се забрави така, дето калфата и чирак му, като не издържаха мъката и глада, почваха люто да го псуват наум.

Ако Черню би имал привычката да псува, и сам би люто псувал, макар че още никой не беше му отделно омразен. А псувал би той, защото като не кроеше нищо с ум, не се полъгваше да постига и нещо определено, та все по набираше в душата си тежчина, без да има с що да се разсейва. И намусваше се той най-вече когато се случеше някоя милозлива съседка да го окайва на очи. Тогаз Черню смътно премисляше, че не е вече на чест пред хората. И му докривяваше, свиваше бавно пестници, застоеше се с полуотворени уста и изпъшкваше. А еднаж вече той сви пестници, но не бавно; полуотвори уста, ала не за да изпъшка. . . друг път не беше му ставало така! То беше една заран в празник; пред срещния общарски дюген на някогашния калфа се бяха застояли млади общари, глумуваха и се смееха, а Черню бързаше да довърши един чифт поръчани за този празник обуца. И изеднаж му се счу, че отсреща подметнаха неговото име, и доразбра: «Какво ли пък е намерил и в празник да довършва!» Черню стисна чука в ръката си и съвсем кръвнишки изгледа глумливите

обушари. Добре, че никой от тях не го гледаше и вече не се каза нищо съмнително, а то не се знае какво би излязло. . .

Ако тогава, в оня час, би запитал някой Черня защо се е тъй много разлютил, той непременно би си хубаво наговорил по всичко, което му не харесваше вече в света, та негли би отлекчил-що от-що набраната тежчина в душата си. Никой обаче не се сещаше да заговори с него дружески, а само някой някога милозливо ще го заоплаква. Сама Чернювица не сапикасваше сърдечната мъка на домакия си: тя имаше своя болка, която в съботите отлекчаваше със сълзи над пресните гробчета на своите рожбици. А старата Чернюва майка — тя си бе пак грижната къщовница, която щом изтърве работата от ръце, замисляше се за какво е било някога, хе, в минали години.

Така Черню нямаше как да се раздумва, а личеше, че все по му се набира на душа мъка: челото му се не оведряше, а косата му се хубаво прошари.

Най-после Черню извърши нещо, което нямаше как да се очаква от такъв мирен и мълчалив човек. То беше лани срещу Великден. Останали бяха на Черня два чифта обуца да довършва, пресмяташе, че надали ще сколаса и до възкресното богослужение. В събота той осъмна над работа заедно с калфата и слугата си. И спореш е им трудът. Току на заранта минаха край Чернюва дюген десетина момчета от еснафа — облечени все празнично и с някакви червени панделки по гърдите.

— Хайде, хайде! — викна едно от тях към Чернювия калфа.

Тоя се поизпоти, зачерви се, че изеднаж остави работата. . . Не можал днес да работи! Черню тъй и зина. Калфата покърши език и обясни: майски празник било, те рекли да го празнуват. . . Кой те?

— Да си клекнеш на работата, че. . . — изръмжа Черню.

Калфата се заекна и отсече: не можал. . . той не можал да работи. . . Социалистите днес не похващали и метла. . . Ако ще, нека господарят да му дадял сметката. . . все му е едно!

Черню все още не разбираше, той само понастръхна, пробъбри за недовършените два чифта обуца и сякаш изеднаж го прихвана нещо — дебелите му устни потрепераха и ръката му — неговата дебела и дланеста ръка — се изви и се сложи върху мъхливото лице на калфата с такъв плесник, че бедното момче се полюля и се повали на земята като труп. . . Кръв бликна от носа му, а Черню изпъшка, очите му загоряха, той дигна и крак. . . Отърчаха тогава хора, отведоха нещастния калфа в болницата. И лекарят казал, че ще трябва да затворят Черня. . .

Така затвориха Черня. После го съдиха и осъдиха на затвор, че глоба, че и харч по церене на калфата, който се дигна, но остана невям глух с едното ухо.

По тази случка Черню затвори дюгения си, продаде и коня с талигата, та заборчля.

Сплитат се през години в човешката душа възели, които изглежда, че ще се развържат само в гроба, а се случи така, дето досущ ненадейно се прекъсне нишка някоя в душата и с ветрена бързина се разнизва възелът, човекът се превръща на друг, толкоз друг, щото ако му се променеше и лицето, самата му майка не би могла да го познае. Ето защо тежко томува, който захрани през години лют някой възел в себе! Всяка развързка на такъв възел приживе е една по-силна или по-слаба смърт на всичко онова, което е било.

Черню си излежа затвора и излезе някак надут и сърдит, на цял свят сърдит. Той не се одумваше каква работа да залови, нито се допитваше до еснафа си, наопаки, сякаш отбягваше познати и се губеше само по подновеното божем лозе, от което още нямаше как да очаква облага. Между туй немотията все по се свираше в къщи и през врата, и през прозорци. Черню се мусеше и навремени се одумваше, че може най-после да земе чувал и да работи с надница доле, при жътварите. Това обаче той не направи, а не след много стана съвсем друг: Черню почна по-често да спи на лозето и когато вечер си дойдеше, фюфюкаше разсеяно. Фюфюкаше после Черню и по цял ден, когато останеше дома си.

Да, все по-разсеян ставаше Черню: той фюфюка даже вечерта, след като погребва старата си майка.

А не след много се промени Черню и външно — по облекло и привички: хвърли гражданските си дрехи и навлече абичка с потури и широк пояс; поизправи се в хода си, обичаше да пъха дясната си ръка в пояс, почна да подига крайски рамене и неусетно му стана привичка да се прозява с глас. . . Право, той сякаш се вюначаваше: възгордяваше се, ставаше пиански презрителен към другите. За занаята си вече и не продумваше, като да не е имал никога занаят. А в къщи почна по-често да вниса месо, навремени вече играеше и с детето си, но с жена си никак не се загворваше и когато еднаж липса, та го нема през три денонощия, на нейното запитване Черню каза:

— То не е твоя работа, ти си жена, гледай си къщата, децата и мукай. . .

Така Чернювица все по-се смълчаваше. И когато после мъж ѝ липсваше по цели недела, тя ходеше замаяна из къщи, на съседите казваше, че той си е на лозе, пък самия него не дръзваше да пита. Така оставаше да е тайна и това, дете Черню някои вечери идеше в къщи ту с един турчин-рибар, ту пък с един непознат българин. С тоя българин Черню трябва да се беше запознал в тъмницата, защото Чернювица бе ги чувала — като им служеше с люта ракия — да приказват за познайниците си в затвора.

* * *

— Ти си гледай детето и къщата — каза тази вечер намусено Черню, след като Чернювица си надума по нотарката. — Дър, дър. . .

— Ами, ще ѝ търпя да ми бие чедото — отвърна глухо Чернювица, като се беше навела над заспалото си дете. — То аслъ да не е човек сиромаш. . .

— Не е то до сиромашията, а и-е — сдъвка Черню под език думите си, като мислеше, че нотарката се държи на голямо, а пък тя, неговата жена, нека да знае,

че те, Чернюви, не са вече дотам на очи пред хората, та — та да си гледа детето и къщата.

— Не е то. . . Тя като се е надула, откак е дошел батю ѝ — събъри пак под нос Чернювица.

Черню загледа настрани, засука мустак и след малко нехайно, с проточни срички попита:

— Е, кемер лири донесъл. . . тѐ, братът на нотарката, братът. . . а?

Чернювица хвърли бърз и плах поглед към мъжа си.

— Що ми трябва мен кой какво е донесъл — отвърна тя малко кресливо, — да ми не задява тя детето. Както са ней мили нейните, тъй е и мен моето. Като сме сиромаси, чева. . .

Черню се изправи до вратата и загледа навън. Той не дигна очи към ясното небе, където цареше месечината. А когато после си пораздвижи погледа, той го отправи към нотаркини и бавно се поглъщаше от вътрешна тревога: очите му втънаха под настръхналите вежди. Той задиса през нос, обтегнаха се жилите на долната му челюст, тя се произдаде навън и дебелиите му устни се поизкривиха. Черню злобно си каза: «То-то. . . нека: ще дойде дотам.»

Ако в тази минута го погледнеше в лицето и сама жена му, настръхнала би — тъй страховит изглеждаше Черню. Но не следяха го тук ничии очи; лунните лъчи само възтъмно синееха по твърде мургавото му лице.

Чернювица вътре постилаше. След малко лампата в къщи се угаси.

В късна нощ Черню слезе в избата, притвори вратата и запали свещ. Настрани задръстено бяха струпани една въз друга бѣчви, а един ред големи тунтурести бомби лежаха на греди край стената, останали така още от последния пълен гроздобер преди години. Черню се провря до края на редицата, отмести с рамо последната бѣчва и мина отзад между стената и бѣчвите, прилепи свещта на гредата, извади лозарското си ножче, па без труд отмахна една дъска от дъното на голямата бѣчва. Личеше, че тази дъска той я е вадил мно-

го пъти. Падналият сноп светлина от свещта даваше да се видят скритите във вътрешността на бъчвата денкове тютюн, един тютюнев хаван, паласки, пищови и един ятаган. Черню изтегли ятагана, намести после пак дъската в дъното на бъчвата, угаси свещта и излезе. На лунния светлик вече той отри с ръка ножницата на ятагана — един от ония големи, дебели и не твърде извити ятагани с унеста дръжка, които заместиха в употребление едновременно извити яничарски ножове. Сега Черню го натъкна през пояс и го прилепи надлъж до коляното си.

Месечината беше на залязване и усиляше се мрачното було на нощта, която превалише.

Черню тихо прекоси малкия свой двор и излезе на пътя. После с глухи стъпки отиде до изхода на сляпата уличка, огледа се нагоре и надолу, послуша и пак се повърна, та спря пред портата на нотариусова дом. Мъртво беше околорът. Но Черню бе още спокоен: тази маневра той беше правил и през други нощи. И побутна сега бавно, със сила тежката, покрита с широка стряха, старинна порта. Тя беше, както и през други нощи, зарезана отвътре — не я забравяха отворена. Черню посви дебелиите си устни, настани дясното си рамо до бравата и почна с ужасна сила да подига вратата. Тя бе тежка, не се подигаше, но зачътърка и Черню се отдръпна. Той се беше разпъхтял, но не от умора. Помисли малко и като че ли съобрази нещо, та пристъпи настрана и заопитва гнилия стобор. А и това не беше за него ново: през две други нощи той беше пак тъй опитвал тоя стобор и изкривявал беше пак устни, както и сега, за да си каже: «Люлее се, ваджищината, като пиян турчин.» Сега той си каза това само наполовина и не се мърна на устните му предишната трескава усмивка, ами намръщи се страшен, пристъпи и с тъпа решеност нагази дъските на стобора в най-поваленото място. Стоборът цял се полюля, та падна с глух и грозен шум. Черню отскочи назад и предпазливо клекна.

А четвъртитият, с чардак отпреде, възнисьък дом на нотариуса се белееше в гаснещото лунно сияние.

Черню се загледа и смътно съобрази: в едната от предните стаи спят домакините, другата е гостна, а зад тях са кухня и килер. Той, нотаркинът брат, значи, трябва да спи в гостната — къде другаде?

Черню изеднаж видя като на длан как е всичко сега там, в къщата, и се разтрепера. . . Но и веднага се простря на земята — на чардака пред дома се издигна нечия сянка и след малко пресипнало се изкашли. . .

Значи, там, на чардака, спеше някой: дали не е той, нотаркинът брат?

Черню изгуби всяка нишка на мисъл и тъй като ятаганът му пречеше, той се цял простря на земята и за таи дъх като мъртъв.

В такова състояние престоя той повече от минута. Нещо странно ставаше в него, овален сега в праха. Някак изострани го загложди неприятното съображение, че щом той, нотаркинът брат, спи на чардака, не ще се може. . . А какво не ще се може? . . . Защо? . . . Черню лежеше, трепереше. . . Той, неотдавнашният обущар, сякаш сънуваше грозен сън. . .

И подигна той глава. Тъкмо тук пропяха петлите. Черню трепна и след малко притисна лице о дебелиите си длани. . .

Да го видеше някой отстрани в това окаяно положение, би помислил, че той плаче.

* * *

Черню не беше проплаквал от деня — години оттогаз! — в който покойният му баща за последен път го бяхта.

А ето от една година време за втори път му се случваше да се задави и да му се свият очи като на плач.

Първият път това се беше случило преди няколко месеца. Една нощ на границата за Неготин Чернюви бидоха подушени от пограничната стража, та стреляха по тях и улучиха Черня в лявата нога. Тогава другарите му го отнесоха на един остров в Дунава, къде-

то в старата хралупа на една, наречена от тях «пазвантов кавак», стволеста топола си криеха мехлеми, превръзки, а и сухоежбина. Там Черню сам-самин се цери дълги дни.

Самотен и откъснат от света — от бащиния и от жена и деца, — откъснат пред двойния дълбок и широк Дунав, Черню край своята рана, която правеше още да пицят в ушите му куршумите, почна да се чувствава, че не е на свое място в живота... или поне, че не е на онова място, за което той би могъл при мъчнотия да каже: «Е, тъй ми е било писано. . .»

Когато отхвъркне спичата на някое колело и се зарови нейде в угарта, а после я изровите с плуг, от първом не ще я познаете, че е спича, а после ще се чудите как е тя дошла тук и се е заровила в угарта. . . Така и Черню: чинеше му се, че това, дето лежеше цял възнак на земя с ръце под глава до «пазвантова кавак» на острова, не е той, обушарят Черню. . . или дори и да е, пак не си е тъкмо той, дошъл по своя воля тук. . . Тогаз, на тоя остров, Черню през първата нощ не спа: облаци комари сновяха по него; куршуми още пицяха край ушите му, а мярна му се и сънливо видение — лежи си умрял, пък до него пицят и плачат жена му и детето му.

На заранта обаче Черню си превърза раната, погледна синьото небе, премери с очи течението на Дунава към там, където му бяха дом, жена и деца, па намери, че то е близо. А раната му не беше опасна. И се простря под тополата, та спа цял ден. . .

А после, когато една вечер Черню зярна издалеч над блесналите под месечинката води на белия Дунав познатата му дълга и островърха лодка на турчина-рибар, светна в душата му тъй, както отдавна, твърде отдавна не бе светвало. Дося му се да плувне, че да си иде в къщи — това му се стори да е тъй мило и драго. Каква мека и блага тъга го обхвана от това!

Варката наближи и Черню се качи. Но потеглиха нагоре.

— Товар има. . . ще го пренесем отвъд — отсече турчинът.

Черню се заекна — искаше да възрази, но обори чело.

И плуваха те тогава нагоре с лодката, спряха после в тъгла на малко островче и натовариха три чувала. Черню машинално попипа с ръце и видя, че е тютюн. Призори те стовариха тютюна на селски кола по влашкия бряг. Къс селянин с молдовански кожух и калпак караше колата. Тоя селянин бе самият онзи черен и нисък човек, с когото Черню се беше запознал в затвора и който от месеци вече ръководеше Черня в работата им.

Тоя същи човек на следния ден седеше чокойски облечен във файтон, а файтонджия бе Черню. Возеха се за Крайова. В сандъка на файтона, в набъканото сено за коне, лежеше един чувал от стоката. Отиваха да завършат търговията си. Черню беше комай забравил случайното си домиляване по бащина стряха, по жена и деца. И попрегърбен, запушил цигара, увил о лява ръка дизгините на охранените коне, подпрял се с дясна ръка о големия и дебел камшик, караше Черню файтона, като да е бил и пребил файтонджия. А слънцето печеше; нажежен въздух лъхаше из широкото поле на равната Влашка и Богданска земя. Това навяваше смътна тъга и сънливост на откъснатия през Дунав от родния край и по своему загрижен Черню. Безресите му клепащи комай мижеха и от време на време се разкриваха. Конете леко тичаха и колелата на файтона се гонеха по равното поле тъй безшумно и бистро¹, както летеше през нощи по мътния Дунав и островърхата лодка на Чернювия рибар-турчин. И когато се случеше колелата да срещнат камък и да подруснат файтона, Черню дигнеше ръка и си засукваше десния мустак — нещо, което той правеше всякога, когато му додразееше.

Тъй вървяха те, все край Дунава, когато на мнимия чокой във файтона текна, та запя — запя песен за стара майка. . . Нещо стана с Черня; дигна той глава, шибна конете, па устреми поглед отвъд Дунава, а след

¹ Бързо (рус.).

малко лицето му загоря, очите се трескаво разкриха... После той се намуси страшно и заправи цигара. То бе действително нещо много поамливо — и хубаво, и страшно — онова, що му текна: да извие тия охранени коне, че да ги пусне пряко Дунава, в тяхната си, в Чернювата земя. . . А тогаз нека дойдат да му земат тоя фйтон: главата би си сложил Черню, и пак не би го дал!

Това тогава беше старото текнуване на Черня, онова, което той бе обаждал на жена си, когато ходеше и се връщаше като домакин с тяхната едноконна талига до техните си лозя. Не допадеше ли на Черня още тогава да си е кираджия — да зареже опустелия си дюген? И Черню хубаво си спомни какво беше казал на жена си: да продаде, каквото може, и да си купи фйтон. А ето сега му текна пак същото: стига да кривне и да отскочи отвъд Дунава. . . ще си има фйтон! Пък с тогова, който би му попречил — тоя мним във фйтона чокой, — с него работата би била лесна — един ритник, и в дъното на Дунава. . .

Сключил тъй бързото си текнуване, Черню тогава се поразтрепера и се въздържа да не се извърне и погледне спътника си — въздържа се, както се въздържа човек, който се бои да не кипне, да не стори пакост. Той, ниският муспътник, когото Черню с един пръст би метнал от фйтона и когото знаеше вече доколко е сърцат, беше напсувал Черня, когато тоя изохка, след като го раниха на гранцата. . . не можеше да го дигне, та го напсува на деца. . . Черню се беше уплашил тогаз, но запомни — хе, хе. . . И сви сега Черню челюсти, изсумтя. . . би му дал той сега да разбере как псуват деца! . . .

Това беше тогаз, преди месеци, по пътя, когато отиваха в Крайова. На утрото Черню потегли пеш назад, за да слезе срещу острова, където щеше да го чака тяхната лодка. Беше зноен ден; изрядко някое опърпано облаче се завиеше високо по синьото небе. Къде обед настана небивала жегга, натегна задух. Раната в бедрото на Черня засмъдя, после почна да наболява

и накрай той комай закуца. Колкото по вървеше Черню тогаз към крайдунавското село, из равното като длан Влашко поле, толкоз по му натежаваше главата. И защуриха в ума му, а после и пред самите му наведени към запечената земя очи мисли и впечатления, най-забъркани и най-забравени: от детинството му, че дори до видените вчера улици на Крайова. . . После всичко се превърна на червени кълба, зави се свят Черню, потрепера той, че сепнато спря и загледа като замаен около си — пусто и безкрайно поле виждаха очите му.

И изеднаж Черню спря погледа си на нещо, потръпна и втрени се смутен, сплашен — вдън хоризонта черна стена от тъмен облак стръмно се движеше и се забиваше високо в стъкленото синьо небе. . . След малко се понесе ек като подземен тътнеж, светна се, чу се пак тъп ек и изеднаж се просна по небото черният облак, запъпли като ламя и по цялата черта на хоризонта се разсипаха ужасни светкавици, последени от непрекъснати гърмове. . . Черню плахо се отпусна на здравия си крак, разкри широко очи пред разгневаното небе, а после се извърна и забърза като гузен. . . Дълго той нито мислеше нещо, нито пък усещаше заболелите си от умора кости. . . И когато се зарониха първите едри дъждовни капки, Черню се сви под дърво и зачака. Ето, тогаз за пръв път се случи разслабение в душата му. . . Смущението и страхът му се задавиха от резлива душевна горчивина. Черню сви устни за минутка, а после се отпусна и бавно закри лицето си. Така и тогава би рекъл човек, че той плаче тъй, както и сега, когато, легнал до нотариусова стобор, закри лице о си с ръце.

И наистина, Черню и тогаз, и сега плачеше, макар без сълзи. Той плачеше затова, че не е редно, дето тогаз лежеше под онова дърво в чужбина, както сега лежи под тоя стобор, и не е редно, че жена му и децата му стоят сироти клетки, без да го знаят де е и по какво ходи, жив ли е, или пък мъртъв.

Изморен и без ясна мисъл, той се довлече тогаз до Дунава, а призори рибарят турчин го прехвърли отсам, та Черню се прибра у дома си. И тук, в глухата

уличка, той завари тогава новото — че нотаркинът брат си дошел и бил ни едно, ни две, а човек с кемер лири. На Черня не беше тогава ни до кемера лири на нотаркина брат, нито до това, че той щял да вдига кевгир сграда: малко ли са други хора с кемер лири и малцина ли дигат кевгир сгради! Но месеци се нанизаха, а кой би могъл да знае какво те мижат всекиму в мислите? Пък най-малко Черню можеше да съзнава това, което му се набираше на душата. Нему ставаше само все по-разумливо, че ако би имал не кемера лири на нотаркина брат, ами само една шепа от тях, той би могъл да впряга такъв файтон, какъвто беше карал до Крайова. . . И би се видял наред между хората: не би се губил по Дунава и зад него. . .

* * *

Черню лежеше сега до гнилия стобор на нотариусова двор, закрил лице о дебелиите си попукани длани.

Той беше пак като разплакан, но не горчивина бе обзела душата му. Грозно му беше само от това, че можеше да го види тоя, който се беше изкашлил на чардака у нотаркини. Имаше, разбира се, и още нещо в душата му, нещо неясно, като онова пищене на куршумите на границата, когато го бяха ранили, или като онова видение на острова, когато се сънува умрял и прострян. . .

А когато след малко Черню се опомни, та предпазливо дигна глава, веждите му се склочиха и разтрепераха му се устните. Кръвнишка ярост заигра в погледа му: той загледа през една междина на дъските към нотаркини.

В двора нямаше никой; на чардака беше глухо и не се мяркаше предишната сянка.

Черню, все още диво намръщен, поогледа се и се изправи. Сега той беше разпъхтян. Пристъпи, а коленете му се прекосиха. Все пак погледна изкриво стобора и си попипа ятагана: той мислеше нещо, но немисляше. Кемерът лири на нотаркина брат не беше

нито кемер с набъкани валчести топки, нито файтон с охранени коне, нито пък нотарката трябаше или не трябаше да се перчи в махалата. А стоборът на нотаркина двор можеше да е и гнил, и здрав; нотаркинът брат можеше, ако ще, и сред двора да спи. . . Черня можеше да улучат на границата с куршум и не че не би трябвало да го улучат, ами на острова можеше да умре, както и сънува, пък това, че не го улучи гръм сред Влашкото поле, то бе нищо. . . Добре беше, че го не видя одеде нотаркинът брат, когато се събуди, та стана на чардака. . . Но нека пък да беше го видял — защо тя, нотарката, е дигнала ръка на неговата, Чернюва, домакия?!

— Хъ, аз тям. . . — бликна ярост в страшно обърканата сега сваяст на Черня. — Аз тям. . . сред бял ден ще им вляза в къщи и ще ги накълцам. . .

Черню седна на камъка до къщните врата в двора си, като си поизмъкна ятагана, за да му не додоява. И не можеше после да спомни, че е пушил. А изпуши три цигари, докато се разсъмна!

Навремени той се учудваше, че вече от месец време се мъкне по тази работа през нощите, когато ето така бе най-лесно. Заран мъжете излизат. Той ще влезе и ако никой го не види, ще свърши. . . А ако го видят — ще «скръцне» зъб на нотарката — да знае на чия домакия е дигала ръка. Това беше късо и просто. . . Черню стана разтреперан. Зарези жена си и децата отвън; разтвори вратата на избата и запали свещта до влагалната бъчва. А накрай прегледа резето на пътните врата. То му се видя яко: устояло би на напън отвън, докато той скрие в бъчвата това, що би донесъл.

През предишните нощи, когато Черню излизаше в уличката, та опитваше дали нотаркините порти не са оставени отключени, а после помярваше и стобора, дали ще го удържи да скочи — тогаз Черню в къщи нищо не бе нареждал, а навън твърде се беше замислювал за колко ще да е голям кемерът на нотаркина брат, къде ще да е скрит, та че и какво той, Черню, ще направи, когато влезе у нотаркини.

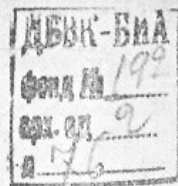
А сега Черню се грижеше само за това, какво ще му трябва, когато се върне, а за там, в къщата у нотаркини, той сега и не мислеше.

И свършил потребното в къщи, той закрачи ням и настръхнал пред пътните врата отвътре, като навремени се навеждаше да гледа през ключалката навън. И изпуши още няколко цигари.

Рано заизлизаха мъже и жени — беше пазарен ден. Излязоха най-после и нотариусът с шурей си. На Черня заседна нещо в гърлото. И все пак той се взря добре: не, те не притвориха яко пътните врати.

След малко на Черня се разтрепераха челюстите. Но това беше последно: той излезе тихо на пътя и се огледа. Никой, съвсем никой го не видеше. Той само с няколко стъпки би могъл да се озове там, зад голямата порта у нотаркини. Смътно му мина през ума, че може някой от съседите да го види, когато прекосва двора. Но това му текна едвам когато вече беше пред стрехестата порта. Тя, портата, наистина не беше добре притворена. Черню влезе и глухо я притвори зад себе си. Текна му да залости, но пресметна, че нотарката може да го зярне из двора, а тогава портата не биваше да е затворена. . . От тази ясна мисъл вече по-нататък Черню не мислеше, макар че всичко вървеше обмислено. Той спря зад притворената порта, изгледа двора, увери се, че от дома никой го не гледа, събу си обувката и ги сложи настрана, изгледа пак двора и без да съзнава, че му се дави дъхът и трепери, каза си шепнешком: «Сега трябва край стобора.» А щом се изравни със стобора, сниши се и запълзя по земята, за да го не зярне някой от съседните домове. Пред къщата до дъсчената стълбичка, която водеше в чердака на дома, Черню спря и сметна, че щом се изкачи на чердака, може да го видят дори и от пътя. Тогаз той кривна зад дома и прекоси тясна и кална уличка. Тук до изкривена дъсчена пералня стояха отворени задни е къщни вратца на нотаркини.

Пред очите на Черня забляскаха светкавични кълба; отстрани някой би рекъл, че той се уплаши и ще се върне, защото лицето му пребеля и устните му се гър-

Бай Цанчо,

Мислящата си ме изде-
када, защото аз закрива-
хем да кажа, че аз
аз усещам да притворя
настръхнал и в мисълта
вдигне пръста и мисълта за
изборът. Както знам, аз
привзидвам в ръка, аз
"момо" и мисълта, че аз
и мисълта, че аз
да аз аз аз аз аз аз
и казвам да момо Ваден
и Мамонд Значително:
се аз аз аз аз аз аз аз
и аз аз аз аз аз аз аз
аз аз аз аз аз аз аз
аз аз аз аз аз аз аз
аз аз аз аз аз аз аз
аз аз аз аз аз аз аз

Началният текст на писмо до Найчо Цанов, във връзка с кандидатурата на А. Страшимиров за депутат в началото на века

чеха. И наистина, той поизвърна лице. Това обаче беше от долетялото из дома задавено гукане на нотаркиното пеленаче. Гласът идеше от малката стаичка до самите вратца, зад която сега стоеше Черню. Трепна той от тоя глас, но лицето му изеднаж посиня, очите му се наляха с кръв, устните му се разпуснаха — дебели, треперливи. Той проточи врат, измъкна ятагана и на две стъпки се изправи пред прага на малката стаичка.

С блескавична бързина Черню сапикаса само жертвата си: тя, нотарката, беше коленичила пред пълно с марна вода корито, а в него бе простряла пеленачето си, вардаляше го в коритото и го къпеше, та то се давеше и гаукаше.

С лява ръка върху детенцето си, нотарката извърна сепната глава и видя Черня със страшния ят ган. Тя гъкна вкаменена, а после вече инстинктивно дигна дясна ръка над главата си, за да се запази. . . То не трая и едно мигване: тежкият ятаган се изви блестящо в ръката на Черня и нотарката се повали възник с отсечена китка и с преполовена глава.

Това, което беше, което стана — самите отпръски от мозък и кръв, — Черню видя. А смути го страшно друго: писък детски, сякаш от две гърла... Като че ли из огъня изскочи седемгодишното момиченце на нотарката; преди го нямаше, иначе Черню би го видял, а се показва едвам сега; при това то седеше гърбом до огнището, да, гърбом, а все пак с пълно лице го гледаше и пищеше! . . . Черню само замахна още еднаж ятагана напреки по образа на детето и по ръката си усети, че се откъсна нещо от детската главица.

И след това той изпъчи гърди и втична набързо ятагана в ножницата. Нотаркиното пеленаче загаука във водата, задави се и потъна — не шаваше вече. Но Черню надали го сапикаса! Той се втурна в спалнята, после в гостната, раздигаше всичко, диреше със свити безумни очи, но диреше упорно и като намери най-после потребното, съобрази — «а, не било кемер, ами мешинена кесия». . . Тя тежеше. Черню я втична в пояса си и се огледа, за да не забрави още нещо. . . Когато излезе на коридорчето, пак се огледа. А когато се изравни

със стаичката, където бяха жертвите, той хвърли див поглед. . . И спря, косите му настръхнаха: там, до огнището, все още седеше нотаркиното момиченце! Пред паничка мляко стоеше смразено, отпуснало ръце, сгушило шия — бледо и неподвижно, като мумия. Това бе страшно; туй дете по-преди Черню беше засякъл, това той усети тъй добре от удара на ятагана по ръката си. . . Черню изцъкли очи, раменете му се сбраха и ребрата му потрепераха. Отмалаял, той примижа и не видя прострения труп на нотаркиното момиченце, окървавено до нозете на сестричето си, при паничката с мляко. Черню бе съсякъл момченцето, а момичето бе останало здраво. . .

И забравил всичко, омаломощен, като уплашено дете Черню хукна навън, провря се пак край пералнята, пропълзя до стобора и спря пред портите. Тук той се помъчи да събере мисли, но съзря обущата си. Зема ги бързо под мишца и вече се опомни. Надникна навън: по уличката нямаш никой. Черню с няколко скока се блъсна във вратата у тях си. Сега му се видя чудно, че се беше тъй уплашил, та се извърна и изгледа пак улицата: нямаше никой. И вече съвсем окопитен, залости пътните врата, упъти се за избата, но се отби, та отмахна резата от вратата на домашните си.

Чернювица се беше опитала да илеше навън и като се бе видяла заключена, слисано шураше в къщи. Сега тя плахо откряна вратата и проследи с очи мъжа си, но след малко, щом го видя да излиза от избата, тя притвори и бързо се озова при рожбата си.

А Черню заключи избата и ключът остави на рафта над вратата. После си нарами мотиката и без да се отбие в къщи, без да каже нещо на жена си, излезе. Сред уличката той се прекръсти като кротък работник и с мерни стъпки се запъти към лозята

Години оттогава. Животът в глухата уличка е пак глух. Нотариусът повтори — трябаше му шетница за дома и майка за болничкото му оцеляло момиченце. А шуре му работи сега в кантората на Котович: пести и печели отново.

Ако идете на пазаря при файтонджииите, сред всички ще отличите файтон с охранени коне и файтонджия с калпак, в потури и винаги с кехлибарено цигаре в уста. Той е Черню: сега го знаят «Край-Черню», защото така му викат турците — крайски кара той своя файтон, когато е начело по байрам или по турска сватба.

И не се помни що е било. Черню лежа наистина месеци, но го освободиха: никой нищо не беше видял. А момиченцето на нотариуса се беше изплашило, та разказваше детски небивалици.

БЕЛЕЖКИ

Антон Страшимиров е между най-плодовитите автори в нашата литература. Той се отличава с разностранните си интереси. Освен разкази, повести и романи той пише пиеси и народоведски съчинения, публикува географски описания и биографични очерци, автор е на стотици статии, полемични бележки и рецензии от най-различно естество и по всевъзможни поводи. Голямото му литературно наследство е разпръснато по страниците на многобройните списания и вестници, които той лично е редактирал: «Праг» (1898), «Наш живот» (1901 — 1902, 1906 — 1907, 1912), «Наблюдател» (1910—1911), «Наши дни» (1921), «Ведрина» (1926—1927), или пък в които дейно е сътрудничил (като списанията «Ден», «Български преглед», «Българска сбирка», «Демократически преглед», вестниците «Ден», «Новини», «Литературен глас», «Мисъл» и др.).

Сам Страшимиров приживе е правил нееднократно опит да приведе в ред и издаде своите съчинения. Тези начинания обаче пропадат още в началото и се ограничават в събиране на някои от най-известните му работи в по няколко тома. След Първата световна война през 1919 година излиза том I от съчиненията му под заглавие «Етюди», без да бъде последван от други томове. Малко по-късно, през 1922—1923 година, писателят намира друга форма за преиздаване на произведенията си. Той рекламира на широко и започва «Българска общодостъпна библиотека», в която предвижда да включи всичките си по-значителни творби. Тук излизат 14 номера, сред които са романите му «Вихър» и «Есенни дни», три повести под общото заглавие «Грях», пиеси в два тома «Български театър» (драми и комедии), както и очерците «Народ и поет» и «Нашият народ». Също през 1922 година по инициатива на Министерството на просветата (Стоян Омарчевски) той подготвя голям том избрани работи, които се издават под наслов «Антология». По-късно, през 1929 година, книго-

издателство «Хемус» предприема издаването на негови «Избрани съчинения» в три тома, за които той подбира свои повести, разкази и романа «Висящ мост». През 1931 година по повод 60-годишния юбилей на Страшимиров юбилейният комитет съвместно с юбиляра започват подготовка за пълно събрание на неговите съчинения. Изданието не само е обявено публично, но е открита и подписка и са разпратени покани. Според съобщения в печата предвиждало се е издание в 30 тома (в. «Знаме», г. IX, бр. 227) или в 20 тома (в. «Литературен глас», г. V, бр. 166). Но и от това издание не се осъществяват повече от три тома (повести, разкази и романа «Есенни дни»).

Усилия да се съберат произведенията на Страшимиров се правят и след смъртта му. Няколко месеца след кончината му във вестниците се появява съобщение, че «се подреждат ръкописите на починалия писател и в скоро време ще бъдат публикувани» (в. «Вечерна бургаска поща», г. X, бр. 2916). Съобщението остава без последствие.

Също и в юбилейния «Страшимиров лист» (София, декември 1940 г.) е поместено съобщение: «Взет е починът за образуване постоянен комитет за събиране и издаване пълно събрание съчиненията на Антон Страшимиров.» Разбира се, и този почин не се реализира, вероятно и поради събитията от Втората световна война.

След 9 септември 1944 година държавното издателство «Народна просвета» започна «пълно критично издание» на Страшимировите съчинения под редакторството на Д. Б. Митов. В него обаче бяха обхванати само романите и то също бе прекъснато след петия том.

Причините за тази нещастна участ на Страшимировите издания преди 9 септември 1944 г. са от различен характер. Главната пречка са материалните лишения и негодите, които съпътствуват живота на писателя до гроба. Страшимиров е измежду неколцината големи наши автори от миналото, които не заемат държавна служба и се издържат изключително от литературния си труд. След като е уволнен завинаги от учителство през 1900 година и до смъртта си през декември 1937 година Страшимиров не е постъпвал на щатна длъжност, разчитайки преди всичко на литературната си дейност, на списанията и вестниците, в които участва, на книгите, които издава, и на сказките, които държи в София и в провинцията. Можем да си представим обаче какви

ограничени възможности за съществуване е давала писателската професия в условията на тогавашните буржоазни режими. Ежедневното на писателя е било запълнено с непрекъснати грижи за издръжка на семейството, за прехрана и квартира. И все пак Страшимиров се гордее с професията си на свободен литератор, която му позволява да бъде верен на себе си, да не се съобразява с много условности, да не прави жалки компромиси пред властта. Той презрително гледа на службашите и бюрократите, неведнъж ги иронизира заради зависимото им положение.

Наред с почти непреодолимите обективни спънки от материално естество за неосъществените издания на Страшимиров играят роля и някои особености на самия автор. Имаме пред вид художествената недисциплинираност и разхвърляност, които слагат печат върху цялата му творческа дейност. Страшимиров е чужд на систематизацията. Неговият неспокоен дух го кара да се втурва в превратностите на нашия обществен живот, да реагира непосредно и бурно отношението си, да се отзовава дръзко на събитията. Той не обича да се заседава дълго и да обмисля всестранно трудовете си, а бърза да ги откъсне от себе си, да се изяви и после да премине нататък, към следващата задача и към новия повик на деня. Погълнат от борбите на своето време, от актуалните събития, той не се грижи достатъчно за ръкописите си, не чака да отлежават, а веднъж публикувани — не се интересува много от тяхното подреждане и групиране. Към собствената си архива той е твърде небрежен, не се занимава с трайното съхранение на ръкописите си. Дори, обладан от моментно настроение, той пренася бунта на неспокойната си природа и срещу своите съчинения и им определя мястото... в огъня (вж. етюда «Архива», сп. «Наш живот», г. I, кн. 9). И наистина, от неговото огромно наследство до нас са достигнали съвсем нищожна част ръкописи. Изгубени са и ръкописите на неиздадени негови работи, какъвто е случаят с написаните страници от недовършения III том на романа «Роби».

Интензивният, дори трескаво-неспокоен характер на творческия процес у него определя и някои особености на работата му. Произведенията му са често пъти резултат от еднократен творчески акт, съпроводен с високо напрежение и вулканични изблици. Тази несдържаност и буреност на индивидуалната изява има предимството, че прави от произведението чувствителен сензограф на едно непосредствено състояние, парлив

документ на една тревожна съвест, точна графика на една неспокойно криволичеща мисъл. В прекъсванията, неравностите и недоизказаността на авторската реч се долавя сякаш задъхаността на твореца. Но този начин на писане има и своята опака страна. Тя се корени в недостатъчната изясненост и кристализираност на образите, в езиковата немарливост, в безгрижието спрямо завършеността и прецизността на израза.

Литературната критика в миналото е разисквала твърде много върху езика на Страшимиров, като започнем от отзива на Димитър Благоев за «Смутно време» и до наши дни. Сам писателят неведнъж е посочвал своите трудности и главоболия с езика, обяснявал е колко тежко му е било да овладее това сечиво. В детските си години в къщи той е слушал повече гръцка и турска и съвсем малко българска реч. В редица произведения той нанстина «надвива» на езиковата си мъка, а в други случаи не успява да «сломи» съпротивата на езика, нито пък отделя достатъчно време, за да я преодолее. Тогава той се залавя за първата попаднала му дума, усетът му не е съвсем сигурен и понякога му изневерява и в резултат се получават тъмни смислово места, странни словесни съчетания, изкуствени и изкълчени фрази. В най-хубавите му работи обаче езиковата небрежност е сякаш надмогната, или пък се изкупва от значителния жизнен материал, от гражданския патос и бурното негодувание на писателя срещу общественото зло. Тогава Страшимиров попада и на своя тон — извивките на речта му следват зигзагите на неговата развълнувана мисъл и разбунтувано чувство. Той е верен на своето дълбоко вътрешно убеждение, че подреждането на думите в литературата не може да става по някакви «предварителни стилистични правила», че «стилът е преди всичко дело на темперамента, а после се подчинява и на разработвания сюжет». Или както по-завършено формулира тази мисъл в същата статия: «Стилът в едно художествено творение се движи по начупена линия, която често изглежда своеволна (капризна), а всъщност е строго съгласувана както с характера на всяко отделно място в предаваното съдържание, така и с душевните напрегания и възбуди у стилиста-автор» (Антон Страшимиров — «Стилистични бележки», сп. «Училищен преглед», г. XXXI, кн. 4).

Езикът на Страшимиров трябва да бъде специално проучен. От съвсем малобройните сериозни изследвания на специалисти

върху този език се вижда, че въпросът е сложен и съвсем не се разрешава тъй елементарно, както се е струвало на някои критици в миналото. Известно е, че Божан Ангелов и др. автори приписваха на Страшимиров «тъмно езиково съзнание», «тъмна езикова памет», генерализираха слабостите на писателя и извадиха заключението, че той слабо е разбирал и вниквал в смисъла на думите и техните нюанси, че дори наложил в литературата ни нехайно и безотговорно отношение към значението на думите и пр. Отговаряйки на такива пресилени обобщения, специалистите са изтъквали увлеченията на писателя в посока на непотребни чуждици или диалектизми, в маниерно изкълчване на изрече-та, но същевременно са отбелязвали, че «Антон Страшимиров въпреки някои лесно обясними грешки в езика му заема видно място между майсторите на българското слово и не само умее да използва богатството и хубостта на българските народни говори, но успява и сам да се прояви в известни случаи като езиков творец» (проф. Ст. Младенов — «Бележки за езика на А. Т. Страшимиров», сп. «Училищен преглед», г. XXXI, кн. 1).

Но независимо от различните мнения и преценки Страшимировият език представя големи затруднения за работата на текстолога и редактора. А това обстоятелство още повече усложнява подготовката на едно пълно, научно-критично издание на съчиненията на писателя.

Проблемът за пълно издание на Страшимировите съчинения е проблем на бъдещето. Засега ние ще се задоволим с едно подобно издание, което ще обхване работи, утвърдени и наложени от времето, показващи художника откъм най-хубавите му страни и с най-значителните му обществено-литературни прояви.

Настоящото издание ще бъде в седем тома и ще включва произведения от различни жанрове, разпределени, както следва:

Том I — Разкази

Том II — Разкази

Том III — Повести

Том IV — Романи

Том V — Романи

Том VI — Пиеси

Том VII — Очерци. Биографии. Обществени и литературни статии.

За улеснение на всички, които се интересуват цялостно от разпръснатото наследство на писателя, към последния VII том

ще бъде приложен пълен библиографски показалец за литературната дейност на Страшимиров.

* * *

В първите два тома са подбрани по-характерните разкази и новели на Страшимиров.

В нашата литература Страшимиров се налага отпърво като белетрист и по-специално като автор на разкази през 90-те години. Първият му разказ «Дулчев» е печатан в сп. «Лъча» през 1892 година. Голямата си популярност обаче младият белетрист дължи на «Кочаловската крамола», публикувана три години по-късно (1895) в сп. «Български преглед». След нея той просто атакува списанията «Ден», «Български преглед» и «Българска сбирка» със свои произведения, които правят за кратко време името му много популярно. Само за 1—2 години Страшимиров попада в центъра на литературните разговори и най-големите наши списания търсят сътрудничеството му. По свидетелството на Благоев ранната белетристика на Страшимиров вдъхва «големи надежди за развитието и у нас на една оригинална художествена литература» и прави от младия разказвач «моден белетрист» (сп. «Ново време», г. II, кн. 6).

Именно втората половина на 90-те години е време на най-голяма продуктивност за Страшимиров в областта на разказа. Годишите 1895—1898 бележат истински разцвет на неговия белетристичен талант. По-късно, след 1898 година, той се прехвърля в други посоки, преминава към по-сложни жанрове в белетристиката като романа, а в първото десетилетие на нашия век хвърля усилията си предимно в областта на драматургията. До края на живота си той не скъсва изцяло с разказа, но проявите му в това направление са все по-редки и спорадични.

Ранните си разкази Страшимиров изгражда изключително върху своя младежки опит «из кръстопътищата на живота». Преди да се залови с перото, бъдещият писател прекарва усилни години на лишения, изпитания и скитничество из Добруджа. Останал от малък сирак, Страшимиров е принуден сам да се грижи за прехраната си. Той обикаля из добруджанските градове, работи по нивите в едно манастирско стопанство, постъпва временно в печатница, а в Русе, където се застоява по-

дълго, чисти кримкови патрони в едни дървени бараки — работилници край Дунава. Също в Русе той слугува в една кръчма-гостилница, по което време става свидетел на бунта на офицерите-русофили през 1887 година.

По-късно Страшимиров постъпва в Садовското земеделско училище, но и тук не се задържа дълго, «махва ръка на земеделието» и поема пак кръстопътищата — «вече за втори път в живота». Започва един от най-съдържателните периоди в неговата биография — периодът на неговото учителствуване по селата из затънтени краища на родината (1889—1895). Само за няколко години той променя шест места, без да се задържи някъде повече от година. Учителствува последователно в с. Аязлар (Поповско), с. Яйла (Варненско), гр. Анхиало, с. Турско-Алагюн, с. Дюлгерлии и с. Акезлии (Бургаско). Постоянно преследван, уволняван и отново назначаван, Страшимиров се намесва в политическите борби на село, води тълпи и лежи из участъците заради борческата си дейност срещу Стамболовата диктатура. Той е учител не толкова на децата, колкото на възрастните, те го чувствуват свой, наричат го любовно «даскал Тончо».

Едновременно с това той е и организатор на прогресивното учителство в Бургаския край. По своя инициатива той написва позив за сдружаване и го разпраща на учители от околните места. На свиканото в Бургас околийско учителско събрание той председателствува, държи рязък език срещу инспектора, който иска да натрапи присъствието си на това събрание, и после поставя на гласуване въпроса да бъде отстранен инспекторът (Иван Калинков — «Моите спомени за Антон Страшимиров», сп. «Камбанен звън», г. II, кн. I, Свищов). При този инцидент се намесва полицията, разтурва сбирката и арестува Страшимиров. С телеграма, печатана в «Учителски другар» (г. I, бр. 5), Страшимиров протестира срещу произвола на властите.

Смелите, борчески прояви на младия учител са подтикнати не само от неговия буен и чувствителен към неправдата темперамент, но и от съзнателните му идейни убеждения, близки до социалистическото верую. 90-те години са известни в нашата гражданска история като време на оня народнически социализъм, който увлича масово интелигенцията и който се схваща широко, «като най-прогресивна и хуманно-демократична идея, като стремеж за общочовешко щастие» (Д. Благоев). Без да раз-

полагаме с данни за членството на Страшимиров в БРСДП (какви данни имаме за Яворов или Церковски например), ние установяваме по безспорен начин социалистическите му настроения. Страшимиров е един от най-активните сътрудници на тогавашните социалистически издания. Той печата разкази и статии в сп. «Ден», изпраща разказ на Вела Благоева за сп. «Дело», участва в партийния орган в. «Социалист» и в сливенския в. «Работнически другар». В статията си «Тъмното царство и грядущето сияние» (сп. «Ден», г. IV, кн. 3) той говори като убеден привърженик на «интернационални социализъм» и вярва горещо в победата му. «И негово е бъдещето! Той ден по-рано или по-късно ще раздвижи нашето тъмно царство; ден по-рано или по-късно сполучливо ще се понесе и по нас благата вест за бъдещото царство, ще се развее и сред нашия работен народ червеното знаме на социалдемократията.»

Социалистическият «навей» (по израза на Благоев) се чувствува в повечето от разказите, които Страшимиров издава в първата си книга «Смях и сълзи». Още по-пряко личи социалистическото влияние в отделни негови разкази, които той после не е преиздавал никъде. Например в сливенския «Работнически другар» (брой 41 от 19 май 1895) излиза забравеният днес «Разказ», в който е развита темата за превръщането на бившия разорен занаятчия в социалист. Под влияние на местния книговец, който организира социалистическо просветно дружество в своя дюкян, героят — държавен наемник — скъсва със службата си, става надничар, влиза в движението и на 1 май носи червеното знаме. По характер този разказ се свързва с Кирковите фейлетони, създадени няколко години по-късно.

През 1896 година Страшимиров заминава да следва в Швейцария, където прекарва около две години. Там той се отдалечава от народническо-социалистическите настроения и търпи въздействието на индивидуализма, интересува се от драмите на Ибсен и от творчеството на други модерни автори. След завръщането си в България той заема учителско място във Видинската гимназия. Тук редактира списанието «Праг» (1898), в което манифестира своето «ново направление» чрез разкази, статии и рецензии. Повечето от новите му разкази в «Праг» обаче са фалшиви и измъчени в литературната си разработка и предизвикват крайно отрицателни отзиви. Страшимиров повежда полемика на всички страни — и с бившите си съидейници от

социалистическите издания, и с кръга около списание «Мисъл», и с народняците около Бобчевата «Българска сбирка». Различните литературни групировки — и отляво, и отясно — го нападат рязко и го обвиняват в нескромност и претенциозност, в самохвалство и болно авторско самолюбие. Списание «Ново време» на Благоев се изказва остро за неговия завой, характеризира дейността му в «Праг» като «рenegатство», проповед на буржоазна идеология и пр.

Оттогава датират и познатите люшкания в обществените позиции на писателя, неравномерността и непоследователността в неговите политически и литературни прояви. От тогава и до смъртта му неговите реакции и в гражданския живот, и в литературата се придружават с много шум, сблъсъци и полемики. В редица случаи — както след въстанието от септември 1923 година — Страшимиров се издига до пиедестала на писател, чийто глас звучи като всенародна и европейска съвест. В други моменти обаче неговите изказвания предизвикват недоволство и се осъждат от прогресивните обществени среди.

Въпреки всичките си лутания и крайности Страшимиров и след 1898 година не скъса с демократичната линия в литературата. Без да бъде социалист, той често се сближава с демократични кръгове, какъвто е случаят с участието му в списание «Демократически преглед», в антимонархическия в. «Ден» от първите години на нашия век, или пък сътрудничеството му в Геомилевия «Пламък» и редакторството му във в. «Ведрина» през 1926—1927 година, една от най-смелите трибуни на нашата антифашистка мисъл. В такива издания той публикува някои от значителните си разкази и новели, с които утвърди и разшири своите постижения от 90-те години в областта на тези белетристични жанрове.

Като основа на нашия подбор за първите два тома от избраните съчинения на писателя послужиха главно книгите, в които той е събирал своята проза. Освен книгите бяха прегледани и всички списания и вестници, в които са излезли неиздавани от после Страшимирови разкази. При подбора сме използвали следните белетристични книги на писателя:

- 1) «Смях и сълзи», Видин, издава книжарницата на Хъшев и Казанджиев, 1897.
- 2) «Ашик» («Багдадски певец»), легенда, п-ца «Д.С.Балев», Видин, 1902.

- 3) «Черню». социален етюд, Видин, п-ца «Д. С. Балеv», 1902.
- 4) «Кръстопът» и други разкази, п-ца «Ст. Атанасов», София, 1904.
- 5) «Песен на песните», София, п-ца «Св. София», 1910.
- 6) «На село и на война» (избрани страници), София, издава Щабът на действующата армия, 1917.
- 7) «Родопска легенда», София, изд. на акц. д-во «Хемус», 1919.
- 8) «Съчинения. I том. Етюди», София, к-во «Ал. Паскалев и с-ие», 1919.
- 9) «Антология», издава Министерство на нар. просвещение София, 1922.
- 10) «Грях», три повести, София, п-ца «Златна буква», 1922.
- 11) «Преход» («Блуждащи огньове», «Привет будни», «Прелом», «Изповед», «Срам»), София, п-ца «Гладстон», 1926.
- 12) «Избрани съчинения», том II. Новели, София, «Хемус», 1929.
- 13) «Съчинения», том I, п-ца «Художник», София, 1932.
- 14) «Съчинения», том II, п-ца «Художник», 1932.
- 15) «Съчинения», том III, п-ца «Художник», 1932.

* * *

При подготовката на авторския текст се натъкнахме на големи трудности. Както сме посочили другаде, в ранните си разкази Страшимиров (по собственото му признание) клони към рупски диалект. Езикът му е твърде особен, често пъти не се подчинява на ред граматични и правописни изисквания, търпи доста отклонения от литературните езикови норми. Причината за това се корени както в стремежа на автора да бъде словотворец и да «особничи» с речта, така и в едно обикновено незнание понякога. Поради голямата си продуктивност Страшимиров не се замисля достатъчно върху своя израз и е явно небрежен към него, за което и съвременниците му го наричат «отчаян бързописец», откриват у него «многоглаголство», «нехайство» и «незачитане на българския език».

Най-сериозното затруднение при работата върху Страшимировия текст произтича от липсата на единен принцип в отклоненията на писателя от езиковите норми. Това показва, че

особената употреба на една или друга форма е плод повече на случайност, отколкото да е резултат на последователно и съзнателно прокарано разбиране (каквото е случаят с Пенчо Славейков например, който упорито отстоява свои езикови принципи в съпротивата си срещу филологическия педантизъм). Обикновено явление е при Страшимиров една и съща дума да се изразява по различни начини дори в рамките на едно произведение и в речта на един и същ герой.

При честите колебания и несигурност в употребата на отделни думи у автора сме се съобразявали с преобладаващия начин на употреба в последната редакция на произведението, която отразява и развитието в езика на писателя. В други случаи сме следвали нормите на днешния литературен език — след като не сме могли да установим определени предпочитания у самия автор. В редактира ето на текста сме провели някои уеднаквявания преди всичко в авторската реч, докато езикът на героите е останал почти непокътнат. Поради това в някои от разказите, които нямат по-нови редакции (например «Бай Лулю Чонтата», «За печалба» и «Пустинник»), имаме случаи на твърде неправилен, неуточнен и неизяснен език в отделни пасажии.

Запазени са всички характеристики на авторския език, които — неправилни от граматично гледище — все пак свидетелствуват за известни стилови търсения и склонности, например употребата на «ш е п е т» (вм. шепот), «о б о я в а м с е» (вместо уплашвам се, боя се) «о б у ж а с я в а м» (вм. ужасявам), «т р я б а» (вм. трябва), или пък създаване на нови форми въз основа на съществуващи (ед. ч. от «недра» — «н е д р о», мъжки род от «шипка» — «ш и п ъ к»), или неправилно съгласуване по род на прилагателно със съществително («самодивска плащ», «всяка лъч» и др.)

Отстранени са явните печатни грешки («с каквито изобилствуват изданията на Страшимиров») и е осъвременен правописът. Пунктоацията с оглед на авторовите особености е спазена, но едновременно е съобразена и със съвременните норми.

В бележките не се правят сравнения между различните стилно-езикови редакции на отделните разкази. Засягат се само съществени промени в идейната насока — доколкото има такива в някои случаи. Езиковите преработки следват една обща тенденция, която тук ще формулираме накратко.

Страшимиров подлага на стилно-езикова преработка някои от своите ранни разкази при една отдалеченост от двадесет или тридесет години. Редакцията на разказите в «Смях и сълзи» (1897), в «Антология» (1922), в «Избрани съчинения» (1929) и «Съчинения» (1932) отразява развитието в неговия език.

Преработката засяга преди всичко речника на писателя, като се стреми да го приведе в съответствие с по-новото състояние на езика. Редица стари, местни и чужди думи (главно турцизми) са заменени и осъвременени в съгласие с литературната реч. Примери: «грухнали къща» — «грохнали хижи», «борч» — «дълг», «живуване» — «съществуване» («На нивата»); «чейрек» — «четвърт», «резил» — «срам», «них» — «тях», «биле» — «даже», «джука» — «устна» («Кочаловската крамола»); «кундурадгия» — «обущар», «кълка» — «нога» («Черню»). Също и нелитературното, диалектно произношение е заменено с литературно в по-късните редакции: «някогн» — «някога», «нарочито» — «нарочно», «близкий» — «близък», «клизур» — «клизура».

Освен лексикални поправките са често пъти и синтактически. Отделните изрази са стегнати, удължените конструкции — разчленени в няколко отделни изречения, претрупаната фраза е опростена, прекалено излиятелните места — съкратени. Примери: «В тази минута манастирската камбана заби силно и разля в нощта тревожни звукове със зловеща сила». — «В тази минута манастирската камбана разля тревожен звън» («Сура бир»). «Татък из дола се носеше мярна песен с проточно търговен припев и гората като да подемаше тъжните ѝ думи» — «Татък, из дола, се носеше проточено овчарска свирка» («Кочаловската крамола»). «Децата на Ванка нотарката разплакаха кресливото дете на Черня, та Чернювица излезе и напляска всичките; те закряхаха от все гърло, затече се тогаз нотарката и след малко се счепкаха с Чернювица коси за коси» — «Децата на Ванка нотарката разплакаха детето на Черня, та Чернювица излезе и напляска всичките. Затече се тогаз нотарката и се счепкаха с Чернювица за коси» («Черню»).

Съкращенията и опростяването на фразата са свързани с тенденцията да се ограничават субективните лирични и сантиментални излияния в речта на автора. Например: «Пък селяните! Ех, клети! Грозна несрета ги е доловила за гуша така, гдето не да дирят чужди крамоли, ами не смеят и очи да дигнат

пред хора. . . А че болести по добитъка, болести в къщи, град, порој, ясуша» — «Пък селяните — клети — грозна несрета ги е заловила за гуша така, дето не да дирят чужди крамоли, ами не смеят и очи да дигнат пред хора. . . А че болести по добитъка, болести в къщи. . .» («Кочаловската крамола»). «Сви ми се сърцето и от търговна задуха повлече ме да се подвижа — отвориха вратника и закрачих след Балчови» — «Сви ми се сърцето и ме потегли: излязох — закрачих след Балча» («На нивата»). «Излязох аз вѣн от село да погледам нашир и дълж небе и земя и да се разтуша и подишам на воля» — «Излязох и аз вѣн от село да подишам на воля» («Кочаловската крамола»).

При преработката Страшимиров е изоставял и някои подробности, които въвеждат в излишна фактичност и обременяват с ненужни сведения за действието и за действащите лица. Например: «Най-малко сто черкви ще пазаруват от брата на нотарката и всяка на година ще купува от него неща до за сто гроша, та на година търговията му ще изкача на 10 000 гроша» (подчертаната част изпусната в новата редакция). Или: «Веднѣж преди 16 години» — «Еднаж преди години». Или: «Чернюви имаха 25 дюлюма добри лозя» — «Чернюви имаха добри лозя».

Бележките за отделните разкази се спират на поводите за написване на разказа, прототиповете на героите и някои характерни оценки за произведенията. Главен източник за бележките са самите изказвания на писателя и преди всичко автобиографичната му книга «Творчество и живот», издадена по случай 60-годишния му юбилей през 1931 година.

КОЧАЛОВСКАТА КРАМОЛА

За пръв път в «Български преглед», г. II, кн. 6, 1895. После в «Смях и сълзи» като първи поред разказ: също в «Антология» и в «Съчинения», т. III.

Разказът е написан в с. Акезлии (сега Дебелт), Бургаско, където Страшимиров учителствува през 1894—1895 година. «Почувствувах се узрял — разказва той. — Бях вече водил тълпи, лежал бях из участъците, даже попаднах в казармата за две-годишна военна служба, но добрите акезлийци ме изтръгнаха

от нея. Работех по всички посоки (даже старателно лекувах хората и не само в моето село!). Но най-много пишех — по цели нощи. И с новата 1895 година атакувах всички списания. . . Дадох ми всички ход. Най-крупната си работа Кочаловската крамола бях изпратил в «Български преглед», защото узнах, че там плащат хонорар, а аз мечтаех да живея от перото си» («Творчество и живот», стр. 10).

Списание «Български преглед» (1894—1900) излиза в София и се редактира от изтъкнати наши езиковеди и литератори — Б. Цонев, Л. Милетич, Ал. Теодоров-Балан, Ив. Шишманов и др.

Редакцията приема много добре разказа на неизвестния автор и го публикува на уводно място в книжката. Страшимиров си спомня за голямото впечатление, което е произвел «Кочаловската крамола» на времето. «Същата 1895 г. В София съм. Много се говори за моята първа работа «Кочаловската крамола». Изпратил съм я от затътените бургаски села тъкмо когато в печата се е разкрила недостойната игра на видинчанина Михалаки Георгиев (превел няколко сръбски битови разкази и ги даваше в «Български преглед» като свои оригинални — от Западна България!). Добрите професори се усъмнили да не е и моята «Кочаловска крамола» такава мистификация. И възложили на няколко студенти да преровят богата а белетристика на славянските народи — да видят не ще ли попаднат на «оригинала». Така мълвата за «нова българска битова повест» се е понесла из София (тогава само с 50—60 хил. жители) още преди повестта да е излязла от печат. И професорският кръг около «Български преглед» ме посрещна като малко «чудо» («Творчество и живот», стр. 12).

За това впечатление от разказа Страшимиров говори и на други места. По-големият му брат Димитър Страшимиров, по това време учител в Серес, му писал писмо, с което го поздравявал, че е успял да изплава в литературата. «Всъщност — казва писателят, — аз бях вече много самоуверен и твърде «обществен»; не смятах да «изплавам». И се сърдех, че никой не спира на по-важното: селското тегло, което давах — лихварство, крайна сиромашия, юшур, тъмнина» («Творчество и живот», стр. 10).

«Кочаловската крамола» наистина носи твърде голяма известност на новия белетрист. Той получава възторжени отзиви от различни места, редакциите търсят сътрудничеството му. В «Ново време» критикът Д. Димитров пише: «За мен винаги ще бъде

желателно да се пишат и четат такива произведения като «Кочаловската крамола» («Ново време», г. II, кн. 4). Йордан Маринополски в списание «Мисъл» оценява разказа като «най-значителен и по обем, и по изпълнение» от всички Страшимирови разкази в книгата «Смях и сълзи» («Мисъл», г. VIII, кн. 4—5).

За основа на сюжета и за прототипове послужват действителни лица и случки в селцето Турско-Алагюн (сега Богданци), където Страшимиров е бил учител две години по-рано, през учебната 1892—1893 г. Селото се е намирало навръх Странджа планина, до турската граница. «В «Кочаловската крамола» рисувах един истински селски туз от Турско-Алагюн даже със същинското му име Тасю чорбаджи. Повестта наполовина е точна снимка на живота в това селце. Мое построение беше само любовната история и трагичният край» («Творчество и живот», стр. 10).

В няколко статии върху българското народничество, публикувани през 1933 година в сп. «Обществено развитие», Страшимиров отново се връща към своя разказ и към учителските си години из Бургаско. Той дава ценни сведения за своите тогавашни настроения и за идейното си самочувствие, което го е карало да се разграничава решително от типичните писатели-народници. «В началото на 90 години от миналото столетие аз учителствувах в селата. И бях против народничеството на единствения тогава наш белетрист Веселин. Наистина, и аз учех възрастните на грамотност, но едновременно мях селските ергени при сборичване и участвувах в не една от техните лудории. . . И лекувах селяните от най-много болести в нашите села. Но едновременно водех ботевска борба «с попове и чорбаджии», та не можах да учителствувам две години наред в едно и също село: пропъждаха ме. . .

Ето при тези свои боравения аз се оформих като писател. Първата ми художествена работа беше «Кочаловската крамола». Още оттук моето съзнателно и подсъзнателно отнасяне към селото и селяните е коренно чуждо на всяко народничество. У мен няма гальовно чувство към простия работен човек като към «по-малък брат». Още в началните редове на «Кочаловската крамола» давам жестока характеристика за предните хора в селото — попа и чорбаджията. Дадените в новелата ежби в селото са пак грубо егоистични — лукави и зли. На всяка стъпка тук се чувства жестоко и робска тъпота. Само възторзите

на младостта — идилиците при взаимния подбор, — само те са слънчеви в селския живот. Но това е в основите въобще на селския бит у нас: тук браковете се сключват само след любовни задири, обичайно неприкрити, даже възторжни (а не както е сред градските еснафи, кораво формализирани в някакво клюкарско приличие). Обаче в моята «Кочаловска крамола» тъкмо тази едничко слънчева особеност в селския живот се жестоко погазва от онези, които са предни родове с селото. Героинята ми бива насилствено отвлечена от чорбаджийския син, когото тя ненавижда. И никой не се застъпва за нейното право да люби! Цъка комай цялото село, всички окайват злочестата девойка, но няма в Кочалово нито една отзивчива душа, която да се хвърли на борба срещу тържествувашото безправие и зверинно насилничество.

Има ли каква да било струя (явна или скрита) от народничество в такова художествено отнасяне към мрачните дипли в живота на българското село?» (Антон Страшимиров — «Т. Г. Влайков-Веселин и неговото дело», Юбилеен сборник «Тодор Г. Влайков», стр. 49—50, София, 1935).

НА НИВАТА

За пръв път в «Ден», г. IV, кн. 6, 1896, с подзаглавие «Из записки из село» и под псевдонима Босилко; после в «Смях и сълзи» като осми поред разказ; също в «Антология». Препечатван многократно във вестници и списания и влязъл като постоянно четиво за учениците в литературните христоматии.

Списание «Ден» (1891—1896) е месечен орган на Българската работническа социалдемократическа партия. Излиза отначало в Шумен, а после в София под редакторството на Янко Сакъзов. Страшимиров е негов активен сътрудник през 1895—1896 година. Тук отпечатва редица от известните си разкази, а също и няколко статии и рецензии (като «Тъмното царство и грядущето сияние» и отзива за книгата на Христо Максимов-Мирчо «Тъмен свят.») В «Ден» той сътрудничи не само с името си, но и под псевдонимите Мирьо и Босилко. Босилко е бил наричан бащата на писателя заради голямата си хрисимост (вж. очерка «Из детството. Чичо», т. II на настоящото издание).

Разказът «На нивата» е изпратен на списанието от Швейцария, където Страшимиров следва през 1896—1897 година. «В Швейцария съм и чета вече Ибсена. А все още съм цял във виденото, преживяно и почувствувано по нашите села. Помня, сънувах нещо (в късна нощ), скочих и написах етюд «На нивата». За първа година учителствувах някога в Поповско, с. Аязлар (1889—1890 г.). Сприхав и своеобразен 17 г. младок. Живея у кръчмар, а идат в празнични дни лихвари от градеца, отсядат в кръчмата и «пържат» своите длъжници селяни. Аз присъствувам, гледам, слушам, разбирам и — нищо не мога! Водех в училище първо отделение. И зад хубавите личица (селото е от преселници — гиздави южани из гюмюрджинско) аз виждах подпухналите лица и хищните очи на лихварите от градеца. . .» («Творчество и живот», стр. 14).

По спомени на Ив. Ванев за учителските години на писателя Страшимиров му е разказвал подобна случка, наблюдавана в с. Аязлар (Ив. Б. Ванев — «Антон Страшимиров като народен учител», Юбилеен сборник по случай 60-та година от рождението на Страшимиров, стр. 133, София, 1931).

Макар и съвсем малка по обем, «На нивата» е една от най-популярните Страшимирови работи. Още Пенчо Славейков в споровете си със Страшимиров отбелязва «На нивата» като един от най-завършените негови разкази. По този повод той говори за «живителната струя», която неговият авторски дар е обещавал да влее в литературата ни. «Тая жива струя е н а с т р о е н и е т о, свидетел за отзивчивостта на душата на поета спрямо проявленията на живота. Тия проявления, възсъздадени поетически, за да произведат впечатление у читателя, трябва да бъдат привождани в единство: външно, посредством художествена форма, вътрешно, чрез настроението. Тези качества на поет г. Страшимиров ги има повече от други наши повествуватели» («Мисъл», г. IX, кн. 1 и 3).

НА ШИРОК ПЪТ

За пръв път в «Ден», г. IV, кн. 2, 1895, в скоби означено «скица». После в «Ново време», г. I, кн. 1, 1897, и със заглавие «Не се обърна». Също в «Смях и сълзи», като седми разказ поред и със заглавието от сп. «Ден». В нова редакция и с ново заглавие «Обрат» в «Антология».

Истинската първа редакция на разказа е в сп. «Ново време», макар че тя излиза почти две години по-късно след публикацията в сп. «Ден». Историята на това «закъснение» е следната. От първом Страшимиров изпраща разказа за сп. «Дело», социалистическо издание, излизащо под редакцията на Вела Благовоев и при близкото сътрудничество на Димитър Благовоев. Разказът обаче не се появява в «Дело» и тогава Страшимиров го препраща и праща в сп. «Ден», където го отпечатват за пръв път. След две години Благовоев основава теоретичния орган на партията — сп. «Ново време». Като е събирал материал за първата книжка, той очевидно е преглеждал редакционната «папка» на спрялото вече «Дело» и оттам е извадил старата редакция на разказа, която и отпечатва в I-книжка на «Ново време». По този повод се повежда и първата полемика между Страшимиров и социалистическите среди. По това време писателят е в Швейцария и оттам публикува писмо в сп. «Български преглед», в което протестира срещу редакторите на «Ново време» и съобщава историята на своя разказ. «През денъе си — далеч от България, както съм — попадна ми в ръка първия брой на едно ново българско списание «Ново време». . . Разтварям го и, представате си, чета пълното свое име под някакъв разказ. . . То е мое име, разбира се, навярно мое; но другото, току речи, не е мое. Едва се спомнят никакви страници, написани преди 2—3 години в затънтено селце и пратени от доверилия се на силите си автор в тогавашното списание «Дело», за да си опита щастието. 2—3 години оттогаз! Как би се зарадвал младият автор при тая случка, ако това дълго време беше проспал! За жалост, той не само не проспал това време, но намери случай, покрай друго, да препработи и оная идилична тема, па да я помести що-годе за пред свят под наивния надслов «На широк път» още преди година и половина в спрелия «Ден», другар на «Дело» (А. Т. С. — «Литературни нрави», «Български преглед», г. IV, кн. 2).

Страшимиров използва случая, за да изрази недоволството си от нашите «литературни нрави» и да иронизира социалистите. Това става причина Благовоев да му отговори на страниците на «Ново време» и да го обвини, че е изменил на предишните си убеждения. Благовоев сочи, че недоразумението с разказа е само повод Страшимиров да реагира така обидено срещу социалистическия печат, а истинските основания са други. «Работата очевидно се състои в туй, че г. А. Т. С. се отказва от социалисти-

ческите си убеждения, което старателно скриваше досега» («Из живота и литературата», сп. «Ново време», г. I, кн. 4—5). Повдигнатият от Страшимиров въпрос за «литературните нрави» нееднократно се подхваща и от други списания — но вече в друг план и в смисъл, насочен срещу самия Страшимиров (сп. «Мисъл», «Българска сбирка» и пр.).

Към този си разказ Страшимиров се отнася с особена симпатия може би поради интимната си обвързаност с лицата, които са му послужили като прототипове. Когато през 1931 година си припомня за онова време, писателят е вече доста отдалечен от някогашните си убеждения и дори е склонен да се отнася с недоверие към тогавашната си агитация сред селяните. «Това разказче ми е най-задушевната работа от ония години. Страшно беше теглото по селата! Пък аз, гражданинче, наливах масло в огън: палех душите, без да подозирам, че подбутвам бедни челядници към опасни дързости срещу властта. Бае Димитър Бързакът, героят на разказчето, е снимка от истинския бае Димитър Мутата в Турско-Алагюн. Краят обаче е построен от мен; човекът не пое гората, преживя своята стопанска трагедия и дълги години ми се обаждаше от онова «орлово гнездо» навръх Странджа» («Творчество и живот», стр. 11).

За Бързака и неговото семейство се споменава мимоходом и в «Кочаловската крамола», чийто сюжет е взет също така от с. Турско-Алагюн. Имената на героите обаче търпят изменения в различните редакции на разказа. Докато в първата редакция бай Димитър Мутата е наречен Бързакът, в следващата редакция той е Димитър Броякът. В «Антология» отново е възстановен първоначалният прякор Бързакът. Дъщерята на бай Димитър се нарича отначало Дина, после е преименована на Стана, а в «Антология» е Минка. Селцето Турско-Алагюн в първата редакция е обозначено като Кочалово, във втората е Миленово, а в последната — Подвис.

За дружба с бедното семейство на бай Димитър и изобщо за учителстването си в Турско-Алагюн Страшимиров обича да разказва в приятелски кръг и пази скъпи спомени до края на живота си. «Някога, преди повече от три десетилетия, Антон Страшимиров често ми говореше за Подви — пише Георги Караславов. — Страшимиров се прекланяше пред мъдростта и оригиналността на старите подвисчани, удивляваше се на жизнерадостта на младите хора, не намираше думи да възхвалява краси-

вите носии, унасяше се в спомени за буйните хора, на които и той често си потропвал» (Георги Караславов — «В Подвис», в. «Работническо дело», г. XXXIV, бр. 75).

Разказът «На широк път» е на два пъти основно преработен от Страшимиров. Първата редакция в сп. «Ново време» под заглавие «Не се обърна» е неравностойна художествено на следващите две. В нея главният конфликт между бедния селянин и представителите на властта, които събират десятъка, е развит недостатъчно. Целият тон на разказа е по-сух и скован и за случката се говори от трето лице, а не под формата на лично преживяно и видяно. В новата редакция за сп. «Ден» (и за «Смях и сълзи») личното, емоционално отношение на автора към събитията е подчертано, разказът се води от първо лице, децата се обръщат към своя учител с истинското му име: батко Тоню. Сцената със събирането на десятъка е разгърната по-нашироко. Развитието на сюжета е организирано около контрастното хрумване за «тесния път» на село и «широкият път» в града, където пропадат бедните селски момичета. Тази идея налага и новото заглавие на разказа «На широк път».

След повече от две десетилетия, през 1922 година, Страшимиров подлага разказа на нова преработка за своята «Антология». Тогава той се е отдалечил от «идейната вяра» на ранните си години и затова внася ред корекции в тенденцията на разказа. Преди всичко са редактирани отново онези пасажии, в които личи по-определено неговото идейно въздействие върху селяните и бунтарският характер на неговата проповед. Ето едно сравнение между двете редакции: «... давах и аз воля на своите възмущения и мисли, давах израз на своята идейна вяра... А летяща бегля тогаз, сяйна, в ореола на възвишени младежки пориви и мечти! Как аз рисувах неправдите, злото; с какъв жар указвах на бае Димитра где се корени народното тегло! А той слушаше, цъкаше, па пресечеше ме — прозееше се... Но все моите бурни, непримирими с жестокия живот думи са биле намерили път в измъчената, обезличената му душа...» («Смях и сълзи», 1897).

Същото място по-късно: «Мене ми ставаше мъчно, докривяваше ми на целия свят, та давах воля на възмущенията си и на своята вяра в доброто. А летяща бегля тогава тя — моята вяра, окрилена от идеи за светло човешко бъдаще. Какво

аз рисувах неправдите и злото, с каква пламенност указвах на бае Димитра откъде и що иде народното тегло! А той слушаше, цъкаше и току ме пресечеше — прозееше се...» («Антология», 1922).

Най-същественото изменение в новата редакция обаче се отнася до завършката на разказа. Страшимиров премахва драматичния край на старата редакция, според който дъщерята на бай Димитър се превръща в градска уличница. Той го заменя с нов, оптимистичен финал, който е в съгласие с новата обстановка на село през земеделския режим на Стамболийски. Сега са подчертани съвсем други моменти, говори се за новите и радостни събития в живота на селяните, които водят вече своя си, селска (земеделска) политика. Ето защо и новата редакция е озаглавена «Обрат». Поради важността на преработката привеждаме в белажките новия финал на разказа:

«Минаха се години оттогава. Сега аз съм лекар и през войните видях много смърт, съвсем много: не знам дали не ми побеляха косите и от това. Живея в големия град на страната си, гледам първите ни хора, слушам най-добрите артисти и музиканти, а... все по-често ме навява нещо от далечното минало в Подвис... Аз спомням как една заран, след нощна буря, съседката ми Райчева Ленка се беше спряла ужасена и гледаше своята обрулена градинка — с повалени цветя и окършени овошки. Нейното винаги ведро лице тогава изразяваше не скръб, не роптание, а само съкрушено слисване.

И не знам аз дали днес градината и на моята душа не е също тъй обрулена. Всяка заран навсее аз търся някогашните свои радости...

Истина, след дневните срещи и сблъсквания, когато вечер се виждам сам, в монте гърди се взема наново изблик някакъв и разсъдъкът ми се отрупва пък с върволица плетки за разнищване и нишки за уплитане...

Но — това са само отсенки на вечерната дрезгавина: на утрото, уви, няма вече следа от тях. Пък и — такива ли бяха някога цветята в моята градинка?...

Ех, не съм сам: не виждам цъфтящи лехи и в градините на всички около мен...

Да, буря изви, страшна буря! И повалени са цветята, и окършени са овошките в градината на земята ни!

Не виждам около себе си нищо читаво, нищо сочно — нищо! И домилее ли ми да порадвам окото си, макар и с най-малкото цветенце, аз виждам, как трябва, наред с всички около мен, да коленича в тиня и да бъркам с пръсти, да търся — заринати цветя. . . О, бурята повали цветята в градинката на нашата страна и ги заля в тиня!

Разбира се, ще се преживее и това. Даже от вчера аз почвам да мисля, че ще мога, преди да умра, да навестя пак Розовата долина на моята родина и да окъпя душата си наново в цветя и мирис.

Това стана вчера заран. Позвъни се много рано — помислих, ще ме викат някъде при умирающ. А гледам — слугинята въведе здрава и засмяна селянка, която водеше хилаво девойче с живенични бръчки по гълките. Толкова рано! А учуди ме и носията: тя ми напомни ранни впечатления.

— По носията, стрино, изглеждаш да си рупкиня от Странджата.

— Виж, позна! — ухили се до уши жената. — От Подвис съм.

— Аха! Тогава ние сме стари приятели; аз учителствувах някога във вашето село.

— Тё за това съм дошла и аз при тебе я; питах-разпитвах, ама те наидох.

— Че нима още ме помнят там?

— Ка'щяло, учителю. Хеле пък сега, откак взеха младите връх.

Хората се замогнали и в Подвис, та подхванали това, което е вредом: селата да са против града.

Едрата селянка ме зовеше «учителю» и ме ласкаеше дебело, селски. И аз почувствувах пак бръчките на челото си: обрулена е, уви, градинката на радостите ни!

— Е, по какво сте дошли тъй рано? — попитах сухо и заглеждах живеничното момиче.

— Ами ние селски — таквоз, да простиш, ако сме нещо сбъркали — изчерви се старата и се обърка.

Трябаше да бѣда по-внимателен може би. Да бях я поне разпитал коя е и как са още хората там, в Подвис.

— Откога е това по гълките на момичето?

— От малка си ги има. Все си беше хилава. Пък и — метна се тя май на дяда си, на Бързака.

— А! Че коя си ти?

— Хайде да видим ще можеш ли да си спомниш! — хияше се тя и лицето ѝ се съживи.

Минка, това беше Минка! Такива срещи се случват в живота само еднаж. . .

Първият ѝ мъж убили във войната с турците, но той бил насадил сливи — цяла градина. А от втория си мъж Мина научила да вари ракия и от това се замогнали.

— От сливовицата взех, виж, много пари. Божа работа. А да е отнякъде, че да види покойният ми татко, няма да повярва на очите си.

Мина се разприказа, аз я слушах зяпнал, а не беше това, което трябваше да си говорим ние сега. И казах ѝ най-последно:

— Мило ми е, че те виждам доволна в живота, Минке. Мене винаги ми е било съвестно за смъртта на татка ти. И често съм мислил за майка ти и теб: останахте сред зима немили и недрати роби на оня хищник — чорбаджията. Имам грях и аз в тази работа тогава. Да, аз бях насъскал бедния ти татко против царщинските изедници.

— Всекиму, каквото е писано, учителю: не бива да го мислиш! — каза Мина досущ леко. — Е, думат го в село. . . и Нен Петко казваше, докато бе жив, че ти си подсторил татка да се опре на жандарма. Ама затова пък е помен у всички днес, че татко пръв се е прежалил за селото.

Аз не можах да разбера: откак се разбунили хората в Подвис, все по-често ставало дума за смъртта на Димитър Бързака.

— Но от що са разбунени хората ви, стрино? Ние слушаме тука, в градовете, а го не проумяваме.

Мина не намираще как да се изкаже. Тя знаеше, че първо се дигнали селата в полето. Но тогава Подвис още било сиромашко, та кротували и младите. А дошло сега ред през войната, намерила цена стоката: овце, свини, вълна, ракия, сирене. . . замогнали се хората и в планината, та вирнали глави. Ето, това е било, така е станало!

Излизаше, че хората забогатели, та затова се разбунили!

— Ще каже, Мино, Подвис се разбунни, откак се замогна?

— Така е, учителю. Преди хората се свиваха и старите държаха селото — Нен Петко, Камен Клинката, Орозченина Иван. Кой ще се дигне срещу тях? Всички им бяха задължнели! И само те се едяха помежду си. Всеки беше хванал по една партия от

града и юреха да се гонят. А я да ги видим сега: да речеш, че ги няма хич в селото, никой ги не базари за петак!

Мина разказваше това като заучен урок. А аз не можах да разбера. Първом се сговорили резервистите и се дигнали против неслужилите във войската, против старите.

— За кметството ли, Мино?

— Не бе, учителю! Дигнаха се да откъснат селото от града, да не държат с партиите там.

Мина пак се разприказва. Изпъдили стария поп, че пиял; намерили си нов, който държал всяка неделя слово в черква. Селото вече имало 160 къщи. Ще дигнели училище сред мегдана.

— Имаме си сега и учител, който държи с младите. И си е вече приказка в село: един ти беше на времето, учителю, втори — той е сега!

— Добре де. Е, де се е учил тоя учител?

— Де ще го знам, учителю, ама много се е учил. . . е, много се учи, знаем си го, речи, комай десет години. . .

— Че откъде е тоя учител, стрино, та го знаете?

— Е, откъде. . . нашенче си е вече. . . от нашето село е човекът, учителю. Хем си го казва явно: от дете те е запомнил — тебе запомнил и рекъл: по твоето учение ще върви!

Аз се погрижих добре за моите нечакани гости — мили ми бяха спомените. И колкото повече се унисах в онова, което ми разкриваше Мина за живота в Подвис, толкова повече се разгаряха някакви звездички във въображението ми.

Пък и — не може да се живее без надежди, не! Отде да знаем, може би наистина ще се преживее скоро това, което тъй обурли градинката на живота ни!

И може би ще бъдем щастливи да дочакаме пак май в розовата долина на всенародните си надежди и наново да окъпим душите си в цветя и в мирис.»

Разказът «На широк път» публикуваме тук според старата редакция от «Смях и сълзи», тъй като тя — макар и остаряла езиково — е израз на типичните за писателя настроения от 90-те години и хармонира по своя характер на основната тенденция, прокарана в първата му книга разкази.

АНАТЕМА

За пръв път в «Български преглед», г. II, кн. 9—10, 1895. После в «Смях и сълзи» като пети поред разказ; също в «Антология». Последна редакция в «Съчинения», том II.

За написването на разказа Страшимиров е бил подтикнат от редакторите на сп. «Български преглед». При срещата му с тях, когато идва в София след поместването на «Кочаловската крамола», те повеждат разговор за значението на битовата белетристика. «Професорите около «Български преглед» бяха по-смислени и по-искрени. И аз се вслушах в тях: те даваха цена на битовата белетристика («там ще намерите основа и опора, като творчески оригиналитет» — ми внушаваше покойният професор Матов — човек поразително работлив и с жива и далечна мисъл). Така аз написах нова и строго битова малка повест «Анатема». Дядо Хаджи и баба Хаджийка в нея бяха снимка от действителността. Всичко друго беше мое свободно творчество — разбира се, в рамките и в духа на селския бит от Бургаско» («Творчество и живот», стр. 12—13).

ДАНИЛ

За пръв път в «Българска сбирка», г. III, кн. 5, 1896, в скоби означено «скица». После в «Смях и сълзи» като трети поред разказ, след това в «Съчинения. I том. Етюди».

«Българска сбирка» (1894—1914) излиза в София и се редактира от С. С. Бобчев. Тук Страшимиров публикува още няколко разказа, които са изпратени от Швейцария и после не-включвани никъде в съчиненията му («Алпийско писмо», «Поглед назад»). През 1898 година Страшимиров се изказва отрицателно за списанието и за котерийната политика на главния му редактор и обяснява временното си сътрудничество там с хонорарни съображения. «Не е скрито-прикрито за редакциите на нашите по-видни литер. списания, че аз през студентството си продавах своите работи и където те намирах по-добро възнаграждение, там се и печатаха» («Праг», г. I, кн. 1).

Епизодът, разработен в «Данил», е наблюдаван от писателя в Бургаско вероятно с. Турско-Алагюн. По-късно по повод на драмата «Вампир» Страшимиров се връща и към сюжета на

разказа. «Интригата — съпружеската изневяра — е взета от действителността. Случаят дадох в разказ «Данил», печатан в «Българска сбирка». Сипаничевата бездеткиня, Дойчо и авантюристът стражар Данил в тоя разказ са копирани от селце навърх Странджата, на турската граница» («Творчество и живот», стр. 32).

Петко Росен, който в ония години е ученик в Бургас, си спомня за първообраза на Тероя. «Първообразът на Данил например — Михал Горския, пазача — бе един веселяк, гласовит песнопоец и прославен женко. . . Помня го с яснотата на младенческата впечатлителност: Бяхме в село (трябва да е било през ваканцията). Призори или по късна доба се зачуха весели песни. Всички наизскочиха от леглата си да чуят веселия пазач. . . А той извил глас на. . . Яхнал игриво конче, пее, та залива душите с благодат. . . Помня и песента му:

Таз заран тръгнах от Цариграда,
рано пристигнах в Будинграда.
На седенките момите гледах, мома избирах. . .

Събудиха бакалина Вълко и продължиха гуляя си. Вързаха конете пред дюгана и се заловиха на хоро. Михал поповдигна мустаки, пооблиза се мазно-мазно и зареди;

А бре, Вълчо, терзи Вълчо,
похвалил се терзи Вълчо
де как иде, булка си има,
в гръцкото село две си има,
едната е булка бърза,
другата е булка керка. . .

Та до видело. . . Качиха се на конете и заминаха някъде си. Добре, че в живота има и такива хора, та да има какво да се споменава» (П. Росен — «Моето кръщение», Юбилеен сборник «Антон Страшимиров», стр. 59, София, 1931).

Разказът «Данил» е между положително оценените къси работи на писателя. Пенчо Славейков го противопоставя на фалшивите Страшимирови разкази в «Праг» именно като произведение, писано «не по рецепта на някакви навей, а под непосредствено впечатление от действителността». За образа на

Нанка той говори специално като пример за «жив образ, жив затова, че без паспортни означения и без хлапашки апломб е предадено впечатлението от образа на плаха невеста, която скъпи очите си и не ги издига от земя» («Мисъл», г. IX, кн. 1 и 3).

КУДА

За пръв път в «Мисъл», г. V, кн. 9—10, 1895, със заглавие «Бойчова майка» и подзаглавие «Смях и сълзи». Със същото заглавие в «Смях и сълзи» като десети поред разказ. За трети път в «Съчинения. I том. Етюди» под заглавие «Куда».

Това е единственият разказ, печатан от Страшимиров в д-р Кръстевото списание «Мисъл». По свидетелство на писателя Кръстев се е опитвал да го привлече за редовен сътрудник, писал му е писмо и е разговарял с брат му Димитър Страшимиров. «Д-р Кръстев привика моя батю, Д. Страшимиров, който беше току-що назначен в Пловдив, и се опитваше да ме привлече. Това съревнование между двата литературни кръга (списанията «Български преглед» и «Мисъл» — бел. ред.) не ме ласкаеше: аз клонях към идейния кръг около сп. «Ден» на Янко Сакъзов» («Творчество и живот», стр. 12).

Години наред Страшимиров води «престрелки» с «Мисъл» и неговия главен редактор и е сравнително последователен в отношението си към списанието. Той обвинява Кръстев в тенденцията «да изплава една личност над друга, една безотборна литературна група над друга», иронизира го като «проповедник на чистата естетика» и прирастен «ментор в литературната критика» (сп. «Праг», г. I, кн. 3). Дори списанието «Наш живот», което започва да издава през 1901 година, Страшимиров е замислил като противоположност на «Мисъл».

КОСЮ

За пръв път в «Ден», г. IV, кн. 1, 1895. После в «Смях и сълзи» като девети поред разказ.

През 90-те години на миналия век безправното положение на войниците е постоянна тема на обсъждане в социалистическия печат. Вестник «Социалист», на който Страшимиров сътрудничи,

публикува изобличителни материали за буржоазната казарма и за бездушното отношение към живота на войника (вж. рубриката «Какво става във войската?» — г. I, бр. 58, също и «Против милитаризма» — г. I, бр. 66. «Казармите — пише вестникът — са най-ужасните страшилища за всякой гражданин. Там се извършват такива грубости, такива беззакония, които надминават всяка граница.» И по-нататък се изнасят въпиещи примери на безчовечност).

На същата тема посвещават свои белетристични произведения най-значителните представители на критическия реализъм в литературата ни: Иван Вазов — «Среща», Г. П. Стаматов — «Вестовой Димо», Т. Г. Влайков — «Вестовой», А. Страшимиров — «Косю».

Вероятно при разработката на трагичната съдба на Косю Страшимиров е имал пред вид действителен случай с някой беден селски момък от с. Турско-Алагюн, тъй като в разказа се споменава за чорбаджи Тасю, главния герой от «Кочаловската крамола». Бащата на Косю е бил наемник при чорбаджията и после е бил изхвърлен на улицата, което допринася за мъчителния край на момъка.

Освен «Косю» Страшимиров е печатал още два разказа за участието на бедните селски синове в казармата и на фронта — «След победата» и «С хорà и песни новобранците напускат селото». И двата излизат във в. «Социалист». Разказът «След победата», под който е означено «Бургас, 1894 год.», има сюжет из «Сръбско-българската война през 1885 година. В него намират бурен израз настроенията на младия автор срещу шовинизма на властващите върхушки в двете държави. На национализма е противопоставено възмущението на широките маси от двете страни на границата. «Офицерите и отсам, и отвъд са еднакво топло облечени, а войниците — еднакво окъсани.» «А тез, що палят огньовете по биваците, и тез, що плачат по цяла България и Сърбия, те духат вкочанелите си ръце, а от думите им, от въздишките им, от очите им се носи едното и също стенание, стенанието от гнета на робството, което безчетно ги нижи на куршум; от гнета на сиромашията, която преждевременно ги трупа в майката черна земя от неслоди, глад. . .»

Разказът «С хорà и песни новобранците напускат селото», както личи от самото заглавие, дава крещящия контраст между тържествената церемония при изпращането на новия набор вой-

ници на село и трагедията на селските семейства, които откъсват от домовете си скъпи чеда и незаменима работна сила. «Ако ветрецът би проговорил, той би ни описал отнесените му кървави въздишки на топящата се младост, би ни описал как се къса майчиното сърце и би ни описал тъй, че небето би потъмняло! . . . А дядо поп благослови:

— Упътил ви бог, момци! Нека имат благословението му началниците ви! Бъдете послушни, бъдете покорни; покорна глава сабя не сече!»

Като отговор на «напътствията» на попа обаче звучат само плачовете на майки и бащи. «И плаче мало и голямо — жени и мъже, деца и старци! . . .»

Характерен е краят на разказа, в който авторът споделя гнева си от лъжливите писания на официалната преса:

«А тръгнаха «с хорà и песни» новобранците «за служба на отечеството» — казват вестникарските копои на богаташката наредба.»

СКРЪБ

За пръв път в «Български преглед», г. II, кн. 8, 1895, със заглавие «Не можеш поправи». После в «Смях и сълзи» като четвърти поред разказ и в скоби означено «чъртица». За трети път в «Съчинения. I том. Етюди» под заглавие «Скръб».

БАЙ ЛУЛЮ ЧОНТАТА

Печатан във в. «Социалист», г. I, бр. 62, 1895.

Под разказа е означено «1893 година». Очевидно, той е едно от най-ранните произведения на Страшимиров като белетрист.

Вестник «Социалист» (1894—1897) е орган на Работническата социалдемократическа партия, излиза в София два пъти седмично. В редакцията му участвуват Гаврил Георгиев, Георги Кирков и Георги Бакалов. Тук Страшимиров отпечатва четири разказа: «След победата» (бр. 21), «С хорà и песни. . .» (бр. 60), «Бай Лулю Чонтата» (бр. 62) и «Разправа» (бр. 71).

Историята, която авторът предава в «Бай Лулю Чонтата» като разказ на самия бай Лулю, се е случила очевидно в същото

село Турско-Алагюн, откъдето са и сюжетите на повечето ранни Страшимирови разкази. Бай Лулю е баща на едно от главните действащи лица в «Кочаловската крамола» — Чонтова Кина. Подробно разгънатият разказ за смъртта на Стамо е даден съвсем сбито още в «Кочаловската крамола».

ЗА ПЕЧАЛБА

За пръв път в «Ден», г. IV, кн. 8, 1896, в скоби «хумореска» и под псевдоним Босилко. После в «Смях и сълзи» като шести поред разказ.

Сблъсъкът между попа и учителя — силите на мрака и силите на просветата — е в основата на конфликта и в други типични произведения на критическия реализъм у нас (например «Напаст божия» на Елин Пелин).

ЦЕЛИНА

За пръв път в «Български преглед», г. II, кн. 12, 1895, в скоби означено «очерк» и под заглавие «Освобождение». После в «Антология» с променено заглавие «Някога». Отново преработен в «Избрани съчинения», том II, Новели, под заглавие «Целина». Със същото заглавие в «Съчинения», том III.

Разказът е построен върху преживяното лично от Страшимиров по време на падането на Стамболов. Известно е от историята, че на 18 май 1894 г. Фердинанд неочаквано приема оставката на Стамболов и натоварва К. Стоилов със съставянето на нов кабинет. Разказът на Страшимиров засяга отражението на това събитие в един от затътените краища на страната — с. Дюлгерлии, Бургаско. В самия разказ е ясно определено, че действието се извършва именно през тази седмица около свалянето на Стамболов (между 18 и 25 май), около празника на Кирил и Методий. В «Български преглед» излезе втората ми крупна работа — повест «Освобождение». Тя е автобиографична. През 1893—1894 год. учителствувах в Дюлгерлии (Бургаско), където кметът, полуинтелигентен попски син, беше депутат и дясна ръка на Стамболов в този край (стопанисваше голям негов чифлик тук). Сваляхме Стамболова, та трябваше да катурна неговия

застъпник в селото. Но човекът подуши и ме погна. Селяните ме укряха, прехвърлиха ме далеч «да се спасявам», но аз се промъкнах пак в Бургас, скрих се при руския емигрант, ерменец, инженер Каялов, та поех редакторството на вестник «Глас от исток». А после, щом Стамболов биде свален, яхнах кон и се явих в Дюлгерлии. В ичко последвало в новелата е снимка от действителността. По-късно преработих и измених тази новела, като ѝ поставих и нов надслов «Целина» («Творчество и живот», стр. 10—11).

По-конкретни сведения за прототипа на Брайков намираме във в. «Глас от исток», който излиза в Бургас през 1893—1894 година и дори за късо време се редактира от Страшимиров. След падането на Стамболов вестникът започва едно «разчистване на сметките» с местните партизани на диктатора — големци из Бургас и бургаските села. В няколко последователни броя той заклепва обществено и бившия кмет на с. Дюлгерлии Константин Попов, който именно е представен в «Целина» под името Брайков. В рубриката «Разправа» вестникът изнася унищожителни факти за дейността на стамболовисткия кмет и дава картината около неговото сваляне в Дюлгерлии. Изброяват се «осем углавни престъпления, лежащи на гъвките Константинпови плещи. Това са само откриваемите, защото един последен сиромаш в расстояние на осем години да стане човек, играющ с лири, притежател на чудо ниви, на градски места, на къща за няколкостотин наполеона; за да стане, казваме, без никаква търговия в толкоз късо време такъв богаташ, явно източникът не ще е нищожната кметска заплата от 100 лева. Той е смукал всичко, което е подръки на общинското управление: приходите, черковни и училищни, общинските гори, от десетъка и пр. Дюлгерлийската община е от шест села и всичките еднакво пищаха от хищническите нокти на своя «изброен» дървобей. Дюлгерлийци в последните дни на Стамболовия режим бяха се накарвали на тих опозиционен митинг. Но К. Попов усети и с помощта на администрацията интернира учителя Страшимиров и свещеника Сарафов и цяло село спласи с екзекуция. . . Падна Стамболов, върнаха се интернираните учител и свещеник, па на 29 май под тържествен звон на камбаните населението в многолюден митинг заяви Попову, че «стига е ял селото!». . . Попов ги увещава, но като не успя, сам предложи лицата за временна комисия, които митингът и прие. А Попов втория ден телеграфира в ми-

нистерството, че учителят Страшимиров с въоръжени девет хора го изгонил от село. При изследването от самия околийски началник възмутените селяни се струпаха в двойно по-многолюден митинг и заявиха, че не рачат тоя мерзавец в селото си» («Глас от исток», г. I, бр. 28).

Страшимиров отразява събитията около Стамболовото падане и в разказа «Разправа», печатан във в. «Социалист». Тук също е проследена борбата между селски кмет — партизанин на Стамболов — и негов противник. Отличително за реализма на писателя е, че той не си прави никакви илюзии относно същината на новия народняшки режим и показва смяната на местните управници като котерийна разправа, без всякакви надежди за подобрене на участието на селяните. Учителят в разказа изобличава и новия кмет и проповядва пред селяните да си изберат човек млад и «от сиромашка черга, дето да е чирак на селото, а не чорбаджия». Властта арестува учителя и го обвинява в социализъм, а бедните селяни му съчувствуват.

Разказа «Целчна» Страшимиров определя като «автобиографична работа», но това съвсем не означава, че образът на учителя Странджев се покрива с автора. Страшимиров е използвал само конкретните епизоди от своята дейност по свалянето на местния кмет, без да се идентифицира с главния герой Странджев. Напротив — той е доста критичен към него и недоверчив към интимните му подбуди, което се вижда най-вече от финала на разказа. «Борецът» срещу потисника-кмет завършва като училищен инспектор в града и зет в богаташка къща.

В различните редакции на разказа и в смяната на заглавията проличава и изменението в тенденцията на автора. Докато с първото заглавие «Освобождение» той направо характеризира събитията като освобождение от една потисническа власт, с второто заглавие «Някога» политическите борби в село се дават като минало, през призмата на една историческа отдалеченост, а с последното заглавие «Целина» се промъква една идея, типична за народничеството: че селската маса е като целина, която трябва да се «разработва» от интелигенцията.

Показателно е, че в последната редакция (Съчинения, 1932 год.) Страшимиров съкращава въвеждението към разказа, което има по-общ характер, и изразява общонародното външение и радост от падането на насилника. Така разказът прозвучава като откъс от местните партизански борби и няма пряко отношение

към централната власт. Това обстоятелство е свързано с новото гледище на Страшимиров за ролята и личността на Стефан Стамболов. Известно е, че през последните години от живота си писателят иска да погледне в друга светлина на редица фигури от нашата по-нова история. Той държи няколко сказки и пише психологичния си етюд «Диктаторът» върху личността на Стамболов, търсейки положителни, «градивни» моменти в държавническата му дейност от гледище на новия исторически момент.

Съкратеното в последната редакция въведение към разказа привеждаме тук:

« — Паднал!

Разправяха ужаси: имало кръвнина — убит тоя, арестуван оня. . . Стихна вред, никъде песни, никъде глъч.

И изеднѣж забиха камбани, дигна се шум и се понесе шемет по гори и поля. Лицата бяха сяйно възторжени и мрачно плахи; едни — светло обнадеждени, други — тъмно отчаяни. . . Тук акламирах нова ера, там сумят с притаен яд. . . Най-после и телеграфните жици официално понесоха — утвърдиха извършеното. Денонощни веселби оглушаваха градските стѣгди. Безброй телеграми обсипваха с поздравии поелите държавно кормило — новите съдбоносци. И имената им се разнесоха до най-глухите кътове на страната.

— Дядо Гюро, какво е в града бе? Ти все ходиш.

— Ходя, свато, на, току-що съм си дошъл.

— Е, разправи де! Казват, биели се?

— Няма, свато, да се бият, ама виж, щурят хора. . . Таквоз — бъркотия!

— Думат, министърът — големият — паднал?

— Е, той падна, падна. Нови министри дошли и нов управител, и нов началник, и. . .

— Кръчмарко, послужи ни, ама извади прясно! Паднал а, дядо Гюро? И нови дошли?

— Нови, Иване! Па, думат, давнините намалили.

— Ама чак и началник нов турили, а?

— Нов, ти думам! Аз сам го виждах. . . А, казват, и стражарите вече пѣдели, па и войниците щели да разпусчат. . . Санким да са по-малко, да е по-леко на сиромашта.

— И харно ще е, дядо Гюро. . . Харно ще е! Ами таквоз. . . Нали като турят нови, трябва и по селата да турят нови — писари, да речем, па и кметове?

Иван се поозърна. Дядо Гюро направи оглушки. И се почерпиха.

— А, дядо Гюро, казват, пъдели и кметовете?

— Казват, свато — сниши глас дядо Гюро. — Току големи крамоли се дигали. . . Не ни е работа! И царщината, и градовете, и селата — вредом има хора, дето да премислят за то. . . Ние нека си гледаме сиромашията, че знаеш, атовете се ритат, пък ние сè теглим!

— Право е, дядо Гюро. . . Ех, истина думаш! Дано ни бог изкара на добро!»

СИН

За пръв път в «Български преглед», г. III, кн. 2, 1896, под заглавие «Непригодлив». Със същото заглавие в «Кръстопът и други разкази». След това в «Съчинения. I том. Етюди» под заглавие «Син».

МИШКА

За пръв път в «Българска сбирка», г. III, кн. 8 и 9, 1896, със заглавие «Не е сбъркал» и в скоби означено: «Из «Срещи и случки». После в «Избрани съчинения», том II, Новели, със заглавие «Мишка».

В новата редакция разказът е не само подобрен стилово, но и съсредоточен около образа на доносника и карьериста — учителя Мъничков, който в ранната редакция е наречен Епитропов. Многозначителен е вече и самият прякор, който се дава на Мъничков — Мишка — и който е поставен и в новото заглавие на разказа.

СПОМЕН

За пръв път в «Праг», г. I, кн. 3, 1898, под заглавие «Може и да е жив». След това в «Съчинения. I том. Етюди» под заглавие «Спомен».

След завръщането си от Швейцария, като учител във Видин, Страшимиров редактира списание «Праг» (1898). Тук пе-

чата много нови разкази, повечето от които (като «Хлопа се», «От една печатна кола», «Човек върши какви ли не глупости») предизвикват рязко отрицателни отзиви в различни литературни кръгове — от социалистическото «Ново време» до д-р Кръстевата «Мисъл». С изкривения си психологизъм и претенциозно-изкълчен стил те дават повод за много хапливи и подигравателни бележки срещу младия и амбициозен автор. По-късно Страшимиров не включва всички тези разкази в преиздаването на своите съчинения. Очевидно, той сам е осъзнал несполучливостта на тогавашните си белетристични опити. Дори в своите автобиографични страници «Творчество и живот» той избягва да говори за дейността си в «Праг». От разказите му в «Праг» единствено «Спомен» е препечатан после в «Етюди».

ПУСТИННИК

За пръв път в «Български преглед», г. III, кн. 1, 1896, после в «Реформи», г. II, бр. 21 и 22, и под ново заглавие «Роб».

Една от първите Страшимирови работи, в която е проявен изключителният му и траен интерес към македонското освободително дело и към македонските революционери като герои на неговите произведения. «Чувствувах се македонец (родовете ми са в Разлога) и още оттогава се зараждаше вече в душата ми носталгия към възпявания Пирин. Тази носталгия ме завлече после и ми коштува много мъчения» («Творчество и живот», стр. 14). Ето защо и като редактор на македоноодринския лист «Реформи» през 1900 година Страшимиров препечатва разказа си там.

Именно дълбокото му съчувствие към поробена Македония кара Страшимиров да разработи белетристически една човешка драма, като ѝ даде ново направление и нов смисъл в съгласие с идеята за революционна борба срещу потисниците-турци. «Дадох в «Български преглед» разказ «Пустинник». Направи силно впечатление — обявиха ме за романтик. И с право! Сюжетът беше взет от с. Яйла, Варненско (1890—1891 г.). Селото беше наполовина турско, сред дъбови лесове. На запад лесовете откриваха нещо фантастично. Сред високо плато имаше тайнствено хлътване на почвата — дълбоко до 30 метра, а дълго 200 м. и широко 100. Тази дълбока хлътнатина беше обрасла с

многовековен лес, върхарите на който достигаха равнището от леса по платото и личаха отдалеч: те се люлееха като от гороллом. Това е правело впечатление на турците: те смятаха гората в тази хълмната за «стопанисана», т. е. пазена от зли духове. А все пак един «пустинник» се беше залостил в тази «стопанисана» гора и я унищожаваше: сечеше я свирепо. Тоя «пустинник» беше снажен лаз от Мала Азия, попаднал тук, кой знае как, задомил се за местно кадънче, обикнал я лудо, но тя му избягала, затова че той бил неистово сладен. Бедният малоазийски колос се съкрушил, забягнал от селото и се залостил в магьосаната гора. Аз отивах често да го гледам от брега на неговата обширна дупка: сечеше човекът вековните гиганти ден и нощ. . . Наказваше, види се, и себе си, и гората за своята прекомерна сладост към ханъмката. . . Нали бях още младо момче, не можех да вникна в това безумие на исполина-лаз, та го приспособих към униженията на македонца под турските своеволия» («Творчество и живот», стр. 13—14).

У КАЛЧА

За пръв път в «Българска сбирка», г. III, кн. 10, 1896. За втори път в «Кръстопът и други разкази». После в «Съчинения. I том. Етюди».

В «Етюди» под разказа е означено: Берн, 1896.

Тук Страшимиров е разработил епизод, наблюдаван от него през юношеските му години в Русе. «Същата 1896 г. в «Българска сбирка» напечатах разказ «У Калча». Той е автобиографичен — от ранните ми години. Слугувах в Русе при шуменеца бае Минчо, който държеше гостилница-кръчма в сградата на мировия съдия Късогледов. Кръчмарят Минчо, младият градинар Григор, запилият се обущар майстор Гаврил, алкохолизиращият младеж-работник са снимки от действителността със същинските им имена. А същото е и с комарджиите рибари. Само трагичният свършек на разказа е построен от мен» («Творчество и живот», стр. 15).

ЧЕРНЮ

За пръв път в «Съвременен преглед», г. I, кн. 13—14, 15 и 16, 1899 под заглавие «Черню, социален етюд». После, като са-

мостоятелно издание под същото заглавие, Видин, 1902. За трети път в «Антология» под заглавие «Обущарят Черню».

«Съвременен преглед» (1898—1899), обществено-научно литературно списание, излиза два пъти месечно в Русе под редакторството на д-р Христо Мутафов. Освен «Черню» тук Страшимиров отпечатва и разказа си «Михайло», както и няколко полемични бележки срещу Пенчо Славейков. Понеже Славейков го обвинява в невежествено цитиране на немски автори, Страшимиров се обръща с писмо до Петко Тодоров в Берн да му достави книгата на Hanstein върху Ибсен. Неговият собствен екземпляр бил изгорял при някакъв пожар във Видин и той не могъл да ползува книгата за отговора си срещу Славейков. В същото писмо Страшимиров говори за сътрудничеството си в «Съвременен преглед» и за материалното си положение по онова време. «Аз мисля да работя в «Съвременен преглед» — съобщава той на П. Ю. Тодоров, — но съм сиромаш (имам 3000 лв. дълг свой и 700 лв. от «Праг» дълг), че живея само с 98 лв., които ми остават от секвестрираната ми заплата» (вж. сп. «Изкуство и критика», г. V, кн. 5—6). Писмото е датирано 17 април 1899 година.

Прототипът на Черню е пропаднал обущар от Видин. «Посочиха ми файтонджия — луда глава. Бил обущар — пропаднал. После убил една съседка — вдовица. Убийството не могло да се докаже. Така убиецът излязъл най-после от затвора. И оттогава бил е файтонджия с буйни коне: кара лудо — предпочитат го всички разгулници в града. Аз не се качих на този файтон, но често спирах сред градската стъгда при файтоните и се взирах в тоя «луд файтонджия». Така написах големичък психологичен етюд «Черню» («Творчество и живот», стр. 17—18).

СЪДЪРЖАНИЕ

Антон Страшимиров — от Д. Б. Митов	5
Кочаловската крамола	47
На нивата	73
На широк път	77
Анатема	87
Данил	108
Куда	116
Ко ю	126
Скръб	134
Бай Лулю Чонтата	140
За печалба	145
Целнна	150
Син	200
Мишка	211
Спомен	231
Пустинник	240
У Калча	256
Черню	269
Бележки	293

Редактор Милка Спасова
Художник Евгени Клинчаров
Худ. редактор Магда Абазова
Техн. редактор Любен Петров
Коректор Асен Браянов

Формат 32/84/108; тираж 10,000 екз.; печатни коли 21; изда-
телски коли 15'96; л. г. IV; поръчка № 27 1961 г. на изда-
телство «Български писател»; дадена за набор на 20. XI. 1961 г.;
излиза от печат на 25. III. 1962 год.; цена 1'19 лв.

ДПК «Димитър Благоев» — София